

General Editors:
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 6

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

Being a Commentary on Vādi Devasūri's
PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA
WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI
A TIPPANĀ by Pt. JÑĀNACANDRA
and
GUJARATI TRANSLATION
by
MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9.

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 8/ =

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,

Gandhi Road, Ahmedabad-1.

Motilal Banarasidas

Varanasi, Patna, Delhi.

Sarasvati Pustak Bhandar

Hathkhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.

Munshi Ram Manoharlal

Nai Sarak, Delhi.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतन्त्रालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरवतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाङ्क्षामं गमयिष्या ।

गूर्जरभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशकः
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक :

दलसुख मालवणिया

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४-००
- 2, 5 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT
MANUSCRIPTS: MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S
COLLECTION, PART I 50-00
„ PART II 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसूरिकृत १०-००
४. योगशतक-आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००

संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि

१. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत
२. कल्पलताविवेक-कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्बाप्रसादकृत
३. निघण्टुशेष-संग्रहिक — श्रीहेमचन्द्रसूरि
4. CATALOGUE OF SANSKRIT AND
PRAKRIT MANUSCRIPTS, PART III
५. विशेषावश्यकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि
६. गीतगोविन्दकाव्य — मानाङ्गनृपकृत टीकासह
7. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀMACANDRA
AND GUṆACANDRA : A CRITICAL STUDY
BY DR. K. H. TRIVEDI
८. YOGADEŚTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA :
ENGLISH TR. BY DR. K. K. DIXIT.

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippana.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-'65

Dalsukh Malvania
Director

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Becharadas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippana.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-'65

Dalsukh Malvania
Director

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જ્ઞેન ગ્રંથમાળા- (૨૧-૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. તેના સંપાદકો હતા શ્રી પં. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. બેચરદાસ દોશી. વળી, એ જ ગ્રંથમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના ચાર પરિચ્છેદોનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉગ્રાથી પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સંક્ષિપ્ત છતાં પણ જ્ઞેનદર્શન અને પ્રમાણુવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રંથ જ્ઞેનદર્શનની પરીક્ષાઓમાં પાઠ્યગ્રંથ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાયવિજયજીના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓને પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. યત્રતત્ર અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક- દ્વયને છે. પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા-ટિપ્પણ છપાયાં હતા જ્યારે અમારે તો પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવાં હતાં.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દરૂપશી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રણ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે. છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય. આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચકો જ કરી શકશે.

પૂ. મહાયવિજયજીએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ધ શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૯૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખંભાત ચાતુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું. તેમાં શ્રી પં. જીમીદાસ કેસરીચંદ તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

કે૨ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયના ભંડારની છે અને તે સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી છે. તેનાં પત્ર ૩૫ છે. તેનો ડા. નં. ખી. ૩૯ પ્રત નં. ૧૫ છે. ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે.

પુ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૩૪૪૦ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અંધૂરી છે. પ્રત અચુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

કે રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આપ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત નં. ૯૧૫૦ છે. તેનાં પત્ર ૫૯ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગાં છે. સં. ૧૯૫૭ માં લખાયેલી છે. અચુદ્ધ છે.

કે૪ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. ખી ૩૯, પ્રત નં. ૧૩ છે. તેના પત્ર ૧૧૪ છે. આ પ્રતનો ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે.

કે૫ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. ખી ૩૯, પ્રત નં. ૧૪ છે. તેના પત્ર ૬૯ છે. આનો ઉપયોગ પણ શકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે.

કે૬ રત્નાકરાવતારિકા— ઉક્ત ભંડારની ડાખડા નં. ૬૬ પ્રત નં. ૬૩ છે. તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે.

કે૭ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત નં. ૫૭ છે. તેના પત્ર ૧૧૯ છે. આનો પણ ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રંથ આવરી લે છે. તે દષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સભાના વિદ્વાન પંડિત-રત્ન હતા. તેમણે પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રંથની રચના કરી અને સ્યાદાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત દીકા પણ પોતે જ રચી. તેઓનો જન્મ વિ. ૧૧૪૩ (ઇ. ૧૦૮૬)માં થયો. તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ. ૧૧૫૨ (ઇ. ૧૦૯૫)માં દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિ. ૧૧૭૪ (ઇ. ૧૧૧૭)માં સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૧૨૨૬ (ઇ. ૧૧૬૯)માં થયો.

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદાદરત્નાકર ખરેખર વાદોના રત્નાકર જ છે. અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રંથમાં પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ દીકાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરસ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रवाभ० } प्रवाभा० }	प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा प्रमाणवार्तिकभाष्य
का०	कारिका	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का. वि. वि.
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय	मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिक अभाव- परिच्छेद
गा०	गाथा	.	
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत	„ उप	„ उपमानपरिच्छेद
डे १-७	„	मु	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशो- विजयग्रन्थमाला
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रहपंजिका	मुपा	मुद्रितगत पाठान्तर
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक	ल	हस्तप्रति-लवारनी पोल-जैन- उपाश्रय ज्ञानभंडार
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी. जाय- स्वाल इन्स्टीट्यूट	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायकन्दली	प्रशस्तपादभाष्यटीका, वाराण- सेय संस्कृत विश्वविद्यालय	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष- परिच्छेद
परि०	परिच्छेद	सू०	सूत्र
परीक्षा	परीक्षामुख	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्य- विजयजीसंग्रह	हेतु०	हेतुविन्दुटीका
पृ०	पृष्ठ	हेतुआ०	हेतुविन्दुटीकालोक
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंधी सिरीज		
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट		

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः ।

पृ० १-१२२

१ मङ्गलाचरणम्	पृ० १	१२ सच्चिकर्पादेरप्रामाण्यम्	४३
२ स्याद्वादरत्नाकरस्य वैशिष्ट्यम्	४	१३ प्रमाणं व्यवगायात्मकम्	४९
३ उपकार्यपकारिस्मरणम्	६	१४ समारोपलक्षणम्	६३
४ भगवतो महावीरस्यातिशयाः	६	१५ विषययलक्षणम्	६४
५ अपकारिणः स्मरणम्	९	१६ संशयस्वरूपम्	७५
६ आदिवाक्योपन्यासः	१३	१७ अनध्यवसायनिरूपणम्	७५
७ शब्दार्थसंबन्धविचारः	१६	१८ शून्यवादः	७६
८ आदिवाक्योपन्यासप्रयोजनम्	२६	१९ ब्रह्मवादः	९३
९ आदिवाक्योपन्यासे अनेकान्तः	२९	२० स्वसंवेदननिरूपणम्	९९
१० प्रमाणलक्षणम्	३०	२१ प्रामाण्याप्रामाण्यस्वरूपम्	१०९
११ ज्ञानस्य प्रामाण्यम्	४२	२२ प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुत्पत्तिज्ञप्ति- विचारः	११०

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।

१२३-२२०

१ प्रमाणभेदनिरूपणम्	१२३	९ अवग्रहादेर्भेदाभेदः	१६२
२ प्रमाणद्वैविध्यसमर्थनम्	१२५	१० अवग्रहादिक्रमः	१६४
३ प्रत्यक्षविचारः	१३३	११ पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६५
४ सांख्यवहारिकप्रत्यक्षविचारः	१३४	१२ तमसोऽभावत्वनिराकरणम्	१६०
५ चाक्षुषेन्द्रियाप्राप्यकारित्वविचारः	१३५	१३ छायायाः भावरूपत्वम्	१८७
६ श्रोत्रप्राप्यकारित्वविचारः	१५५	१४ सर्वज्ञत्वसंसिद्धिः	१८८
७ सांख्यवहारिकप्रत्यक्षभेदाः	१६०	१५ ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वनिरासः	१९९
८ अवग्रहादिस्वरूपनिरूपणम्	१६०	१६ केवलिनः कवलाहारसिद्धिः	२११

(३) टिप्पणानि

२२१

(४) स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

२३३

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां
मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।
प्रत्यूहशालभलोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥
यैरत्र स्वप्नमया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूतिः ।
प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥
स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।
सन्ध्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्य पुनः स दण्डः ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।
विघ्नव्रातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥
रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्णतीर्थानाम् ।
उद्धारः कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥२॥
श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकाग्रन्थस्य ।
रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥
तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।
गूर्जरभाषावद्भोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

૬૧ વિદ્યારૂપ પતંગિયાઓને આગવામાં જેમના કાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે, તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. ૧
જેમણે વિદ્વાનોની સમગ્ર સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરામૂર્તિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. ૨

દ્વમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્વાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. સ્વાદ્વાદમુદ્રાની આણમાં રહેનાર સન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષો તે મુદ્રા શોભારૂપ છે અને અન્યને માટે દંડરૂપ છે. ૩

શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંક્તિકા ।

ઉદ્ગતાંશુદેશનાયાં પાતુ વઃ પ્રથમો જિતઃ ।
પરત્રયપ્રકશનાં વર્ણકનિવ દર્શયન્ ॥૧॥
જયન્તુ ગૌતમાદ્યસ્તે ચેડવર્ગ ગતા અપિ ।
શાસ્ત્રત્વેજ દેહેનોયકુવંતિ ૧જગત્પિ ॥૨॥
૧તન્દન્તિ ગુરવોસ્ત્માકં વાસ્ત્વ્યામૃતસિન્ધવઃ ।
મલધારિગણાર્વાશઃ શ્રોશ્રોતિલકસૂરયઃ ॥૩॥
સ્વાદ્વાદરત્નાકર ઇન્દ્રસ્તિ તર્કો મહત્તમઃ ।
વાદિત્વન્દારકશ્રીમદ્દેવસૂરિવિનિનિતઃ ॥૪॥
શ્રોદેવસૂરિદિધ્યેન્દ્રૈઃ શ્રોત્ત્વપ્રનસૂરિભિઃ ।
તત્ર ટીકા તત્તુદ્ધક્રે રત્નાકરાવતારિકા ॥૫॥
પ્રત્યર્થ્યતત્ત્વ ભાગૌ દ્વૌ હુગમાવન્તરાન્તરા ।
ભાગાસ્ત્રયસ્તુ વિપનાઃ પ્રયશો મન્દમેધસામ્ ॥૬॥
ઘતોઽહં વિઘ્નર્તિ તત્ર કર્તુમિચ્છામિ કિંચન ।
તનોતુ ૧મયિ સાન્નિધ્યં શ્રીન્તી ભાષિતેશ્વરી ॥૭॥
વ્યાસ્યેયપદમિત્યન્તં તદ્વ્યાખ્યાનં તુ તત્પુરઃ ।
એવ એવ કમઃ શાસ્ત્રે સર્વત્રાત્સિન્ ભવિષ્યતિ ॥૮॥
કામ્રાય પુસ્તકં ચેડ્ઞ સર્વજ્ઞઃ સ્યુર્જયન્તિ તે ।
કિંચિદ્જ્ઞનવોષેત સ્મરોઽર્થં નમ શ્રમઃ ॥૯॥

પ્રત્યારમ્ને શિષ્ટસમયપરિણાનાય પ્રત્યક્ષદેવ-ગુરુ-સિદ્ધાન્તાનાં કમાન્નનસ્કરાન્નાહ—

સિદ્ધયે વર્ધમાનઃ સ્તાત્ તાપ્રા યન્નસ્વમણ્ડલી ।

પ્રત્યૂહશલમપ્લોપે દીપ્રદીપાહ્કુરાયતે ॥

સિદ્ધયે इति મોક્ષાય પ્રરિપ્સિતકાર્યસમાધિભક્ષયૈ વા । પ્રત્યૂહા વિદ્યાઃ, પ્રતિકૂલા ક્રહાશ્વ ।
દીપ્રદીપાહ્કુરાયતે इति ૧વર્તમાનનિર્દેશઃ સામિપ્રાયઃ । તદ્ગત્નો ભગવતો મન્દનમ્હલી જ્ઞાનો

૧ જગત્પિ લ । ૨ નદઃ લ । ૩ નમ સાં લ । ૪ વર્તમાનનિ^૦ લ ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । दीप्रत्वं दीपस्य रात्रावेव, शालभण्डोपक्ष प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्त्वदीपा-
क्षेपः, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसूरयो बृहस्पतयः पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । स्वप्रभया स्वकान्त्या । दिशां
चाम्बरस्य च परा प्रकृष्टा भूतिः प्रकाशलक्षणार्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं
न विद्यते । स्वप्रभयेति प्रतिभया दिगम्बरस्येति कुमुदचन्द्रस्य पराभूतिरिति परामवः ।
विवुधानामिति विदुषां देवानां च । नव्या इति स्तुत्याः, अथ नूतनाः ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ।

एकान्तमत्तमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।

प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरुपदेशतः सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।

रत्नाकरावतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियो विधेयमारभेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्ये ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनाय-
कोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् सिद्धये इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णां जनकसदने राष्ट्रादि-
गज-नुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमानः । सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन
वचनातिशयो भगवतः प्रकटीचक्रे । नहि सद्गुरुपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानाति-
शयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्धयुपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायाप-
गमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यैः
समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्वके । शास्त्रादौ हि भगवतश्चत्वारोऽतिशया वर्ण-
नीयाः शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्धयर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपद-
प्रसादतोऽपायापगमत्वं सूचयाम्चक्रे । दीप्रदीपाङ्कुरायते इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां
मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । यैः स्वप्रभया निरुपाधिप्रज्ञया दिगम्बरस्य क्षणककुमुदचन्द्रस्य विदुषां
समक्षं पराभूतिः परामवो दत्तः राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । नव्या
इति णक् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति नव्याः । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना
बृहस्पतयः, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या दिगम्बरस्य महेश्वरस्य परा
प्रकृष्टा भूतिः ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते
भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् ।
नास्तिकेन हि न मन्यते शिवः । भस्मसमर्पणमतस्तत्स्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिद्रभक्त्येति निरतिशयभक्त्या । स्याद्वादमुद्रां स्याद्वादमार्गम् ।
अन्येषामपि क्षमाभृतां राज्ञां मुद्रा जनैः स्तुयते । अथ च क्षमाभृतां विन्ध्यादीनां पर्वताना-
मुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धानां मुद्रा मर्यादा वर्ण्यते । मुद्रेतिपदं वावदूकवादव्यपाकरणेन सामिप्रायम् ।
यस्यामिति स्याद्वादमुद्रायाम् । सन्न्यायेति सत्तर्कपद्धतिमाश्रितस्य सेति स्याद्वादमुद्रा । श्रीलक्ष्मो-
हेतुर्भवति, वादचत्वरं जयसिद्धिभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया श्रीः परमपदप्राप्तिलक्षणा ।

१ दीपत्वं दी० मु । दीप्रदी० ल । २ नव्या नू० ल ।

તદન્યસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમુદ્રાવ્યતિરિક્તસ્ય । સ એવેતિ સત્તર્કમાર્ગ એવ દણ્ડઃ સ્યાત્, તસ્ય પરાજયવાત્ર-
ત્વાત્ । અથ ચ સંસારપતનલક્ષણો દણ્ડઃ । અસ્ય વક્ત્ર્યમાણશાસ્ત્રસ્ય 'સ્વામિતત્સ્યાદ્વાદમતમવસ્થાપયિતું
પરામિત્રેતૈકાન્તમતમત્યસિતુમેવ પ્રચિક્ષિતત્વાદાદૌ' સૂચાનિમિત્તં શ્લોકોત્તરાદ્યેતદુપન્યસ્તમ્ ॥૩॥

§૨ इह हि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थार्थक्षणाक्षरक्षीरनिरन्तरे, तत इतो दृश्यमान-
स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने, अतुलफलभर-
भ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जे, निरुपम-
मतोषामहायानपात्रव्यापारपरायणपूरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे, क्वचन वचनरचना-
नवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिले, क्वचन सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिक-
प्रकरकर्म्मवित्ते, क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकश्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रि-
विद्राव्यमाणानेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवाले, क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्दत्तमाना-
समानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छ-
मत्कारे, क्वापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्शनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमान-
प्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणे, सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुवि-
हितसुगृहीतनामधेयास्मदगुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे न खलु कतिपयतर्क-
भाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना अवीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषामवतारदर्शनं
कर्तुमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽपि समासतः
सूत्राभिधेयावधारणं विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यतत्सूत्रार्थमात्रप्रकाशन-
परा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघ्वीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

§ ૨ [આચાર્ય વાહી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની રચના કરી હતી અને તેમણે પોતે જ તેની 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' નામની ટીકા પણ રચી હતી. છતાં દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ ઉક્ત સૂત્રગ્રન્થની પ્રસ્તુત લઘુટીકા 'રત્નાકરવતારિકા' નામે શા માટે રચી એ બતાવવા પ્રારંભમાં 'સ્વાદ્વાદ-
રત્નાકર'ની મહત્તાનું વર્ણન તેમણે સમુદ્રના રૂપકથી નીચે પ્રમાણે કર્યું છે-]
(૧) જે લક્ષણાથી જ્ઞાત થતા ગંભીર અર્થ અને નિર્દોષ શબ્દરૂપ જલથી પરિપૂર્ણ છે,

(૨) જેમાં સ્વાદ્વાદની મહામુદ્રાથી અંકિત એવા સર્વત્ર દૃશ્યમાન સહસ્ર પ્રમેયરૂપ બીંચે બિછળતા તરંગોનાં નર્તનનું સૌન્દર્ય છે,

(૩) જેના સંનિધાનમાં, સર્વોત્તમ કૃષ્ણોના સંભારથી શોભાયમાન એવાં અનેક આગમરૂપ અગમ-વૃક્ષોને કારણે મનોહર તેમ જ સારસંપન્ન અનેક પરિચ્છેદ નામક પ્રકરણરૂપ હરિયાળાં વનોનાં નિકુંજે છે,

(૪) જેમાં અસાધારણ પ્રતિભારૂપ મહાયાન-મોટા વહાણોથી વહાણવટું ખેડનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય એવાં અપ્રાપ્તપૂર્વ વિશિષ્ટ રત્નો છે,

(૫) જે કયાંઈક કયાંઈક નિર્દોષ હૃદયંગમ ગદ્યમયી વચનરચનાની પરંપરાસ્વપરવાણાંની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવાં અનેક પદ્યસ્વપ્રેરણા મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકલ્પરૂપ કલ્પલોલોથી ઉઠાવાયેલ મહાદ્વંશરૂપ પર્વતોથી નસાડાતું એવું અનેક તીર્થિકસ્વપ્રેરણા મગરોતું મંડલ છે,

(૮) જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અન્યકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરાતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીસ્વપ્રેરણા મહામત્સ્યના પુચ્છોના પછડાટથી ઊછળતા જલખિન્દુનો સંપર્ક થવાથી અર્થાત્ પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાંથી નીકળતા થૂંકના ખિન્દુઓનો સંપર્ક થવાથી વિદ્વાન્ સભ્યોસ્વપ્રેરણા સૂર્યમંડલમાં સર્જાતો હાસ્યસ્વપ્રેરણા છમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દાર્શનિકોના અન્યગત મર્મસ્થાનોની સચુક્તિક વિડંબના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ અન્યકારના વક્તવ્યને કારણે, ચંચળ હીપક જેવા તેમજ ઊંચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન્ મણિને ધારણ કરનાર સર્પસ્વપ્રેરણા વાદીન્દ્રોથી ભયંકર છે,

—એવા ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નામના અન્યની રચના, પોતાના જ પ્રમાણનય-તત્વાલોક’ નામના સૂત્રઅન્યની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સહૃદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણવાળા હોઈ સ્મરણ કરવાયોગ્ય છે.

તે સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં કાંઈક તર્કની પરિભાષાસ્વપ્રેરણા તીર્થ-ઓવારાથી અજાણ, અજાણ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી. તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન-માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે. પણ તેવું અવતારદર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો-સ્વસ્વપ્રેરણા સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. અને તે વિચાર પણ સૂત્રઅન્યના અભિધેય-પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સંભવતો નથી. આથી ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ના સૂત્રસ્વપ્રેરણા મૂળ અર્થ ‘પ્રમાણનય-તત્વાલોક’ના માત્ર અર્થનું પ્રકાશન કરનાર આ ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામાં આવે છે.

(૫૦)— આગમાભિરામેત્યાદિ । ‘આગમાભિરામકાનનપક્ષે આગમા વૃક્ષાસ્તદભિરામમ્ । અસમાનપાઠીનેતિ અપરિમિતા અથવાડસમાના દોષ્યમાના યે પાઠીનાઃ । તીર્થિકગ્રન્થગ્રન્થીતિ પ્રન્થયો વિપ્રમસ્થાનાનિ । અનુરૂપમિતિ યુક્તમ્ । સોઽપીતિ શાસ્ત્રશરોરપરામર્શઃ ॥

(ટિ૦)— ક્વચિદ્વપગતેત્યાદિ । અસમાના ગુસ્તરા લક્ષણયા પરતીર્થિકાસ્તેપાં પુચ્છ-ચ્છટાચ્છોટનેન લક્ષણયા કરાસ્કાલનાદિપૂર્વ સાદ્ધારવાક્યેન ઉચ્છલ્લદ્વિરુલ્લસદ્ધિઃ પ્રલેપે-

રૂપયમાનો માર્ત્તેન્દ્રમણ્ડલે લક્ષણયાડનવચ્ચવિદ્યાવિનોદતેજસ્વિવિદ્વજ્જનચક્રે હ્રમત્કાર થમત્કારો
યત્ર । ન સ્વલ્લિતિ । અપાઠીનાઃ પઠન્તીતિ પાઠિનોઽધ્યયનકારિણો લેલશાલિનસ્તેપામિનાઃ
સ્વામિનઃ, પથ્થાન્નજા સમ્બન્ધઃ । અધોવરા । इति न धिया बुद्धया वरा ये पाठीनाः ।
સહસ્રદંડ્રા મહામત્સ્યા યે ચ ધીવરાઃ કૈવર્ત્તીપુત્રાઃ સમુદ્રે તીર્થમવતારં વિદાંચક્ષુઃ ત એવાન્તઃપ્રવેષ્ટ-
મુચિતા નાન્યે । તેપામિતિ । અપાઠીનાનામધોવરાણાં ચ તીર્થદર્શનમ્ । તચ્ચેત્યવતારદર્શનમ્ ।
સોઽપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ । સૂત્રાભિધેયેતિ । સૂત્રાર્થાવધારણમન્તરેણ નોપપચતે इति शेषः ।
તત્સૂત્રેતિ સ્યાદ્વાદરત્નાકરસૂત્રાણામર્થમાત્રપ્રકટયિત્રી ।

§ ૧ તત્ર ચેહ યત્ર ક્વચિદપિ પ્રવર્તમાનસ્ય પુરુષત્વાભિમાનિનોઽનેકપ્રકારતત્તદ્ગુણ-
દોષદર્શનાઽઽહિતસંસ્કારસ્યાઽહ્યાય દ્વયે સ્મૃતિકોટિમુપદૌકનીયા ભવન્ત્યુપકારિણઃ,
અપકારિણશ્ચ, વિશેષતો યે યત્ર તદભિમત્તત્ત્વાવધારણેનાઽઽરિરાધયિપિતાઃ, તદુપહિત-
દોષાપસારણેન પૂર્ણચિકીર્ષિતાશ્ચ । દ્વયેઽપિ ચામી દ્વેધા-પરાપરભેદાત્, બાહ્યાન્તરજ્ઞ-
ભેદાચ્ચ, હત્યસ્મિન્ પ્રમાણનયતત્ત્વપરીક્ષાપ્રવીણે પ્રક્રમે કૃતજ્ઞાસ્તત્રભવન્તસ્તેષાં પ્રાગેવ
સ્મૃતયે શ્લોકમેકમેનમચિકીર્ષિતૃ-
પરા આદરણીય

રાગદ્વેષવિજેતારં જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ ।

શક્રપૂજ્યં ગિરામીશં તીર્થેશં સ્મૃતિમાનયે ॥૧॥

§ ૧ આ લોકમાં જેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને જે નાના
પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોનાં દૃઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ ગમે
ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉપકારી અને અપકારીનું તત્કાળ સ્મરણ કરવું તેને માટે
આવશ્યક થઈ પડે છે.

અને વિશેષતઃ ગ્રન્થની આદિમાં તો, જેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આરાધના
કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અપાયેલ દોષો
દૂર કરીને જેમનો પરાલભ કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે.

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બખે પ્રકારના છે.

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થંકર), અને ૨ અપર(ગૌતમ ગણધરથી લઈ
સ્વશુર સુધીના) એ બે લેહ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તમતાનુસારી સૌગત
આદિ)અને ૨ અંતરંગ-(કામ આદિ પદ્ધર્ગ)-એ બે લેહ છે.

આથી પ્રમાણુનયતત્ત્વની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ-ગ્રન્થના પ્રારં-
ભમાં જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતજ્ઞ પૂજ્ય-
પાદ વાદી દેવસૂરિએ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

-રાગદ્વેષના વિજેતા, સર્વપદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના
સ્વામી-નિયામક એવા તીર્થંકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું.

(૫૦)— અહ્યાયેતિ ક્ષતિત્યેવ । દ્વયે इति पुरुषाः ॥

(ટિ૦) યત્રેતિ પ્રમેયાદૌ । પ્રવર્તમાનસ્યેતિ પ્રમાતુઃ । પુરુષત્વમાત્મન્યભિમન્યતે પુરુષત્વાભિમાની તસ્ય । સ્મૃતીતિ સ્મરણાગ્રં નેયાઃ । વિશેષત્વમિતિ ચે ઉપકારિણોડપકારિણશ્ચ । યત્રેતિ શાસ્ત્રારમ્ભાદિકાર્યે । તદ્ભિમતેતિ ઉપકાર્યમીઘતત્ત્વસ્ય સંસ્મરણેનારાધાયિતુમિષ્ટાઃ, તદુપહીતિ અપકાર્યુત્પાદિતદોષતિગસ્કારેણ તિરસ્કર્તુમભિલપિતાઃ । પરાપરેતિ ઉપકારિણો દ્વિવિધાઃ । તત્ર પરે તીર્થદ્વારાઃ । અપરે ગૌતમપ્રભૃતયો ગળધરા નિજસદ્ગુરુપર્યવસાનાઃ । અપકારિણસ્તુ વાહ્યા એકાન્તમતાનુસારિણઃ સૌગતાદયઃ । અન્તરજ્ઞાશ્ચ કામાદિપદ્ધર્ગઃ । યદુક્તમ્ -

“કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માનો હર્ષો મદસ્તથા ।

અન્તરજ્ઞારિષદ્ધર્ગઃ સર્વેષામપિ કીર્તિતઃ ॥૧૧॥”

પ્રક્રમે ઇતિ પ્રમાણ-નયતત્ત્વાલોકાલ્પ્યસૂત્રવ્યાખ્યારમ્ભે । તત્રભવન્ત ઇતિ પૂજ્યાઃ શ્રીદેવસૂરયઃ । ‘તત્રભવાન્ ભગવાનિતિ શબ્દો વૃદ્ધેઃ પ્રયુજ્યતે પૂજ્યે’ ઇતિ વચનાત્ । તેષામિતિ દ્વેષોપકારિણામપકારિણાં ચ મયા તદ્વ્યતિરિક્તા સ્મૃતિર્ન વિતન્યતે । યતસ્તત્કૃતમેવ સૂત્રમત્રાપિ સમાસતો વિવ્રિયતે । અચ્ચિકીર્ત્તન્નિતિ ‘કૃત સંશબ્દને’ ચુરાદિત્વાદિત્ અચ્ચત્તનીત્ ‘ણિધ્રિદુશ્રુકમિ૦’ ઇત્યાદિના ચળ્ કીર્ત્તી-ષોકેઃચેતિ કીર્ત્તિરાદેશઃ વિકરૂપેન ઇતિ ચળ્પરઋવર્ણસ્ય ઋદિતિ ઋદ્વાવઃ દ્વિવચને સિદ્ધમ્-અચ્ચિકીર્ત્તન્ અચીકૃતન્ વા ।

§૨ તીર્થસ્ય ચતુર્વર્ણસ્ય શ્રીશ્રમણસદ્ધસ્ય, ઇંશં સ્વામિનમ્, આસન્નોપકારિત્વેનાત્ર શ્રીમહાવીરમ્; અહમિહ પ્રક્રમે સ્મૃતિમાનયે, ઇતિ સંટઙ્કઃ ।

§૨ તીર્થ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ આર વર્ણુવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ઇંશ, તે તીર્થેશ છે. અહીં ‘કરવિશેષતુ’ નામ જાણુવેલ નથી, છતાં પણ વર્તમાન ચોવિશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી લગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનું આ ગ્રન્થના આરંભમાં સ્મરણ કરું છું.

§૩ રાગ-દ્વેષયોઃ પ્રતીતયોઃ, વિશેષેણ અપુનર્જયતારૂપેણ જનયશીલમિતિ તાચ્છી-લિકસ્તુન્ । તતઃ “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇતિ તૃત્તા પટ્ટીસમાસપ્રતિપેધાત્ કથમ-ત્રાયમ્ ?—ઇતિ નાડરેકળીયમ્ । તથા વિશ્વવસ્તુનઃ કાલત્રયવર્તિસામાન્ય-વિશેષાત્મક-પદાર્થસ્ય, જ્ઞાતારમલકેવલલોકેન । શક્રાણામિન્દ્રાણામ્, પૂજ્યમર્ચનીયમ્, જન્મસ્ના-ત્રાદ્યમહાપ્રાતિહાર્યાદિસંપાદનેન । ગિરાં વાચામ્, ઇંશમીશિતારમ્, અવિતથવસ્તુત્રાત-વિષયત્વેન તાસાં પ્રયોક્તૃત્વાત્ ।

§૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કદી પણ તેમને છુતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિજેતા અર્થાત્ અપૂર્ણ વિજય કરવાના સ્વભાવવાળા.

અહીં ‘વિજેતા’ શબ્દમાં તત્સ્વભાવને ‘બતાવનાર ‘તૃત્’ પ્રત્યય છે, આથી “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત ‘તૃત્’ પ્રત્યયાન્તનો પટ્ટીતત્પુરુષ સમાસનો નિપેધ હોવા છતાં તેવા સમાસ કેમ કર્યો, એવી શંકા ન કરવી. એટલેકે અહીં ‘તૃત્’ પ્રત્યય નથી, પણ તૃત્ પ્રત્યય છે.

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન આમાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્માણ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર-અર્વજ્ઞ.

(૩) શકું-ઈન્દ્રાના પાણુ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર-જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્માભિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિ-પાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવા અર્થ છે, તેવું જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(ટિ૦)—નાડરેકળીયમિતિ નાડરેકળીયમ્ ।

§૪ અનેન ચ વિશેષણચતુષ્ટયેનામી યથાક્રમં ભગવતો મૂલાતિશયાશ્ચત્વારઃ પ્રરૂપિતાઃ । તથથા—અપાયાપગમાતિશયઃ, જ્ઞાનાતિશયઃ, પૂજાતિશયઃ, વાગતિશયશ્ચેતિ ।

§ ૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જાણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

§૫ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या, तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशावात्, निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

§ ૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત સર્વેને ગ્રંથકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે—ગણધર આદિ પણુ એક દેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણુ છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે.

§૬ अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्यमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्—तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्याऽऽगमस्य वा, ईं लक्ष्मीं, महिमानं वा, इयति तत्तदसदभूतदूषणोद्घोषणैः स्वामिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेशः—तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी, तम् । किंरूपम् ? शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दानादिना यस्य स तथा, तम् । एता-वता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूचयान्चक्रिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेशम् ? गिरामीशं वाचस्पतिम्—इति नास्तिकमतप्रवर्तयितुर्वृहस्पतेः सूचा । तथा गिरां वाचाम्, ईं लक्ष्मीं शोभां, इयति यः, तम् । परमार्थतः पदार्थप्रति-पादनं हि वाचां शोभा । तां च तासामपोहमात्रगोचरतामाचक्षाणस्तथागतस्तनू-करोत्येव— इति विशेषणावृत्त्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् ? ज्ञातारं विश्ववस्तु

નઃ—નોડસ્માકં શ્વેતમિદ્ધૂણાં સંબન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં કર્મતાઽઽપન્નમ્,
સમાનતન્ત્રવાદ્ જ્ઞાતારમ્ ઇતિ દિગમ્બરાવમર્શઃ । જ્ઞાતારમિતિ ચ તૃન્નન્તમિતિ
“તૃન્નુદન્ત”-” ઇત્યાદિના કર્મણિ ષષ્ઠીપ્રતિષેધઃ ।

§ ૬ ગ્રંથકાર આ જ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ—ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે સંઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ—શાસ્ત્રની શ્રી-લક્ષ્મી કે મહિમાને અનેક પ્રકારના અસદ્ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જે ઓછી કરે છે, તે તીર્થેશ, અર્થાત્ બહિરંગાપકારી-અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરું છું.

તે તીર્થેશ-અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી શક-ઈન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શકપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુસરનાર ભદ્ર-કુમારિલ, પ્રભાકર, કણ્વલક્ષ-કણ્વાદ-વૈશેષિક, અક્ષપાદ-ગૌતમ-નૈયાયિક, કપિલ-સાંખ્યનું સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઇશ-વાચસ્પતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવનાર બહુસ્પતિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની ‘ઈ’-શોભા, મહિમાને જે જ્યતિ ઓછી કરે તે ગિરામીશ્વઃ કહેવાય. પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન-વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે શોભાને, શબ્દનો વિષય માત્ર અપોહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે ‘ગિરામીશ્વઃ’ વિશેષણની આવૃત્તિ-પુનઃકથન કરીને સુગત-બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુ નઃ’-અમને—શ્વેતામ્બર સાધુઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને બાણનાર, એટલે કે—સમાનતન્ત્રી હોવાથી અમારી બાણેલ સકલ વસ્તુને બાણતો હોય તે. આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં ‘જ્ઞાતારમ્’ શબ્દ ‘તૃન્નન્ત’ છે, અને ‘તૃન્નુદન્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ ‘વિશ્વવસ્તુ’ શબ્દમાં પષ્ટીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(ટિપ્)—તદાધેયસ્યેતિ તીર્થતયામિહિતે સંઘે સમારોપ્યસ્ય । પતાવતેતિ । મદ્વો જૈમિનિનૈ-
ષ્કર્મ્યમીમાંસાક્રુત્ । પ્રમાકરઃ સકર્મ્મમીમાંસાક્રુત્ દુર્ગસિંહાપરનામા । કણમક્ષો વૈશેષિકઃ । અક્ષ-
પાદો નૈયાયિકઃ । કપિલઃ સાંખ્યઃ । એતે સૂચિતાઃ । પરમાર્થત્વમિતિ તત્ત્વતઃ શબ્દાનામર્થપ્રકાશનમેવ
શોભા । નહિ નિરર્થકં વાક્યમામાતિ, કાર્યાનુપયોગિત્વાદુન્મત્તવિસ્તવત્ । તામિતિ શોભાં, તન્નુ-
કરોતીતિ સમ્યન્ધઃ । તાસામિતિ વાણીનામ્ । અપોહેતિ નિર્ણયમાત્રમ્ । અયં ઘટઃ પટો ન ભવ-
તીતિ સામાન્યમ્ । ન તુ વિશિષ્ટસ્ય પરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણસ્ય વસ્તુનો નિર્ણયઃ. વાણીનાં વિકલ્પવિષય-
ત્વાત્, સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશાભાવાત્ । યદુક્તમ્—

‘તેનાઽન્યાપોહવિષયાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યગોચરાઃ ।

શબ્દાશ્ચ બુદ્ધ્યદૃષ્ટૈવ વસ્તુન્યેપામસમ્ભવાત્’ ॥૧॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—તેનાચાર્યેદિગ્નાગેનાન્યાયોહવિષયા વિકલ્પવુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયાઃ શબ્દા બુદ્ધયથ પ્રોક્તાઃ । કિમ્ભૂતા બુદ્ધયઃ ? સામાન્યગોચરાઃ સવિકલ્પિકા ન તુ સર્વાઃ, નિર્વિકલ્પાન્યક્ષુદ્ધીર્ના વસ્તુવિષયવાજીકારાત્ । સૌપતૈરપિ બુદ્ધિનામેવૈતદ્વિશેષણં ન તુ શબ્દાનાં તેષાં સામાન્યવિષયત્વા-વ્યભિચારાત્ । વિકલ્પવત્ । કિં કારણં ? વસ્તુનિ સ્વલક્ષણે એષાં શબ્દાનાં વિકલ્પાનાં વાસમ્ભવા-દિતિ । એતદર્થથ ચિસ્તાર્થિના પ્રમાણવાર્તિકે કલ્યાણચન્દ્રકૃતટીકાતોવસેયઃ । તથાગતો બૌદ્ધઃ ।

તત્ત્વેકસ્મિન્નેવ વક્તારિ સ્વાત્માનં નિર્દિશતિ કથં ‘આનયે’ इत्येकवचनम्, ‘नः’ इति बहुवचनं च समगंसाताम्—इति चेत् । नैतद् वचनीयं वचनीयम्, ‘नः’ इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्थैकत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि—ते चान्ये सर्वे श्वेतवाससः, अहं च प्रचिक्रंसितशास्त्रमूत्रधारः, वयम्, तेषां नः । “त्यदादिः” इत्यनेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासो-दर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति, तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैक-शेषशालिविशेषणं कुर्वाणैस्तच्छब्दोपदिष्टमार्गस्थाशेषश्चेताम्वगपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्वक्रे ।

શક્ષા—અહીં વક્તા એક જ છે, તેા તે પોતાનો નિર્દેશ ‘આનયે’ દ્વારા એક વચનમાં અને ‘નઃ’ દ્વારા બહુવચનમાં કરે તે સંગત કેમ થાય ?

સમાધાન—આ દૂષણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— ‘નઃ’ શબ્દથી અન્યકારે પોતાનો એકલાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તો એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે ‘તે-અન્યે હાઈં ચ’ અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને અહં-હું એટલે પ્રારંભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રનો કર્તા-અંથ રચનાર, આમ બન્ને મળી વચ્ચે-અમે રૂપ થયું, અહીં ‘ત્યદાદિઃ’ સૂત્રથી અસ્મદ્ રહે અને તેનું બહુવચન ‘વયમ્’ રૂપ થયું અને કર્ત-રિષઠીમાં નઃ રૂપ થયું માટે નઃ આનયે એ નિર્દોષ છે ને સંગત છે.

તેથી અમારા-સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને માન્ય તત્ત્વને જે જાણે છે, તે દિગમ્બરને હું યાદ કરું છું, એમ અહીં સમજવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને અંથકારે ‘તદ્’ શબ્દથી જણાવેલ માર્ગસ્થ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમાં પોતાની પરાધીનતા પણ જણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(ટિ.)—સમગંસાતામિતિ ગમ્ સમ્પૂર્વઃ સમોગમ્લિયાદિનાત્મનેપદં સજ્જછતે સ્મ । વચનીય-મિતિ ન દૂષણં વક્તવ્યમ્ । પ્રચિક્રંસિતેતિ પ્રચિક્રમિષતેતિપાઠઃ । પ્રારબ્ધુમિષ્ટઃ શાસ્ત્રકર્તા ।

પુનઃ કીદૃશં તમ્ ? રાગદ્વેષવિજેતાઽઽરમ્—ઇતં પ્રૌઠસંબન્ધમ્, આરં સાંસારિકા-નેકક્લેશસ્વરૂપરાત્રુંસમૂહો યસ્મિન્સ્તીર્થેશે સ તથા, તં ચ । કથમેતાદૃશં તમ્ ?

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदहर्त्प्रतिपादित-
तत्त्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदहर्त्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-
कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशात्रवगोचरतां गच्छ-
न्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिहाप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्क-
रणम् । न खलु मोहमहाशैलषस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः
कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ પદનો ‘રાગદ્વેષવિજા’ હત
અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને હતમ્-પ્રાપ્ત થયેલ છે, આરમ્-સાંસારિક કલેશ-
રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક કલેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત
થયેલ છે તે ‘હતારમ્’ કહેવાય. તે ‘હતારમ્’ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજા’-રાગ અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થયેલી, જે વિક્-પૃથગ્ભાવ બુદ્ધાઈ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવંતે
પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી
હૂષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી બુદ્ધો પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષા-
ત્મક કાળાશરૂપ કલંક-દોષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકો
તત્ત્વને બીજા પ્રકારે-ભિલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક કલેશ-જન્મ-
મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે. આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય
પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાએ તીર્થાન્તરીઓને
જણાવ્યા છે, કારણ કે-મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે
જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકોનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે અંથકારે
સમસ્ત બહિરંગ અપકારી-સઘળા અન્યતીર્થિકોનું સ્મરણ કર્યું છે એમ જાણું.

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति
श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिरापन्ना— इति शङ्कां निरसितुं ‘राग-द्वेष-’
इति विशेषणं श्लिष्टमजीघटन्—अरमत्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशीलः, तेषां स्मृति-
मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रमवदमिप्रायः । प्रमाणनयतत्त्वं खल्वत्र शुचि-
विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकपायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचार-
श्चारुतामञ्चति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

શંકા- આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકોને તેમના મતનું બંડન કરવા માટે
યાદ કરવાથી તો અન્યકતાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કદયાણુ
વિશેષને માટે તત્પર થયેલ અન્યકારની અકદયાણુમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

સમાધાન-અહિં ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળું છે, તે આ
પ્રમાણે-રાગદ્વેષવિજેતા-અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ દ્વેષને છૂતવાના

સ્વભાવવાળા, અમ્-અત્યંત, સર્વથા. આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણતયા રાગદ્વેષને છૂતવાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું સ્મરણ કરું છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું સ્મરણ કરતો નથી એ અન્યક્તાનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે, તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક યતુરાધથી બાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી કપાયશુદ્ધ થયેલ ચિત્તવાળા-ઓનો વિચાર આરુતા-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અંતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કથું છે.

(ટિં) નન્વેવમેતાનિતિ પરતીર્થિકાચિરાકર્તુમ્ । ઉપશિષ્ટત્ત્વમ્ ઇતિ ઉપન્યાસં કુર્વતઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય ।

અર્થઃ ?

નનુ તથાપિ કથમેતૈર્દિવ્યદ્ગમિર્વાગ્દશોડસ્ય તત્ત્વવિચારઃ સાધીયાન્ ?- ઇત્યોક્તા- મપાકર્તુ શ્લેષેનૈવ વ્યશીશિષ્ણન્-જ્ઞાતાડરં વિશ્વવસ્તુનઃ । વિમલકેવલાલોકોડ્ડલોકિત-લોકાલોકશ્રીમદર્હત્પ્રતિપાદિતાગમવશાત્ સ્વત્ત્વમપિ કામં વિશ્વવસ્તુનાં જ્ઞાતૈવેતિ । બૃહદ્બૃહતૌ તુ સ્વકર્તૃકત્વાદ્ નામીપામપકારિણાં નિરાચિકીર્ષિતત્ત્વેન સ્મરણં વ્યાખ્યાયિ । ન સ્વલ મહતામીદશમર્થમિત્થં પ્રકટ્યતામૌચિતી નાતિવર્તતે, ફલાનુમેયપ્રારમ્ભત્વાત્ તેષામ્ । સૂચામાત્રં તુ સૂત્રે કતિપયાત્યન્તસહદયહૃદયસંવેધમવિરુદ્ધમિતિ ॥

શંકા-દિવ્યદૃષ્ટિ-દિવ્યજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણ્વાદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાંગદૃષ્ટિ-અર્થચક્ષુવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

સમાધાન-અહીં 'જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ' એ વિશેષણને અંશકાર જ્ઞાતાડરં વિશ્વવસ્તુનઃ એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરી શ્લેષ દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને બાણાવે છે કે-નિર્મળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને બાણનાર શ્રીમાન્ અરિહંતભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલા આગમના આધારે હું પણ સમસ્તપદાર્થોનો અત્યંત-સર્વથા જ્ઞાતા છું.

'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના શાસ્ત્રની 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' નામની મોટી ટીકા અન્યકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી 'જેમનું ખંડન કરવાનું છે, તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે'-આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે-મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે, કેમકે મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ તો ફલ-કાર્યસિદ્ધિ દ્વારા જ બાણાય છે.

પરંતુ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે, અને તે સૂચન તો કેટલાક અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ બાણી શકે છે, તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયકોનું સૂચન માનવામાં આવે તો કશો જ વિરોધ નથી.

(ટિં)-નનુ તથાપીત્યાદિ । પતૈરિતિ કળમક્ષાક્ષપાદકપિલાદિભિઃ । દિવ્યેતિ જ્ઞાનદૃષ્ટિભિઃ । અર્વાંગિતિ જઙ્ગમસ્ય ચર્મચક્ષુષઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય । તત્ત્વેતિ પ્રમાણવિચારઃ સાધુઃ । આરે-કામિતિ આશક્ષાં નિરાકર્તુમ્ । વ્યશીશિષ્ણન્નિતિ સ્વવિશેષણાદ્વારેણ વ્યાસ્યાં ચક્રિરે ।

§ ૧ નનુ યદિહ જ્વરપ્રસરાપસારિશોષશિરોત્ત્નોપદેશવદ્ અશક્યાનુષ્ઠાનાભિધેયમ્, જનનીપાણિપીડનોપદેશવદ્ અનમિતપ્રયોજનમ્, દશદાહિમાદિવાક્યવત્ સંબન્ધવન્ધ્યં ચ, ન તત્ર પ્રેક્ષાચક્ષુષઃ ક્ષોદિષ્ટામપિ પ્રવૃત્તિં પ્રારમ્ભન્તે । તદ્યદીદમપિ તથા, ન તર્હિ તેષાં પ્રવૃત્તૌ નિમિત્તં સ્યાત્—ઇત્યારેકામધરીકર્તુમઙ્ગીકૃતન—

પ્રમાણ-નયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થમિદમુપક્રમ્યતે ॥૧॥

§ ૨ પ્રકર્ષેણ સંશયાદ્યભાવસ્વમાવેન, મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્ પ્રમાણમ્ । નીયતે ગમ્યતે, શ્રુતપ્રમાણપરિચ્છિન્નાર્થેકદેશોડનેતિ નયઃ । તત્તો દ્વયોરપિ દ્વન્દ્વે, બહુચ્ચ્વેડપિ પ્રમાણસ્યામ્યર્હિતત્વેન 'લક્ષણ-હેત્વો' 'ઇત્યાદિવદ્ અલ્પાચૂતરાદપિ નયશબ્દાત્ પ્રાગુપા-
દાનમ્ । તતઃ પ્રમાણ-નયયોસ્તત્ત્વમસાધારણં સ્વરૂપમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં યથાવસ્થિત-
તત્ત્વનિષ્ઠક્લનમ્, તદેવાર્થઃ પ્રયોજનં યત્રોપક્રમણે તત્તદર્થમિતિ ક્રિયાયા વિશેષણમેતત્, ન
પુનરિદમિતિર્નિર્દિષ્ટસ્ય શાસ્ત્રસ્ય । આચાર્યો હિ શાસ્ત્રેણ કૃત્વા પ્રમાણ-નયતત્ત્વં વ્યવસ્થા-
પયતિ—ઇત્યાચાર્યવ્યાપારસ્યૈવોપક્રમસ્ય તદ્વિશેષણમનુગુણમ્, ન તુ શાસ્ત્રસ્ય, તસ્ય
કરણતયૈવ તત્રોપયોગાત્, કર્તૃત્વસ્ય તત્રૌપચારિકત્વાત્ । इदं સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ અન્ત
સ્તત્ત્વરૂપતયા પ્રતિભાસમાનં પ્રકૃતં શાસ્ત્રમ્, ઉપક્રમ્યતે બહિઃ શબ્દરૂપતયા પ્રારમ્ભ્યતે ।

§ ૧ શ્લોકા-(૧) શેષનાગના મસ્તકમાં રહેલ મણિ તાવના પ્રસારને રોકે છે—આ ઉપદેશના અભિધેયની જેમ આ અન્થનું અભિધેય પણ અશક્યાનુષ્ઠેય છે, અર્થાત્ તે મણિની પ્રાપ્તિ જેમ અશક્ય છે, તેમ અહિં પણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન અશક્ય છે, (૨) માતાની સાથેના વિવાહના ઉપદેશની જેમ અહિં પણ અનિષ્ટ પ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યું છે, (૩) 'દશ દાહિમાદિ' વાક્યની જેમ અહિં પણ સંબંધ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાસંપન્ન પુરુષો માટે પ્રવૃત્તિ કરવાને કંઈ કારણ નથી માટે પ્રવૃત્તિ થશે નહિં.

ભાવાર્થ એ છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ કારણો જરૂરી છે—જે કહેવામાં આવે તે શક્યાનુષ્ઠેય હોવું જોઈએ, ઇષ્ટ પ્રયોજન વાળું હોવું જોઈએ, અને સુસંબદ્ધ હોવું જોઈએ. જો આમ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, માટે શંકાકારની આ અન્થમાં આ ત્રણે નિમિત્તો નથી તો પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? એવી શંકા છે.

સમાધાન— આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આચાર્યે નીચે મુજબ સૂત્રની રચના કરી છે :—

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને આ અન્થનો આરંભ કરાય છે.

§ ૨ જેના વડે સંશયાદિ દોષોથી રહિત પદાર્થનો ઓધ થાય તે પ્રમાણ. જેનાથી શ્રુત-આગમ પ્રમાણથી જ્ઞાત-જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો ઓધ

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. શક્તિ-દ્વન્દ્વ સમાસમાં અદ્ય સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને ‘નય’ શબ્દ પહેલો આવેલા જોઈએ, તો ‘પ્રમાણ’ શબ્દ પહેલો કેમ મૂકયો ?

સમાધાન-જેમ ‘લક્ષણહેતોઃ’ આ સ્થળે ‘હિતુ’ અદ્ય સ્વરવાળો છે, અને ‘લક્ષણ’ શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે, છતાં અભ્યર્હિત-પૂર્ય-મહત્તર હોવાથી ‘લક્ષણ’ પદ પહેલું છે, તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યર્હિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયેલ છે.

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ-અસાધારણ સ્વરૂપ-નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ-કાર્યારંભનું પ્રયોજન છે. તે જ પ્રયોજન જે ઉપક્રમમાં છે, તે ઉપક્રમ તેને માટે છે, એટલે કે-વ્યવસ્થા-નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે. એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું ‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાય’ એ વિશેષણ છે. પણ ‘ઇદમ્’ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય-ગ્રન્થકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય શાસ્ત્રવડે જ કરે છે, માટે ઉપક્રમ-કાર્યારંભ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂળ છે, પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે-આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઈ તેમાં શાસ્ત્ર કરણ-અસાધારણ કારણ તરીકે ઉપયોગી છે, માટે સૂત્રનો એ અંશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ-આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે.

શંકા-શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે, તો તે કરણ છે, એમ કેમ કહેવાય ? સમાધાન-શાસ્ત્રમાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે. અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા-કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમાં આરોપિત છે.

આથી સમગ્રભાવે આવો અર્થ થાય છે કે- આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસંવેદનથી અન્તસ્તત્ત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પ્રારંભ બાહ્યશબ્દરૂપે કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ અંતરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ શબ્દદ્વારા કરી આ ગ્રન્થરૂપ બાહ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

(ટિ.) નનુ યદિહેત્યાદિ । તત્ત્વેતિ પ્રયોજનાદિરહિતે શાસ્ત્રે । પ્રેક્ષાચક્ષુષ્વ ઇતિ પ્રેક્ષાવન્તે વિદ્વાંસઃ ક્ષોદિદ્રામપિ સ્વલ્પામપિ । ઇદમપીતિ ભવદારમ્યમાણં શાસ્ત્રં તથેતિ અશક્યનામુદ્ધાન પ્રયોજનાદિયુક્તં નિષ્કલક્ટં ન સ્યાત્ ॥ ન તર્હીતિ । તેષાં વિદુષામ્ ।

પ્રકર્ષેણેત્યાદિ । સંશયોદીતિ । આદિશબ્દાદ્વિપર્યયાનવ્યવસાયૌ જ્ઞેયૌ વદ્વચ્ચત્વેડપીતિ વહુસ્વરવેપિ । અભ્યર્હિતેતિ પૂજિતત્વાત્ । અલ્પાચ્છત્રાદિતિ સ્તોકસ્વરાત્ । અન્ત્ શબ્દઃ સ્વરસંજ્ઞયા વ્યાકરણપ્રસિદ્ધઃ ।

ન નુ શાસ્ત્રસ્યેત્યાદિ । તત્ત્વેતિ વ્યવસ્થાપને । તત્ત્વેતિ શાસ્ત્રે । ઇદમિતિ । શાસ્ત્રં હિ દ્વિવિધં અર્થતઃ શબ્દતથ્ચ । અન્તરર્થરૂપમ્, વહિઃ શબ્દરૂપમ્ । તત્ત્વરૂપેતિ જ્ઞાનરૂપતયા ।

(પ) વદ્વચ્ચત્વેડપીતિ વહુસ્વરત્વેડપિ । અન્તસ્તત્ત્વરૂપતયેતિ શાસ્ત્રરૂપતયા ॥

ઈદં ચ વાક્યં મુલ્યતયા પ્રયોજનમેવ પ્રતિપાદયિતુમુપન્યસ્તમ્, તસ્યૈવ પ્રાધાન્યેન પ્રવૃત્ત્યજ્ઞત્વાત્ । અભિધેય-સમ્બન્ધૌ તુ સામર્થ્યાદિ ગમયતિ । તથાહિ—પ્રમાણ-નયતત્ત્વ-મભિધેયમ્, ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’-ઇત્યવયવેન લક્ષિતમ્, સુલાનુષ્ટેયં ચૈતત્— ઇત્યશક્યા-નુષ્ઠાનામિધેયાશઙ્કા નિરાકારિ ।

પ્રયોજનં દ્વેધા—કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ । તત્ર કર્તુઃ પ્રયોજનં પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં ‘પ્રમાણ-’-ઇત્યાદિસૂત્રાવયવેન ણ્યન્તેન સાક્ષાદાચચ્છે । શ્રોતૃપ્રયોજનં ચ ‘વ્યવસ્થા-’-ઇત્યુપસર્ગધાતુસમુદાયેનૈવ તદન્તર્ગતં પ્રત્યાગ્યતે । પ્રમાણનયતત્ત્વનિશ્ચયમિચ્છવો હિ શ્રોતા-રોઽહંપ્રથમિકયાત્ર શાસ્ત્રે પ્રવર્તેરન્ । અભિમતં ચૈતત્ પ્રયોજનં દ્વયોરપિ— ઇત્યનભિમત-પ્રયોજનત્વારેકા નિરસ્તા ।

સંબન્ધત્ત્વમિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ શાસ્ત્રસ્યાવશ્યંભાવી— ઇત્યનુક્તોઽપ્ય-ર્થાદિ ગમ્યતે— ઇતિ સંબન્ધરહિતત્વાઽઽશઙ્કાનુત્થાનોપહતૈવેતિ ।

અને આ ‘પ્રમાણનય’ ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો પ્રયોજન છે.

અભિધેય—પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય—સ્વશક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’ એ અંશથી પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ અભિધેય છે, એમ યોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ઠેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે, આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન એ પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં ‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં’ એ સૂત્રના ણ્યન્ત-પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિં અને અવ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘છા’ ધાતુના સમુદાયરૂપ ‘વ્યવસ્થા’ શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રોતાઓ ‘હું પહેલો હું પહેલો’ એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા-શાસ્ત્રકાર અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા દૂર થઈ ગઈ.

સંબન્ધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે, અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ પ્રકારે સંબન્ધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે.

(ટિ.) તસ્યૈતિ પ્રયોજનસ્ય મુલ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગતં પ્રત્યાગ્યતે પ્રતીતિગોચરં નીયતે ।

§ ૩ અત્ર ધર્મોત્તરગુણસાગી પ્રાહ પ્રયોજનમાદિવાક્યેન સાશ્વાદાદ્યાયત્વમ્મિતિ ન ક્ષમે । યતઃ સંવદ્ધસંવદ્ધં વા તત્ તદભિદધીતઃ । યથાસંવદ્ધમેવઃ તદાઽઽદિવાક્યાદેવ સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસંદર્ભગર્ભાવિર્ભાવસંભવાત્ કિં પ્રકૃતશાસ્ત્રોપક્રમઃકેશનઃ । સંવદ્ધં ચેત્ ; તદ-સંવદ્ધમ્ , શબ્દાર્થયોઃ સંવન્ધાસંભવાત્ । તથાહિ—અયમનયોર્ભવંસ્તાદાત્મ્યમ્ , તદુત્પત્તિઃ, વાચ્ય-વાચકભાવો વા ભવેત્ ?

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરગુણસાગી ગૌરવ શંકા કરે છે—‘પ્રમાણનય’ એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારું કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે— આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્મત થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્મત રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ?

જો પ્રયોજન સાથે અસમ્મત એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો કલેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સંબંધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે— શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે ?

(પ૦) તત્ તદભિદધીતેતિ તદાદિવાક્યે કર્તૃ તત્પ્રયોજનં કર્મ । આદિવાક્યાદેવેતિ પરમાદેવ । અત્યોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

(હિ૦) અત્ર ધર્મોત્તરેત્યાદિ । તદિતિ આદિવાક્યમ્ । તદિતિ પ્રયોજનમ્ । સમસ્ત-શાસ્ત્રેતિ લક્ષણસાહિત્યતર્કાદિ । તથાહીત્યાદિ । અયમિતિ સમ્બન્ધઃ, અત્યોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

પ્રાચીનપક્ષે સ ઇવાત્મા યસ્યેતિ વિગ્રહે—કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા ત્વચ્ચિત્તે ચકાસ્યાત્ ? યદિ શબ્દઃ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થાઃ સ્વસ્વ-વાચકસ્વભાવા વમૂર્વાસઃ—ઈતિ યુગપદશેષોપાનાં તેષાં નિઃશેષકાલં યાવદ્ ગુમગુમાયમાન-તાઽપત્તેઃ—અક્રનોપનતપળવેગુવીળામૃદઙ્ગસઙ્ગિસઙ્ગીતકારમ્ભનિમૃતમિવ ત્રિભુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ; તર્હિ તુરગ-તરઙ્ગ-શૃઙ્ગાર-મૃદ્ધારાદિશબ્દોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સંભોગ-ઘટ્ટનાદિ-પ્રસક્તિઃ । કિન્ચ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પદ્યનામાદિકલ્પિતકથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુરસં-સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા શિંશપા તમન્તરેણાપિ કાપિ સંપદતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વરૂપ-મેવાસૌ જદ્યાત્, કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્બોરુહાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટરકુટુમ્બી સ્વવમિલાપઃ પ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે, ક્ષિતિતલાવલમ્બી તુ કલશ-કુલિશાદિ-ભાવરાશિઃ—ઈતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ? તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેયઃ સૂક્ષ્મઃ ।

તદાત્મ જાત્રાય તાદાત્મ્ય

પહેલો પક્ષ કહો તો— તે જ જેનો આત્મા-સ્વરૂપ છે—સમાસના આવા વિગ્રહ-વાક્યમાં ‘તે’ શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે ? શબ્દ કે અર્થ ? ‘—તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, એમ કહો તો— સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં ગુંબ્યમાનતાની આપત્તિ—દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલાં પશુવ—મોટો ઢાલ, વેણુ—વાંસળી, વીણા, મૃદંગ—તબલા વિગેરે વાજિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે. પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

‘તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો— અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરંગ—ઘોડો, તરંગ, શૃંગાર, ભૃંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ડૂળી જવાનો, તરવાનો કે ફૂદવાનો) સંભોગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.

વળી આ પક્ષમાં ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન—મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પદ્મનાભાદિ વિષયક કથન—શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે. કારણ કે—‘વર્દ્ધમાન,’ એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમાં શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે. જેમકે— સીસમ જો વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમાં, એટલે કે— તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો ‘વર્દ્ધમાન’ એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ—વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો જોવાય છે. તો એ બન્નેનું એકચ કઈ રીતે કહી શકાય ? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(પ૦) તદર્થો વૈતિ તદમિથેયો ઘટાદિઃ । ચકાસ્યાદિતિ પ્રતિભાસેત । સ્વસ્વવાચકસ્વભાવા ઇતિ સ્વં સ્વં વાચ્યં પ્રતિ વાચકસ્વરૂપાઃ । વભૂવાંસ ઇતિ ભૂતાઃ । નિભૃતમિતિ નિશ્ચલમ્ । તદર્થ ઇતિ શબ્દોપર્યાત્મકઃ । ચતુરસ્રમિતિ શોભનમ્ । તમન્તરેણેતિ ’વૃક્ષાત્માનમન્તરેણ । તથાત્વે હીત્યાદિ યદિ વૃક્ષાત્માનમન્તરેણાપિ શિશપા મવેત્ । અભિલાપ ઇતિ શબ્દઃ । પ્રત્યક્ષે-નેતિ શ્રોત્રેણ । કથમનયોરેક્યમિતિ । એકઃ શબ્દ આગત્ય કર્ણયોર્ભગતિ, અર્થસ્તુ ક્ષિતિતલા-વલમ્બી તથૈવ તિષ્ઠતિ । અતઃ કથમનયોસ્તાદાત્મ્યમિત્યર્થઃ ॥

(ટિ૦) વિગ્રહે ઇતિ સમાસે તાદાત્મ્યશબ્દાદિપ્રયુક્તે તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ વાચ્યઃ, તદર્થો વૈતિ શબ્દાર્થો વા । યદિ શબ્દ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેછબ્દઃ । સ્વસ્વવાચકેતિ આત્માનમાત્માન્યાપયેયુઃ, શબ્દાત્મકત્વાદર્થાનામ્ । અથ તદર્થ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેદર્થઃ । કિઞ્ચેતિ અતીત-

કથાનામુચ્ચારણમયુક્તં સ્યાત્ । નહીતિ ઝિજ્ઞાસાશ્ચઃ તમિતિ વૃક્ષપદાર્થમન્તરેણ । તથાત્વે इति
અવૃક્ષત્વે । સ્વરૂપમિતિ ઝિજ્ઞાસાશ્ચઃ, અસાચિતિ ઝિજ્ઞાસા । કુમ્ભસ્તમ્ભેતિ યદા સ્તમ્ભઃ સ્તમ્ભ-
સ્વરૂપ એવ ન સ્યાત્ તદા પદાર્થહાનિરેવ ભવેત્, તમ્યાડાસ્તવાન્ સ્વપુષ્પવત્ ।

તદુત્પત્તિપક્ષેડપિ કિં શબ્દાર્થ ઉન્મજ્જેત્, અર્થોઽ વા શબ્દઃ ? પ્રાચિક-
વિકલ્પે કલશાદિશબ્દાદેવ તદર્થોત્પત્તેર્ન કોડપિ મૂત્રગ્વળદુદગ્નુચકર્ચાવગદિકારણકલ્પ-
મીલનકેશમાશ્રયેત્ । પ્રયોજનવાચ્યમાત્રાદેવ ચ તત્પ્રસિદ્ધેઃ પ્રકૃતશાસ્ત્રાગમ્યાભિયોગોડપિ
નિરુપયોગઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે પુનરનુભવવાચનમ્, અધરગ્દનગ્દસનાદિમ્યઃ શબ્દોત્પત્તિસંવેદનાત્ ।

ખીબ પક્ષે તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારે
છે ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારે છે ?

પહેલો વિકલ્પ- શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહે તો કલશાદિ-
ઘટાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ યોગ્યતાની સાથે જ) તે કલશાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ
અર્થ જતાં દોરી, દંડ-ચક્ર, ચીથરું વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠા કરવાનો પરિશ્રમ
કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ
પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થ જશે. તો પ્રકૃતશા-
સ્ત્રના આરંભનો આગ્રહ- શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિરુપયોગી અર્થ જશે.
અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે.

ખીબે વિકલ્પ-અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહે તો અનુભવનો બાધ-
વિરોધ છે, કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ હોઠ, જીભ, દાંત વિગેરેથી થાય છે, એ
સર્વાનુભવ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ યોગ્યતા વાચ્ય અર્થથી થતી
નથી. માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંગત નથી.

(ટિ.) તદુત્પત્તીત્યાદિ । પ્રયોજનેતિ આદિવાક્યાદેવ વાચ્યાર્થપ્રયોજનસિદ્ધેઃ । તત્પ્ર-
સિદ્ધેરિતિ પ્રયોજનપ્રસિદ્ધેઃ ।

વાચ્ય-વાચકભાવપક્ષોડપિ ન ક્ષેમકારઃ । યતોડસૌ વાચ્ય-વાચકયોઃ સ્વભાવભૂતઃ,
તદતિરિક્તો વા ભવેત્ ? આદિભિદાર્યાં વાચ્ય-વાચકાવેવ, ન કશ્ચિદ્ વાચ્ય-વાચકભાવો
નામ સંવન્ધઃ । દ્વિતીયભિદાર્યાં તુ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેકાન્તેન મિન્નોડસૌ સ્યાત્, કથ-
ન્નિદ વા ? આદિભેદે ભેદત્રયં ત્રૌકતે-કિમયં નિત્યઃ, અનિત્યઃ, નિત્યાનિત્યો વા
ઈતિ ? નિત્યથેત્ ; સંવન્ધિનોરપિ નિત્યતાડપત્તિઃ, અન્યથા સંવન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુ-
પજ્ઞાત્ તત્સંવન્ધિસંવદ્ધસંવન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેઃ । અથાનિત્યઃ; તદા સર્વવાચ્યવાચકેષ્વેકઃ,
પ્રતિવાચ્યવાચકં મિન્નો વા ? એકથેત્ ; તર્થેકસ્માદેવ શબ્દાદશેષપદાર્થપ્રતિપત્તિપ્રસન્નઃ ।
દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમસૌ તત્ર સંવદ્ધોડસંવદ્ધો વા ભવેત્ ? અસંવદ્ધથેત્ ; તર્હિ ઘટશબ્દા-
દપિ પટપ્રતીતિઃ સ્યાત્, પટશબ્દાચ્ચ ઘટપ્રતીતિઃ, દ્વયોરપિ વાચ્ય-વાચકભાવયોરુભય-
ત્રાવિશેષાત્ । અથ સંવદ્ધઃ; તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા વા ? ન તાવત્ તાદાત્મ્યેન,

મેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા । યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાંયેત, વાચ-
કોત્પત્તિકાલે, યુગપદ્મયોરુત્પત્તિકાલે, એકસ્ય પ્રથમમુત્પાદેડપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે
તદૈવ વા ? નાદ્યૌ પક્ષાવક્ષૂણૌ, દ્વયાધારત્વેનાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ ।
તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવઃ પદાર્થાઃ શબ્દાશ્ચ અવાચ્યા અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।
તુરીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેવ સકાશાદુલ્લસેત્, અન્યત એવ, અન્યતોડપિ
વા ? આદ્યકલ્પનાયામ્, અનાકલ્પિતસંક્રેતસ્યાપિ નાલિકેરદ્વીપવાસિનઃ શબ્દોચ્ચારણા-
નન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત્, તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોડપ્યસૌ સંક્રેતા-
ભિવ્યક્ત એવ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્ય-કારણભાવવિશેષ એવાભિવ્યક્ત્યાભિ-
વ્યજ્જકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોડપીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યતઃ
સંક્રેતાદેવાયમુત્પદ્યતે; તદપ્યવદ્યમ્, તદાધારધર્મસ્યાન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવં
વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોડસ્ય કથિતઃ સ્યાત્ ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પાણુ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચક
ભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ?
પહેલો વિકલ્પ એટલે કે-સ્વભાવરૂપ કહે તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન-એવો કોઈ
સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારે તો અમે પૂછીએ
છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ-સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાંત ભિન્ન છે ? કે કથંચિત્
ભિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાંત ભિન્ન છે, એમ કહે તો તે સંબંધ નિત્ય
છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ ભેદ-વિકલ્પ થાય છે. તેમાં
નિત્ય કહે તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માને
તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમાં સંબંધ
થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે. માટે વાચ્યવાચકથી
એકાન્ત ભિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહે તો સમસ્ત
વાચ્યવાચકમાં તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન
ભિન્ન છે ? એક કહે તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા
પદાર્થ સાથે માનવો પડશે. ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય.
પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે. પણ એ તો અનુભવથી બાધિત
હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમાં એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં.
દરેક વાચ્યવાચકમાં તે સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહે તો તે સંબંધ દરેક
વાચ્યવાચક સાથે સમ્બંધ છે ? કે અસમ્બંધ ? અસમ્બંધ હોય તો ઘટ શબ્દથી
પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ
એ બન્ને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમ્બંધતા સમાન જ છે.
સમ્બંધ કહે તો તાદાત્મ્યરૂપે સમ્બંધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવ્યો નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યતા ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકતા ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમાં પહેલા બે પક્ષો દૂષિત જ છે. કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને. આધારે હોવાથી બેમાંથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે. અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ બાણનાર નાલિયેરના ફીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોઈ મોબુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

શંકા-વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિપાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

સમાધાન-પણ કાર્યકારણ ભાવથી જુદો કોઈ અભિવ્યંગ્ય-અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અભિવ્યક્તિ માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માંની જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે. અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે-એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે, એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન-વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(૫૦) અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુપજ્ઞાદિતિ ચેત્ત સમ્બન્ધિનૌ નિત્યૌ ન ભવતઃ । તત્સમ્બન્ધિસમ્બદ્ધસંવન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુત્તેરિતિ તૌ વ તૌ સમ્બન્ધિનૌ વાચ્ય-વાચકૌ તત્સમ્બ-દ્ધત્વકલ્પઃ સમ્બન્ધસ્ય સ્વભાવત્સ્ય પ્રચ્યુત્તિઃ । તત્ત્રેતિ વાચ્ય-વાચકયોઃ । વાચ્ય-વાચકભાવ-યોરિતિ વાચ્ય-વાચકસમ્બન્ધયોઃ । ડમયત્રાવિશેષાદિતિ ડમયત્ર ઘટે પટે ચાસમ્બદ્ધવાવિશે-ષાત્ । અન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામિતિ । “દ્વિવક્ત્રસમ્બન્ધસંવિત્તિર્નકરુપપ્રવેદનાત્” । અન્યતોડપિ

વેતિ વાચ્ય-વાચકાભ્યામપ્યન્યતોઽપિ । પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાદિતિ વાચ્યવાચકસમ્બન્ધસ્ય પ્રતીતિ-
ર્ભવેત્ । તદાધારધર્મસ્યેતિ તૌ વાચ્ય-વાચકાવાધારો યસ્યેતિ વિગ્રહઃ ॥

(ટી૦) યતોઽસાવિતિ સમ્બન્ધઃ શબ્દાર્થયોઃ । સ્વભાવ इति अभिन्नः । तदतिरिक्तो वेति
भिन्नो वा । असाविति सम्बन्धः । अन्यथेति सम्बन्धिनोरनित्यतायाम् । तत्सम्बन्धीति तौ च
सम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनी, तत्सम्बन्धिभ्यां यः सम्बद्धः [संबन्ध]स्वभावः तत्प्रच्य-
वनात्तस्य भ्रंशात् । अथ च तैः सम्बन्धिभिः सह यः सम्बद्धसम्बन्धस्वभावः तस्य पतनात् ।
असाविति सम्बन्धः । तत्रेति पदार्थे । भेदपक्षेति तावत्तादात्म्यमभिन्नभिदङ्गीकारे जाघटीति,
न भिन्नपक्षे, सर्वथाभिन्नत्वात्, नालिकेरकपित्तवत् । अत्रापि प्राज्ञेन भिन्नप्रकारस्वीकारपरेण बरी-
वर्त्यते । तार्त्तीयोकेति युगपदुभयोरुत्पत्तिकालस्वीकारात् क्रमोत्पत्तिविरोधः । असाविति सम्बन्धः ।
अन्यत इति सङ्केतात् । अन्यतोऽपीति सङ्केतात् । अपिशब्दाद्वाच्यवाचकાભ્યામપિ સકાશાત્ ।
અનાકલિતેતિ નાલિકેરદ્વીપવાસો નાલિકેરમન્ત્રેણ ઘટાદિપદાર્થસાથ્યં ન મનુતે, વ્યવહારવાદ્યન્વાત્તસ્ય ।
તદાનીમિતિ તસ્ય વાચ્યસ્ય દર્શનં એવ તસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય ।

(ટિ૦) તદાધારસ્યેતિ વાચ્યવાચકાધારસ્ય ધર્મસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય । અન્યત इति
સંકેતાત્ ।

અથ સંકેતસહકૃતાભ્યાં વાચ્યવાચકાભ્યામેષ જાયતે इत्यर्थवानन्यतोऽपीति તૃતીયઃ
પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે । નન્વસૌ સંકેતઃ પ્રતીતે વસ્તુનિ વિધીયેત, અપ્રતીતે વા ? ન
તાવદપ્રતીતે, અતિપ્રસન્નસન્નતેઃ । નાપિ પ્રતીતે, યતસ્તત્ક્ષણિકત્વેન તદાનીમેવ સ્વર-
સમીરસમીરિતામ્બોધરન્ધ્વસમન્વંસિષ્ઠ इति કુત્ર સંકેતઃ ક્રિયેત ? અથ તત્સમાનજાતીય-
શ્રણપરમ્પરાયા વિદ્યમાનત્વાત્ કથં ન સંકેતગોચરતા તસ્ય ? તદસત્ । ન સ્વસ્વ-
પ્રતીતં વિદ્યમાનમપિ શબ્દગોચરીભૂયમુપનેતું શક્યમ્, અતિપ્રસન્નતેઃ । યચ્ચ પ્રથમં પ્રતીતમ્,
તત્ તદાનીમેવ વ્યતીતમ્ । એવં શબ્દોઽપિ ગવાદિઃ પ્રતીતોઽપ્રતીતો વા તત્ર સંકેત્યેત
इति प्राग्वदोषाः । સંકેતાભાવે ચ કથં વાચ્યવાચકમાવોત્પાદઃ ? સ્તાં વા તે શબ્દાર્થ-
વ્યક્તી ક્ષણિકત્વપરાઙ્મુલે, ઉત્પાદયતાં ચ સંકેતસહકૃતે વાચ્યવાચકમાવમ્, કિન્તુ
ન તે એવ વ્યવહારકાલમનુગચ્છતઃ— इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकमावोत्पत्तये
સંકેતાન્તરં કર્તવ્યમ્ । તથા ચ વ્યવહારામાવ એવ ભવેત્, પ્રતિવાચ્યવાચકવિશેષં સંકેત-
કર્તુરવશ્યંભાવાભાવાત્ ।

સંકેતના સહકારથી વાચ્ય અને વાચક વાચ્યવાચકભાવ સંબંધને ઉત્પન્ન કરે છે
એવા અર્થવાળો ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારે તો-તમને પૂછીએ છીએ કે-આ સંકેત
પ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કરાય છે ? કે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં ? અપ્રસિદ્ધમાં તો અતિ-
પ્રસંગ હોઈ સંકેત થશે નહીં. અર્થાત્ દેશ અને કાલથી વ્યવહિત એવા
અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં પણ સંકેતને પ્રસંગ આવતો હોઈ તેમ માનવું
ઉચિત નથી.

સાધારણમ્ । અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૈરિતિ । તદસાધીયઃ, શાવલેય-
વાહુલેયાદિતીવ્રતીવ્રતરગોશબ્દાદિરૂપવિવેકેન તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચ શાવલેયાદિ-
રૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિમિત્તરૂપોપલમ્ભાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવ વાચ્ય-
વાચકભાવઃ, તદા ન શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રલક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ,
તસ્યાશ્ચ તદૈવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

શંકા— વ્યક્તિમાં નહીં પણ સામાન્યમાં જ સંકેત થાય છે. અને સામાન્ય
જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે. અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે
વિશેષમાં નહીં. નિત્ય હંવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમાં ટકી રહેવા સમર્થ છે અને
તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હંવાથી બધી વ્યક્તિઓમાં અનુગત થવા પણ સમર્થ છે.

સમાધાન— તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે
જગતમાં કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી.

શંકા— પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હંવા છતાં ‘સામાન્ય નથી’
એવું કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન—સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ કોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાં તો સ્પષ્ટ-
પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી.

શંકા—આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ
છે. તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન
ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા
સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી. અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-
ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

શંકા—શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે.

સમાધાન—ના. એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબ-
લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈએ.
વળી, જે વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામાં આવે તો શબ્દ સાંભ-
ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનું જ્ઞાન
કરાવવું તે જ છે. અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાંભળતાં થઈ જ ગયું છે. તો પછી
પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(૫૦) તદૈવ નિષ્પન્નત્વાદિતિ તદૈવ જ્ઞાનમાત્રે ।

(ટિ.) તદેવેતિ સામાન્યમ્ । કાલાન્તરેતિ વિશેષભાવાધિગમ્યમ્ । સામાન્યં હિ નિત્યં
કાલાન્તરે વ્યક્તિગમ્યકં ચ । સામાન્યસ્યેતિ સામાન્યં ન મન્યન્તે બોદ્ધાઃ, કેવલવિશેષાક્ષીકારાત્ ।
તથાહીત્યાદિ । દર્શનં ઇતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષે, પ્રત્યક્ષવિષયસ્ય વિવિક્તપરસ્પરનિરપેક્ષસ્વલક્ષણસ્ય
તથાગતૈઃ પ્રતિપન્નત્વાત્ । અથ સાધારણમિતિ । પ્રથમસામાન્યદર્શનં લોકવ્યવહારોક્તૌ વા ।

વિવેકેનેતિ વિશેષરૂપરિજ્ઞાનેન । તસ્યેતિ માધારણસ્ય । પ્રતિવ્યક્તોનિ વ્યક્તો વ્યક્તો ધેતુકૃણ-
રક્તરૂપાદિપ્રાપ્તેઃ । પ્રવૃત્તિરિતિ વાહ્યોદાહાદિકા ક્રિયા । જ્ઞાનમાત્રેતિ સામાન્ય જ્ઞાનમાત્રં ન ત્વર્થ-
ક્રિયાસાધકમ્, વિશેષઃ ક્રિયાહેતુર્જનૈર્ગવ્યમ્યુપગતઃ । તસ્યા ઇતિ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ । તદંવેતિ
પ્રથમગવાદિદર્શનમયે વસ્તુવિશ્વયે ।

અથાપિ સામાન્યવિશેષોભયાધારોઽયૌ સ્યાત્, તદાઽપિ તદેવ દૂષણમ્— “પ્રત્યેકં
યો ભવેદ્ દોષો દ્વયોર્ભવિ કથં ન સઃ ?” ઇતિ વચનાત્ । અથ કથમિદં ભવેત્ ? ન હિ
સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ તદધિકરણમભિદધ્મહે, કિન્તુ તદુભયાત્મકત્વેન જાત્યન્તરરૂપં
પ્રત્યક્ષપ્રતીતિમિદ્રં કથञ્ચિદનુગમ્યઽવાવૃત્તિમદ વસ્તુ— ઇતિ ચેત્ । તદિદમપૂર્વં કિમપિ
કપટનાટકપાટવપ્રકટનમ્, સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વસ્ય દુર્ધરવિરોધાનુબંધદુર્ગન્ધત્વાત્ ।

એતૈનૈવ ચ કથञ્ચિદ્વેદનિત્યાનિત્યત્વપશ્ચાવપિ પ્રતિક્ષિતૌ લક્ષ્યિતયૌ ।

તદ્ નાઽઽદિવાક્યં સાક્ષાત્પ્રયોજનં જલ્પિતુમલમ્ । ન હિ શબ્દાઃ શ્વપાકા ઇવ
વરાકાઃ સ્વલક્ષણત્રાહ્યણં ક્ષણમપિ સ્પ્રઙ્ઢુમર્હન્તિ, વિકલ્પશિલ્પિકલ્પિતાર્થમાત્રગોચરત્વાત્
તેષામ્ । વિકલ્પાનાં ચોપ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ । તદુક્તમ્—

“વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ ।

કાર્યકારણતા તેષાં નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ॥”

શંકા—તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમાં રહે
છે—એમ માનીએ તો ?

સમાધાન—એમ માનો તો—‘પ્રત્યેકમાં જે દોષ તે બન્નેમાં કેમ ન હોય ?’
એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષના દૂષણો પ્રાપ્ત થશે.

શંકા—જો વૈશેષિકને સંમત પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવાં સામાન્ય અને વિશેષ
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય. પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થાત્
સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક જૂદી બાતિની વસ્તુને— અનુ-
વૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બન્ને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ—જો વાચ્યવાચક
સંબંધનો આધાર માનવામાં આવે તો પછી પૂર્વોક્ત દોષો કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થશે ?

સમાધાન—આ વળી તમે કોઈ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું
દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી
વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પર-
સ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી. અને
આ જ કારણે કથંચિત લેદ અને અલેદ પક્ષ, અને કથંચિત્ નિત્ય અને
અનિત્ય પક્ષ—એ બન્ને પક્ષો પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે આદિવાક્ય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી એ વસ્તુ
સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે—આંડાલની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ ગ્રાહણને લક્ષણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિદ્ધીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમાં પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—“શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-બાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દોનો કશો જ સંબંધ નથી.”

(૫૦) અસાવિતિ વાચ્ય-વાચકભાવઃ ।

ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાદિતિ આરોપલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ ।

(ટિ૦) અસાવિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધઃ । તદેવેતિ યત્સામાન્યાધારે દૂષણં વિશેષાધારે તદેવ, સામાન્યવિશેષોભયાધારે 'ચ તદેવ । સ્વતન્ત્રાવિતિ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ સ્વચ્છન્દાવિત્યર્થઃ । તદધિકેતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાધિકરણં નાભિદધ્મહે ન પ્રતિપાદયમઃ વૈશેષિકાદિવત । તદુભયેતિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વેન ન કેવલં સામાન્યમ્, ન કેવલં વિશેષાઃ । અત એવ જાત્યન્તરમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચાનુભવાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । કથન્નિચિદિતિ અયં ઘટ इत्यनुगमः, ઘટઃ પટાદ્ વ્યાવૃત્ત इति વ્યાવૃત્તિઃ, તદ્વત્ ।

વિકલ્પશિલ્પીતિ શિલ્પી મલિનજાતીયઃ કારુરિતિ સામિપ્રાયમ્ । શિલ્પી હિ પદાર્થ રચયતિ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ ।

ચન્ત

§ ૪ તદેતદસ્થિલમનિલાઽઽન્દોલિતાઽર્કતૂલતરલમ્ । યત એવં વદતસ્તે કિ-
માદિવાક્યોપક્ષેપપ્રતિક્ષેપઃ કાઢ્ઢિતઃ ? કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેઽસ્તીતિ
વિવક્ષિતમ્ ? નાઘઃ પક્ષઃ; તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તરઃ; તસ્ય કસ્યચિદ-
સત્ત્વાત્ ।

§ ૪ જૈન-હે બૌદ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકાશના ઝૂની
એમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં
તમારી શું એવી આકાંક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ
કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા
આચાર્યોએ પણ તે તે અર્થમાં આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ
ચુકત નથી. અને આદિવાક્યની રચનામાં કંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી,
બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ૦) તદેતત્ સકલં નિષ્ફલમ્, કથન્નિચિત્તાદાત્મ્યસ્ય શબ્દાર્થયોઃ સ્વીકારાત્ । નાત્ર વિરોધાવરોધઃ ।
મોદકો-પલકરવાલાધુચ્ચારણમાત્રેપિ વદનપૂર્ણચૂરણપાટનાધુપપાતઃ સ્યાત્ । સ ચ ન દ્વયતેઽતો

૧ ૦રે તદે° મુ । ૨ °કાચલ° મુ ।

ભેદઃ । મોદકાથુચ્ચારણેન 'પદાર્થપ્રતીત્યા'ભેદઃ । અથાનેકાર્થત્વાન્નન્દનાં કથં પ્રતિનિયતપદાર્થપ્રત્યય
 इति चेत् ; विवक्षातो हि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तु स्वच्छन्दतः । अपि च यदि न कश्चिन्मध्यन्धः,
 तत् परमाणुरित्युच्यते स्वलक्षणं कथमभ्युपगम्यते सौमतेः ? चेद्यवेदकभावादिति चेत् ; वाच्यवाचक-
 भावात् शब्दार्थयोरपि प्रत्ययः स्यात् । विस्तरो न्यायावतारादवसेयः । सूर्यस्तु भद्रयन्तरेण उत्तर-
 याश्चक्रुः ।

यत् पञ्चमित्यादि । किं वेति आदिवाक्यकरणे आचार्यकल्पितપ્રયોજનાદન્યત્ કારણ-
 મસ્તીતિ તે વક્તુમિષ્ટમ્ । તસ્યેતિ આદિવાક્યસ્ય । નાપિ તસ્યેતિ કારણાન્તરસ્ય ।

§ ૫ અથાસ્યેવ પ્રયોજનાર્થિપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસંદેહોત્પાદનં તત્ । તથાહિ—પ્રેક્ષિત-
 પ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનભાવાભાવપરામર્શપરઃ સંશયઃ
 સમાર્થિર્ભવતિ । તનોડપિ ચ સંશયતઃ સસ્યસંપત્યાદિફલં કૃપ્યાદૌ કૃપીબલા ઇવ તે તત્ર
 પ્રવર્તન્તે—ઇતિ ચેત્ । તદપ્રાગ્જ્યમ્, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગપ્યસ્ય સાધકવાધક-
 પ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ । અથ તદાડસૌ પ્રયોજનસામાન્યે સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં સંશયઃ, પ્રમા-
 તારશ્ચ પ્રાયઃ પ્રયોજનવિશેષાર્થિનં ઇવ—ઇતિ તદ્વિપયસંશયોત્પાદનાય યુક્તમેવેદમિતિ ચેત્ ।
 ન, અસ્યાપિ પ્રાગેવ ભાવાત્ । તથાહિ—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્રમપ્યાલોક્યાડનુભૂતપ્રયોજન-
 વિશેષેણ શાસ્ત્રેણાડસ્ય વર્ણપદવાક્યકૃતં સાધર્મ્યમવધાર્યં ચ કિમિદમપિ સપ્રયોજનમ્,
 અપ્રયોજનં વા ? સપ્રયોજનમપિ કિમસ્મદભિમતેન તેન તદ્વત્, કિં વાન્યેન ? —ઇત્યાદિ
 વાક્યાલોકનં વિનાપિ સંદિગ્ધે । અપિ ચ, ત્વન્મતે ન ધ્વનિરર્થાભિધાનધુરાં દધાતિ ।
 તત્કથં પ્રયોજનવિશેષવિષયસંદેહોત્પાદનેડપિ પ્રત્યલઃ સ્યાત્ ? ॥

§ ૫ શંકા—આદિવાક્યની રચનામાં તમે જણાવેલ કારણથી જૂદું જ કારણ છે.
 અને તે છે—અર્થસંદેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 બને છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય જોઈને પ્રયોજનાર્થી
 પુરુષોને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે 'પ્રયોજન છે કે નહિ' એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થીઓ ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે
 છે. કૃષિ—ખેતીતું ફળ ધાન્યની સંપત્તિ છે. એ ફળ નિષ્પત્તિમાં સંશય છતાં જેમ
 ખેડુત ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમાં સંશય
 છતાં પ્રવૃત્તિ થશે.

સમાધાન—એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ—સ્થાપન
 પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ.

શંકા—આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય
 છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાયઃ વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે. આથી
 વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય
 જ છે.

સમાધાન—ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ
 શકે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર જોઈને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન—

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય-સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને 'આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી?' 'વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઇષ્ટ એવાં પ્રયોજનવાળું છે, કે કોઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે?' આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?

૫૦) સંશય: 'સમાડ્ડવિર્ભવતીતિ । અર્થસંશયોઽપિ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞં અનર્થસંશયોઽપિ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । અસ્યેતિ પ્રયોજનભાવાભાવસ્ય । અસ્મદ્ભિમતેન તેન તદ્વદિત્યત્ર તેનેતિ પ્રયોજનેન તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સંદિગ્ધે' इति सन्देहं कुरुते । प्रत्यलः स्यादिति ध्वनिः ।

(ટિ૦) તદિતિ કારણાન્તરમ્ । પ્રેક્ષિતેતિ શાસ્ત્રાન્તરે વિલોકિતાદિવાક્યાનામ્ । તદુપેતિ તેનાદિવાક્યેનોપદર્શિતમ્ । તન્નેતિ શાસ્ત્રે । અર્થસંશયઃ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞમ્, અનર્થસંશયસ્તુ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । પ્રયોજનેત્યાદિ । અસ્યેતિ સંશયસ્ય । અસાવિતિ સંશયઃ । સસ્ત્રેતિ અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સન્દેહઃ । તદ્વિપ્રયેતિ પ્રયોજનોચરસન્દેહોત્પાદનાય । ઇદમિતિ આદિવાક્યમ્ । અસ્યાપીતિ એવંવિધસ્યાપિ સંશયસ્ય । પ્રમાતેત્યાદિ । અસ્યેતિ શાસ્ત્રસ્ય । સાધર્મ્યમિતિ સમાનતામ્ । અસ્મદિતિ વિશેષશાસ્ત્રેણ સહ । તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સન્દિગ્ધે' इति सन्देहं कुरुते ।

§૬ અર્ચટશ્વર્ચચતુરઃ પુનરાહ-इह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । ततो यद् निष्प्रयोजनम्, न तत् तैरारम्भणीयम् । यथा काकदन्तपरीक्षा । तथा चैतत्— इति शास्त्रारम्भप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनायर्थादિवाक्यं कर्तव्यमिति ।

~~अतिशय~~ अतिशय त दाते

§૭ તદ્વ્યનુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાડનવસ્થિતનયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ભાવ- પ્રકાશનસામર્થ્યશૂન્યત્વાત્ તદસિદ્ધિમુદ્ભાવયિતુમપર્યાપ્તવાત્ ॥

§૬ અર્ચટ-અહીં અર્થોમાં ચતુર અર્ચટ કહે છે કે-આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી 'જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે-કાગડાના દાંતની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં' એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ 'આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે પ્રયોજન રહિત છે.' આ પ્રકારના અનુમાનમાં 'કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે' એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ 'શાસ્ત્રારંભ' એ વ્યાપક છે, અને 'પ્રયોજન' એ વ્યાપક છે. એટલે 'પ્રયોજનનો અભાવ' એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઈ. આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અગ્નિદ્વ દેવાલાસ છે, એમ

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરવા એમ અર્થાટ માને છે, કારણ કે આદિવાક્યમાં અન્યારંભનું પ્રયોજન નિરૂપાતું હોઈ પ્રયોજનનાં અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં.

§ ૭ જૈન-અર્થાટનું ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જૌદ્ધમતે તે આદિવાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષતા સહભાષને જણાવવામાં અસમર્થ હોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અગ્નિદ્વતા બતાવી શકે નહીં.

(૫૦) વ્યાપકાનુપલબ્ધેરિતિ इह प्रतिषेध्यमारम्भणीयम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम् तस्यानुपलब्धिः निष्प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता ।

तदसिद्धिरिति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धिः (द्धिम्) ।

(૬૦) તથા ચેતિ નિઃપ્રયોજનમ્ । પતદિતિ પ્રકૃતશાસ્ત્રમ્ । વ્યાપકેતિ इह प्रतिषेध्य' મારમ્ભણીયત્વમ્, તસ્ય વ્યાપકં પ્રયોજનવત્ત્વમ્, તસ્યાનુપલબ્ધિર્નિઃપ્રયોજનત્વાદિતિહેતુનોક્તા । વ્યાપકં નિવર્તમાનં હિ વ્યાપ્યમાદાય નિવર્તેતિ । પ્રયોજનવત્ત્વં ચ વ્યાપકમ્ । તન્નિવર્તેતે આદિવાક્યસ્યાપિ વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્ । આદિવાક્યમિતિ । તાદાત્મ્યતદુપત્તિલક્ષણસમ્બન્ધવિકલતયા આદિવાક્યસ્યાપ્રમાણ્યં સર્વસૌગતસમતયેવ । અતઃ પ્રમાણરહિતમપ્યાદિવાક્યં વિજ્ઞેયમ્ । વાક્યસ્યેત્યાદિ । પ્રમાણેતિ પ્રમાણ્યેન નિશ્ચયાભાવાત્ । તદસિદ્ધિમિતિ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યસિદ્ધિમપિ ।

§ ૮ રામટસ્તુ પ્રકટયતિ—યદ્યપીદં વાક્યમપ્રમાણત્વાત્ પ્રયોજનોપસ્થાપનાદ્વારેણ નિષ્પ્રયોજનત્વસાધનમસિદ્ધં વિધાતુમધીરમ્ તથાપિ વિદગ્ધં સંદિગ્ધં કર્તુમ્ । સંદિગ્ધાસિદ્ધમપિ ચ સાધનમગમકમેવ । યથા સમુચ્છલદ્ધવલધૂલિપટલં ધૂમત્વેન સંદિગ્ધમાનં ધનઞ્જ-યસ્યેતિ ।

§ ૯ તદપ્યશસ્તમ્, અનુપન્યસ્તેડપિ પ્રયોજનવાક્યેડનુમૂતપૂર્વપ્રયોજનવિશેષશાસ્ત્રાન્તરસાધર્મ્યદર્શનેન શાસ્ત્રમાત્રાદપિ નિષ્પ્રયોજનત્વગોચરસંદેહસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

§ ૮ રામટ-આ વિષે રામટનું કહેવું છે કે-જો કે આદિવાક્ય સ્વયં અપ્રમાણ હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનનો અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમાં મૂકવા તો સમર્થ છે જ. અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ. અને તેથી એ સાધ્યનો ગમક નહિ બને. જેમ કે-આકાશમાં ઊછળતા પ્રવેત ધૂળના સમૂહ વિષે ધૂમનો સંદેહ થાય તો તે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઈ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે. અર્થાત્ અર્થાટને મતે આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બતાવવા તો રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

§ ૯ રામટનું ઉપર્યુક્ત કથન પણ અપ્રશસ્ત છે. કારણ કે આદિવાક્ય કરેલ ન હોય તો પણ પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજનવિશેષવાણાં બીજા શાસ્ત્રોનું પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં

સાધર્મ્ય જોઈને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે મંદેહને અવકાશ રહે જ છે.

(ટિ.) - સાધનમિતિ હેતુમ્ । અગમકમિતિ અનિશ્ચાયકમ્ । ધનઙ્જયસ્યેતિ વહેઃ । તદ્વપીત્યાદિનોત્તરયતિ જૈનઃ ।

§ ૧૦ નનુ યથેવમાદિવાક્યં પરાક્રિયતે, ન તર્હીદં મવદ્વિરપિ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । કર્તવ્યં ચ તં પ્રતિ, યો નાન્યથા પ્રયોજનં વિદાઞ્ચકાર, વાચ્યવાચકોત્પત્તિસમય-સમ્બૃણ્ણશક્તિસ્વભાવસ્યાડવાધિતતથાડનુભવેન ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તાવપ્દમ્ભેન ચ કૃતવિરોધપરિહારત્વાદ્ નિત્યાનિત્યસ્ય વાચ્યવાચકાભ્યાં કથઙ્ચિચ્છિન્નસ્ય સામાન્યવિશેષો-ભયસ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસંકેતાભિવ્યક્તસ્ય વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધસ્ય વલેન શબ્દાના-મર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રમાણ્યં ચાક્ષીચકાર । एतच्च यथास्थानं समर्थयिष्यते । यः पुनरन्यथाऽपि प्रयोजनमजानाद्, यश्च न शब्दविशेषं प्रमाणत्वेनाऽमंस्त, तौ प्रति न कर्तव्यं च-इत्यनेकान्तो विजयते ॥૧॥

§૧૦ શંકા- આ રીતે જો તમે પણ આદિવાક્યનું ખંડન કરો છો તો તમારે પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન જોઈએ.

સમાધાન-એમ નથી. જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન બાણી શકતો નથી અને જે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે. શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિ-પાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે. વાચ્યવાચક-ભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શક્તિરૂપ છે. અને તે શક્તિ જ્યારે વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. વળી એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે. એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ કે ચિત્રજ્ઞાનમાં બે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ બધી બાબતોનું યથા-સ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે.

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી હોય, તથા જે પુરુષ શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બંને માટે આદિવાક્યની રચના આવશ્યક નથી. આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે. અર્થાત આચાર્યનો આદિવાક્ય કરવું જ જોઈએ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ નથી પણ પ્રતિપાદનની યોગ્યતા જોઈ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ધી છે.

સારાંશ-ખૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુ-સારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે કે- પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ

વાક્યનું પ્રયોજન નથી, પણ પ્રયોજન વિષયક શંકા ઉપસ્થિત કરવી એ જ આદિવાક્યનું કાર્ય છે. અને એટલા માટે જ આદિવાક્યની રચના છે, એટલે આદિવાક્ય શંકા ઉપસ્થિત કરશે, અને તેથી સંશય હોવા છતાં જેમ જેવુંતો જેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સંશયદ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થશે. એમ તેઓનું માનવું છે. જ્યારે આચાર્ય તેમને જવાબ આપે છે કે આદિવાક્ય વિના પણ સંશયનો સંભવ છે જ. વળી, ધર્મોત્તરાનુસારીના મતે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકતો નથી તો સંશયોત્પત્તિ કઈ રીતે કરી શકશે ?

‘આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે—તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી’—આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કોઈ ઉપસ્થિત કરે, ત્યારે એ વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ કરવી એ આદિવાક્યનું પ્રયોજન છે—એમ અર્થ ટ માને છે. પણ એ આદિવાક્ય પ્રમાણરૂપ ન હોવાથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધિ કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકશે ? એવો આચાર્ય ઉત્તર આપ્યો.

રામટનું કહેવું એવું છે કે આદિવાક્ય સ્વયં પ્રમાણરૂપ ન હોઈ, ભલે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ ન કરી શકે, પણ તે હેતુને સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો કરશે જ, આથી તે હેતુ શાસ્ત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકી નહીં શકે. આના ઉત્તરમાં આચાર્ય જણાવ્યું છે કે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન વિષે સંદેહ થઈ શકે છે. તો તે-સંદેહ માટે આદિવાક્યની શી જરૂર છે ?

શંકા—આદિવાક્ય વિના પણ સંદેહ હોય તો પછી આદિવાક્ય શા માટે ?
સમાધાન—જે આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન બાણી શકતો ન હોય, અને શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ માનવા સાથે જેને પ્રમાણ માનતો હોય, તેને માટે આદિવાક્ય કરવું જોઈએ. પણ જે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી શકતો હોય, તથા જે શબ્દને પ્રામાણિક માનતો ન હોય તે બનેને માટે આદિવાક્ય નિરર્થક છે. એટલે કે આદિવાક્યની રચના શિષ્યાદિની યોગ્યતા જોઈ કરવી કે ન કરવી—એવો અનેકાંત જૈનસંમત છે. ૧.

(૫૦) વિદ્વાન્નકારેતિ યઃ પ્રામાણ્યં ચાક્ષીચકારેતિ વાક્યસમન્વયઃ ।

શક્તિસ્વભાવસ્યેતિ શક્તિવિશેષસ્ય । ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદ્રાવ્યપદ્મમેતિ । સૌગ-
તામિતેન યથૈકસ્મિન્ ચિત્રપટે નાનાવર્ણસંસ્કરેડપિ ન જ્ઞાનવિરોધઃ । અક્ષીચકારેતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

(ટિં) યદ્યેવમિતિ સંશયોત્પાદકાનન્યુપગમેન નિરાક્રિયતે યતોડને સંશયોત્પાદનમન્તરેણ ન કિમપિ પ્રયોજનમ્ । કર્તવ્યં ચેત્યાદિ । અન્યથેતિ । યઃ શ્રોતા આદિવાક્યં વિના; યઃ પ્રમાણ્યં ચાક્ષીચકારેતિ વાક્યસમન્વયઃ । ચિત્રજ્ઞાનેતિ પૃચ્છવર્ણલિખ્યજ્ઞાનમ્ । વાચ્યવાચકેતિ એતદ્વિશેષ્યપદં પ્રાચ્યાનિ પઠ્યવન્તાન્યસ્ય વિશેષણાનિ પ્રાકુસુગતકલ્પિતોત્તરસૂચકાનિ । પ્રામાણ્યમિતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

§ ૧ અથ પ્રમાણસ્યાદૌ લક્ષણં વ્યાચક્ષતે—

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૨ અત્રે ચાદઘદહનન્યાયેન યાવદપ્રાપ્તં તાવદ્ વિધેયમ્—ઈતિ વિપ્રતિપન્ના-

નાશ્રિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્, પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનસ્તૂદિચ્ય
દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાચમ્ ।

§૩ તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગવત્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપમ્ । પરઃ સ્વસ્માદન્યઃ,
અર્થે इति यावत् । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોત્તીત્યેવં શીલં યત્
તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

§૧ હવે પ્રથમ પ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે—

સ્વ-પ્રમાણનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે ૨.

§૨ આ સ્થળે ‘અદગ્ધદહન ન્યાય’ એટલે કે—જે ન બળ્યું હોય તેને જ બાળવું
અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાંઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને
જાણાવવું નિરર્થક હોઈ જેટલું અજ્ઞાત હોય તે વિધેય અને છે. આથી વિપ્રતિપ-
ન્નની અપેક્ષાએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાન’ વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ
‘પ્રમાણમ્’ વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની
અપેક્ષાએ ‘પ્રમેય’ અને ‘પ્રમાણ’ બન્ને વિધેય છે. વિધેય સિવાયનું અનુવાદ બાણવું.

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ બાણવી. સ્વ-એટલે આત્મા. પ્રસ્તુ-
તમાં જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ.
આ બન્નેનો વિશેષ કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપર-
વ્યવસાયી.

(ટિ૦) -- ત(અ)ત્ર ચેત્યાદિ । યાવદપ્રાપ્તમિતિ અગ્રહીતં વિપ્રતિપન્નાદિભિઃ । સ્વપરેતિ
સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં વ્યવસ્થાપનોયમ્ । અવ્યુત્પન્નાનિતિ શિષ્યાન્ । દ્વયમપીતિ પ્રણાજં ચ પ્રમેયં ચ ।
શેષમિતિ પરેણ પ્રતિપન્નં સ્પષ્ટાર્થમનુવદનોયમ્ ।

§૪ જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેડનં इति જ્ઞાનમ્ । એતચ્ચ વિશેષણમ્—
અજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારધુરાધૌરેયતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય
દર્શનસ્ય, સન્નિકર્ષાદેશ્વાડચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ ।

§૫ તસ્યાડપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન જલ્પિતસ્ય,
સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્ક્રમ-
માનપારમાર્થિકપદાર્થસાર્યલુપ્તાકજ્ઞાનાદૈતાદિવાદિમતમત્યસિતું પરંતિ । નિત્યપરોક્ષવુદ્ધિ-
વાદિનાં મીમાંસકાનામ્, એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્,
અચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહગ્રહં નિગ્રહીતું સ્વેતિ ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થોનિષ્ઠ વિશેષ-લેદ ગ્રહણ કરાય તે
જ્ઞાન. પ્રસ્તુત લક્ષણમાં પ્રમાણને ‘જ્ઞાન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં
જૈનસંમત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

§૫ (૨) ગૌડનાં પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી 'પર' એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકના; જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યોગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના; તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાંખ્યોના કદાચરુનો નિઘ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ' નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૫) સ્પષ્ટનિષ્કૃત્યમાનેત્યાદિગચે જ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમિતિ આદિશબ્દાત શન્ય વાદિમતમ્ । **एकात्मेत्यादि** एकात्मसमवेतं यद् ज्ञानान्तरं तस्य प्रत्यक्षं न पुनरात्मनः प्रत्यक्षं ज्ञानं वदन्तोऽप्येवंशीलाः तेषां । **योगानामिति** नैयायिकानाम् । **कापिलानामिति** सांख्यानानाम् ।

(ટિ૦) જ્ઞાયતે इति । જ્ઞાને પ્રાધાન્યેન વિશેષઃ, ગૌણત્વેન તુ સામાન્યમ્; દર્શને તુ પ્રાધાન્યેન સામાન્યમ્, ગૌણત્વેન તુ વિશેષો ગૃહ્યતે । **अज्ञानरूपस्येति** જ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તસ્ય ન તુ જડરૂપસ્ય । **व्यवहारेति** व्यवहारविमुखस्य, વિશેષસાધ્યત્વાદ્યવહારસ્ય । **सन्मात्रेति** सत्तामात्रम् । **स्वसमयेति** जिनसमयप्रख्यातस्य । **दर्शनस्येति** सामान्यग्राहित्वादर्शनस्य ।

तस्येति ज्ञानस्य । तद्धि निर्व्यवसायं कलितं शाक्यैः । **स्पष्टेति** प्रत्यक्षेण निर्णीयमानम् । ज्ञानाद्वैतेति ब्रह्मवादमतं निराकर्तुम् । **नित्यपरोक्षेति** परोक्षा पराभासिनी स्वात्मनि जडा । **एकात्मेति** न ज्ञानमात्मानमात्मना जानाति, किन्तु ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यमिति भावः ।

§૬ સમપ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેઃ પ્રમાણલક્ષણત્વપ્રતિ-ક્ષેપાર્થમ્ । તથાહિ—અર્થોપલબ્ધેરનન્તરહેતુઃ, પરમ્પરાહેતુર્વા વિવક્ષાઞ્ચક્રે ? પરમ્પરાહેતુશ્ચેત્ । તર્હિ ઇન્દ્રિયવદજ્ઞનાદેરપિ પ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ । અથાનન્તરહેતુરિન્દ્રિયમેવ પ્રમાણમ્, તત્ કિં દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્, ભાવેન્દ્રિય વા ? દ્રવ્યેન્દ્રિયમપ્યુપકરણરૂપમ્, નિર્વૃત્તિરૂપં વા ? ન પ્રથમમ્; તસ્ય નિર્વૃત્તીન્દ્રિયોપદ્રમ્માત્રે ચરિતાર્થત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયમ્; તસ્ય ભાવેન્દ્રિયેનાર્થોપલબ્ધૌ વ્યવધાનાદાનન્તર્યાસિદ્ધેઃ । ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિલક્ષણમ્, ઉપયોગલક્ષણં વા ? ન પૌરસ્ત્યમ્; તસ્યાર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યાર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપેણ તેન વ્યવધાનાત્ । ઉદી-ચીનસ્ય તુ પ્રમાણત્વેઽસ્મલ્લક્ષિતમેવ લક્ષણમક્ષરાન્તરૈરાધ્યાતં સ્યાત્ । ન ચ—નાસ્યેવા-મુદ્દશમિન્દ્રિયમિતિ ભૌતિકમેવ તત્ તત્રાનન્તરો હેતુઃ—इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तरे-

ળાત્મનઃ સ્વાર્થસંવિફલસ્યાનુપપત્તેઃ । ન હ્યવ્યાપૃત્ આત્મા સ્પર્શાદિપ્રકાશકઃ, સુપુતા-
વસ્થાયામપિ પ્રકાશપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ તદાનીમિન્દ્રિયં નાસ્તિ, યતસ્તદભાવઃ સ્યાત્ ।

૬૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો-પરતીર્થિંક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ
કહેલે-‘ અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમાં હેતુ તે પ્રમાણુ ’ વિગેરે પ્રમાણના લક્ષણોના
ખંડન માટે બતાવું. તે આ પ્રમાણુ-‘ અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણુ ’-આમાં હેતુનો
અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણુ છે ? પરંપરા હેતુ અર્થાત્
કારણુ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણુ બની જશે.
કારણુ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમાં કારણુ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને
નિર્મલતા જ્ઞાનમાં કારણુ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણુ છે જ. સાક્ષાત્કારણુ-
રૂપ ઇન્દ્રિયો જ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-
ન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનશો ? દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી ? ‘ ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે ’ એવો પ્રથમ પક્ષ
તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણુ કે-તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક
બનવામાં જ ચરિતાર્થ છે. ‘ નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે ’ એ બીજો પક્ષ
પણ યોગ્ય નથી. કારણુ કે તેમાં ભાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણુ
કહી શકાય નહિ. ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ હોય તો-લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-
યોગ લક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે ? લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહી શકાશે
નહીં. કારણુ કે તે અર્થગ્રહણમાં શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં
તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપ-
યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહો તો-અમોએ પ્રમાણુના કરેલ લક્ષણને જ બીજા
શબ્દોમાં તમે કહ્યું. માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણુ માનતા
હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે.

શબ્દા-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ. તેથી ભૂતથી
બનેલ ઇન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમાં સાક્ષાત્કારણુ છે-એમ માનવું જોઈએ.

સમાધાન-આમ ન કહી શકાય. કારણુ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન
રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી
જોઈએ. કારણુ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી.
અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારરહિત હોવા છતાં સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક
બની જશે, નિદ્રાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં
પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ. બનતો તો નથી.

(પ૦) પરપરિકલ્પિતસ્યેતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસ્ય । અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેરિતિ અર્થો-
પલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ । પરમ્પરાહેતુર્વેતિ પ્રમાણ્યેન । અજ્ઞાનાદેરપીતિ તસ્યાપિ ચક્ષુર્નૈર્મલ્યકરણા-
દિના અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાત્ । ઉપકરણ[રૂપ]મિતિ ઇન્દ્રિયશક્તિરૂપમ્ । નિર્વૃત્તિરૂપમિતિ નિર્વૃત્તિદ્વિ-
વિધા વહિર્નિર્વૃત્તિઃ અન્તર્નિર્વૃત્તિઃ । વહિર્નિર્વૃત્તિઃ શ્રોત્રાદિપુ કર્ણશાક્ત્યુદિરૂપા । અન્તર્નિર્વૃત્તિસ્યેવમ્-
કદમ્બવપુષ્પગોલકાકારં શ્રોત્રમ્ । મસુરાકારં ચક્ષુઃ । અતિમુક્તકપુષ્પાકારં ધ્રાણેન્દ્રિયમ્ । ધુરપ્રસંસ્થાનં રસ-
નમ્ । નાનાકારં સ્પર્શનમ્ । અર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યેતિ ક્ષયોપશમરૂપસ્ય । તેનેતિ ઉપયોગેન ।

તદિતિ इन्द्रियम् । तत्रेति अर्थोपलब्धौ । न ह्यव्यापृत आत्मेत्यादि । भवन्मतेऽपि स्पर्शादीनां फलं तावदात्मन एव । प्रकाशप्रसङ्गादिति तदाप्यव्यापृतत्वात् । तदभाव इति प्रकाशाभावः ।

(ટિ૦) - અથાનન્તરેત્યાદિ । દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વિવિધં દ્રવ્યેન્દ્રિયં નિર્વૃત્તિરૂપં ઉપકરણ-રૂપં ચ । ઉપકરણેન્દ્રિયં વિષયગ્રહણં સામર્થ્યં ન્દેયચ્છેદને કરવાલભ્યેવ ધારા, યસ્મિન્નુપહતે નિર્વૃત્તિસદ્ધા-વેપિ વિષયં ન ગૃહ્ણતીતિ ઉપકરણસ્ય નિર્વૃત્તીન્દ્રિયાધારકૃતાર્થત્વાત્ । નિર્વૃત્તિરાકારઃ । સા ચ વાઘ્યા-ભ્યન્તરમેદાદ્ દ્વિધા । તત્ર વાઘ્યા અનેકપ્રકારા । આભ્યન્તરા પુનઃ ક્રમેણ શ્રોત્રાદીનાં કાદમ્બપુષ્પ-ધાન્યમમૂરઅતિમુક્તકપુષ્પચન્દ્રિકાશ્ચુરપ્રપ્રનાનાકારસંસ્થાના ૫. । લઘુપયોગો ભાવેન્દ્રિયમ્ । લઘ્વી-ન્દ્રિયં પુનસ્તાવદાવરણક્ષયોપશમરૂપમ્ । ઉપયોગેન્દ્રિયં યઃ સ્વવિષયે વ્યાપારઃ । તસ્યેતિ લઘ્વીન્દ્રિ-યસ્ય । તેનેતિ ભાવેન્દ્રિયેણ ઉપયોગરૂપેણ અર્થગ્રહણેન । અસ્મલ્લક્ષિતમિતિ સ્વપરાવભાસ્યેવ જ્ઞાનમ્ । અમૂહશમિતિ ભવદુક્તમ્ । ભૌતિકમિતિ મહાભૂતોદ્ભવગેવ । તદિતિ इन्द्रियम् । તત્રેતિ અર્થોપલબ્ધૌ । સ્વાર્થસંવિદિતિ સ્વપરજ્ઞાનમ્ । યત્ત્વમિતિ इन्द्रियाभावात् । તદભાવ इति પ્રકાશાભાવઃ ।

અથ નેન્દ્રિયં સત્તામાત્રેણ તદ્દેતુઃ, કિન્તુ મનસાઽર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમિતિ ચેત્ । નનુ સુપુતાવસ્થાયામપિ તત્તાદશમસ્યેવ, મનસઃ શરીરવ્યાપિનઃ સ્પર્શના-દીન્દ્રિયેણ, સ્પર્શનાદેશ્ચ તૂલિકાદિના સન્નિકર્ષસદ્ધાવાત્ । ન ચ અણુપરિમાણત્વાદ મનસઃ શરીરવ્યાપિત્વમસિદ્ધમ્ । ઇતિ વાચ્યમ્, તત્ર તસ્ય પ્રમાણેન પ્રતિહતત્વાત્ । તથાહિ-મનોઽણુપરિમાણં ન ભવતિ, इन्द्रियत्वाद्, નયનવત્ । ન ચ શરીરવ્યાપિત્વે યુગપ-જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્નઃ, તાદશક્ષયોપશમવિશેષેણૈવ તસ્ય કૃતોત્તરત્વાત્ । ઇતિ નૈતત્પ્રમાણ-લક્ષણમશ્ણુમ્ । આચક્ષ્મહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ-

"અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુઃ પ્રમાણં પેરે

તેપામઞ્જનમોજનાઘંપિ ભવેદ્ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।

આસન્નસ્ય તુ માનતા યદિ તદા સંવેદનસ્યૈવ સા

સ્યાદિત્યન્વભુજક્ષરન્ધ્રગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મતમ્ ॥૧૧॥" ઇતિ ।

શબ્દા-ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઈને જ તે અર્થજ્ઞાનમાં કારણ છે.

સમાધાન-નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોનો તલાઈ-રત્તઈ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ તો છે જ, તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું ?

શબ્દા-મન આણુપરિમાણ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી.

સમાધાન-એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમાં આણુપરિમાણુત્વ અનુમાન પ્રમા-ણથી યાદિત છે. તે આ પ્રમાણે-મન આણુપરિમાણુ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, અશુની જેમ.

શબ્દા-પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રાસન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે કરી થાય છે.

સમાધાન-ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે. એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રમાણે-અર્થજ્ઞાનમાં જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ-એવું પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી. આ બાબતમાં અમે ‘મતપરીક્ષાપંચાશત્’માં કહ્યું પણ છે કે “નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમાં જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્રુને નિર્મળ કરનાર અંજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર-સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે હે ભગવન ! આંધળો સર્પ બીલમાં જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે.”

(પ૦) તત્તાદશમસ્ત્યેવેતિ મનસાચ્ચેન ચ સન્નિકૃષ્ટમ્ । તત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । ૧[પ્રત્યક્ષજ્ઞસિકરણત્વાદિતિ પ્રત્યક્ષં પચ્ચેન્દ્રિયગ્રાહ્યં જ્ઞાનં તસ્ય કરણં સાધકતમં કચિત્ કરણત્વાદિતિ પાઠઃ સોડપિ રમ્યઃ] તસ્યેતિ યુગપદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસજ્ઞસ્ય । અઙ્ગજનમોજનાદ્યપીતિ તદ્દિ અઙ્ગજનમોજનાદિકં વ્યવહિતં કારણમ્ ।

(ટિ૦) તદ્દેતુરિતિ પ્રકાશહેતુઃ । તદિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તાદશમતિ મનસાચ્ચેન ચ સંસૃષ્ટમ્ । તત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । યુગપદિતિ સમકાલં મનોજ્ઞાનેન્દ્રિયજ્ઞાનયોરુપાદપ્રસક્તિઃ ।

અર્થસ્યેત્યાદિ । પ્રમિતાવિતિ અર્થોપલબ્ધૌ । પ્રસાધનેતિ સાધનપટિષ્ઠો હેતુઃ આસન્નસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય ।

§૭ ‘અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્’ इत्यपि प्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसा-मांसलतां सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथते, “इदानींतनमस्तित्वं न हि पूर्वविधा गतम्” [श्लो० प्रत्य० २३४] इति चेद् । इदमन्यत्रापि तुल्यम्, उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्तिसंवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयोः सत्त्वस्यैक्यात् कथं तेन तस्यावेदनम् ?—इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत्, “रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते” इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदिदानीमस्ति, न वा ! कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तरं न कोऽपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थक्रमेवानधिगतेति विशेषणम्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§૭ ‘પૂર્વે નહિ બાણેલ પદાર્થને બાણે તે પ્રમાણ’-મીમાંસકોનું આવું પ્રમાણ-લક્ષણ પણ મીમાંસકની મીમાંસાની-વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે. કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ છે.

શક્ષા-પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ-પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે. કારણ કે “આ કાળનું ‘અસ્તિત્વ’ પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ-જ્ઞાને બાણ્યું નથી.” આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

સમાધાન-આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર-ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તરક્ષણની ચત્તાને પૂર્વકાલમાં રહેલ જ્ઞાને તો બાણી જ નથી, તો ધારાવાહિ જ્ઞાન પણ અધિગતાધિગન્તૃ-વર્તણેલ અર્થને બાણનાર નહીં, પરંતુ 'અનધિગતાધિગન્તૃ' નહીં બાણેલ અર્થને બાણનાર બની જશે.

શંકા-પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોનું સત્ત્વ-અસ્તિત્વ તો એક જ છે, તો પૂર્વ ક્ષણવર્તી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવર્તી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન-એ એમ હંડાય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ એમ જ છે, અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જ્ઞાપન કરે છે, વળી કહું પણ છે કે "ન્યારે રજતનું ગ્રહણ થાય છે, ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત-જ્ઞાત થાય છે." આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઈ ગયેલ હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાન વળતે 'તે અત્યારે છે કે નહિ ?' અથવા તો 'તે કેવું છે ?' આવા કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી. આથી પ્રમાણ લક્ષણમાં 'અનધિગત' એ વિશેષણ નિર્રર્થક છે, કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ નથી.

(ટિ.) પ્રત્યભિજ્ઞેતિ સ ઇવાયમિતિ । અત્રેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાને । હૃદમન્યજ્ઞાપીત્યાદિ । અન્યજ્ઞાપીતિ અધિગતાધિગન્તૃષુ ધારાવાહિજ્ઞાનેષુ । તેનેતિ પૂર્વક્ષણેન । તસ્યેતિ ઉત્તરક્ષણસ્ય । તદ્દેદનેતિ પૂર્વોત્તરક્ષણયોજાનિ । વ્યવચ્છેદોતિ વિશેષણં હિ વ્યવચ્છેદકમ્ । અથ વ્યવચ્છેદં નાસ્તિ ।

§ ૮ ન ચાડવ્યાપકત્વદોષઃ પ્રકૃતલક્ષણે, પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણવ્યક્તિવ્યાપકત્વાત્ ।

§ ૯ નાપ્યતિવ્યાપકત્વકલઙ્કઃ, સંશયાદ્યપ્રમાણવિશેષેષ્વર્તનાત્ ।

§ ૧૦ નાપ્યસમ્ભવસમ્ભવઃ, પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપ-
પત્તેઃ-ઇત્યતસ્તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વસિદ્ધેઃ ।

§ ૮ પ્રમાણનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§ ૯ વળી અપ્રમાણરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§ ૧૦ તેમજ 'પ્રમાણ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે, કારણ કે અન્યથા પ્રમાણત્વ ઘટી શકતું નથી.' આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણમાં સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે. એટલે અસંભવ દોષ પણ નથી.

(પ૦) પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ । મવતિ હિ ધર્મિવિશેષે સાધ્યે ધર્મિસામાન્યં હેતુઃ । તત્રેતિ પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્ત્યાધ્યે હેતૌ ।

(ટિ.) ન ચાવ્યાપકત્વાદિ । વ્યક્તીતિ વિશેષઃ । અતસ્તત્રેતિ પ્રમાણે ।

§ ૧૧ અત્ર ચાયં કળ્ટકોદ્ધારપ્રકારઃ । તથાહિ- ન તાવદત્ર પક્ષપ્રતિક્ષેપદક્ષદોષ-
સંશ્લેષઃ । અયં હિ મવન્ કિં પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્, અનમોન્સિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્ વા મવેત્ ?-ઇતિ મેદત્રયી ત્રિવલીવ તર-

લાક્ષીણાસુન્મીલિતિ । તત્ર ન તાવત્ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રાઽઽહ્યાયમાનં સંહ્યા-
વતાં હ્યાતયે । યતઃ પ્રસિદ્ધમેવ સાધ્યં સાધયતામેતદુન્મજ્જતિ, આપો દ્રવાં ઇત્યાદિવત્ ।
ન ચૈતત્ પ્રમાણલક્ષણમદ્યાપિ પોરેષાં પ્રસિદ્ધિકોટિમાટીકિષ્ટ । નાપ્યત્રાનમીપ્સિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા ભાષણીયા । સા હિ સ્વાનમિપ્રેતં સાધ્યં સાધયતામધીમતાં ધાવતિ, શૌદ્ધો-
દનસ્ય નિત્યત્વસાધનવત્ । ન ચાર્જતાનામેતત્ પ્રમાણલક્ષણમનાકાક્ષિતમ્ । નાપિ નિરા-
કૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રોપપત્તિપદ્ધતિપ્રતિવદ્ધતાં દધાતિ । તદ્ધિ પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન
આગમેન વા સાધ્યસ્ય નિરાકરણાદ્ ભવેત્ । ન ચૈતદ્ ‘અનુણસ્તેજોઽવયવી’, ‘નાસ્તિ
સર્વજ્ઞઃ,’ ‘જૈનેન રજનિભોજનં મજનીયમ્’ ઇત્યાદિવત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાદિર્ભિર્વાધા-
સમ્બન્ધવૈધુર્યં દધાનમીક્ષ્યતે । તસ્માદ્ નાઽત્ર દોષઃ પક્ષસ્ય સૂક્ષ્મોઽપ્યુપેક્ષિતું પાર્યતે ।

૬૧૧ આ અનુમાનમાં કંટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમાં પક્ષનું નિરાકરણ કરનાર પક્ષદોષ
નથી. અહીં પક્ષમાં જે દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની
અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ—આમ અપલાક્ષીની
ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાંથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમાં સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે
વિદ્વાનોના યશ માટે નથી. કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ
દોષ લાગે. જેમકે કોઈ કહે કે—‘પાણી દ્રવણશીલ છે’ તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ
છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણુ લક્ષણ તો અત્યાર
સુધી વિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં ‘સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે’—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે
આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂર્ખ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ
સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે—ખૌદ્રો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને
અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઈ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ
પ્રમાણુ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં ‘સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે’ એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત
નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનું ખંડન
થયું હોય તો આ દોષ આવે. જેમકે—અગ્નિ ઉંબળુ નથી’ અહીં ‘અનુણત્વ’ સાધ્ય
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ‘જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી’—અહીં સર્વજ્ઞતાભાવ
અનુમાનથી બાધિત છે. ‘જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું બેઈએ’—અહિં રાત્રિભોજન
આગમબાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેમ
પ્રમાણુલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ વડે સ્વપરચ્ચવસાથી
જ્ઞાનત્વ ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાણુલક્ષણસાધક અનુમાનના
‘પ્રમાણુ’રૂપ પક્ષમાં ‘સ્વપર’ ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી. માટે પ્રમાણુલક્ષણ-

પણ આ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે, આ પ્રકારે કરતાં વિકલ્પો તેને વિષે પણ પ્રાયઃ સમાન જ છે. આ પ્રકારે ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી. અને એટલા જ માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધ-વાદિપ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ પણ નથી. તો એ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(૫૦) ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાદિતિ । અપિ ત્વેકદેસેનૈવ સ્યાત્ । તત્પ્રસજ્ઞાદિતિ પ્રતિજ્ઞાતાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસજ્ઞાદ્ ।

(ટિપ્) તર્કિક હેતુત્વિત્યાદિ । ચિપ્રતિપત્તેરિતિ ચિપર્યયાત્ । અપ્રતિપત્તેરિતિ અનપ્યવસા-
યાત્ । તત્રેતિ પ્રમાણસ્વરૂપે । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્સન્દેહેપિ । અસ્તિ સર્વશ્ચ
ઇતિ વિકલ્પસિદ્ધસ્યાપિ ધર્મિમણઃ સિદ્ધત્વાઙ્ગૈનસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ પ્રમાણત્વાદિતિ લક્ષણસ્ય હેતોઃ ।
તત્રેતિ પ્રમાણે વર્તનનિશ્ચયાત્ । પક્ષૈકેત્યાદિ । સ્યેતિ પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતા । તસ્યા ઇતિ પ્રતિ-
જ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાયાઃ । ધર્મિમણ ઇતિ નિત્યઃ શબ્દો નિત્યત્વાદિત્યગ્ર નિત્યત્વસ્ય સાધનાત્વે પ્રમાણ
સ્વપરવ્યસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણત્વાદિતિવત્ । તત્પ્રસજ્ઞાદિતિ પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસક્તેઃ । અસ્તિ-
શ્નુતે ઇતિ છિદ્ર આસ્કન્દને આહૂર્પૂર્વઃ સ્વાદિઃ “અપસર્ગેણ હિ ધાત્વર્થો વલાદન્યગ્ર નીયતે” ઇતિ
વચનાત્ સ્થિરત્વમાશ્રયતિ ।

નાપિ વિરુદ્ધતાબન્ધકીસંપર્કકલક્રિતમેતત્, વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તત્વાત્ ।

નાપિ વ્યભિચારપિશાચસંચારદુસ્સંચરમ્ । યતો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિત્વેન, સન્દિગ્ધ-
વિપક્ષવૃત્તિત્વેન વાડત્ર વ્યભિચારઃ પ્રોચ્યેત ? ન તાવદાદ્યેન, અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેય-
ત્વાદિત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિનિર્ણયામાવાત્ । સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનસ્ય હિ વિપક્ષઃ સંશયા-
દિર્ઘટાદિશ્ચ । ન ચ તત્ર કદાચન પ્રમાણતા વરિવર્તિત્ । નાપિ દ્વિતીયેન, વિવાદાપન્નઃ
પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ, વક્તૃત્વાત્—ઇત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસંભવાત્, સંશય-
ષ્ટાદિમ્યઃ પ્રમાણત્વવ્યાવૃત્તેર્નિર્ણાતત્વાત્ । તન્નાનૈકાન્તિકત્વલક્ષણમપિ દૂષણમત્રોપદૌકતે ।
ઇતિ ન હેતોરપિ કલક્રકલિકાડપિ પ્રોચ્ચીલતિ ।

વિરુદ્ધતારૂપ બંધકી—અસહાયરણુવાળી સ્ત્રીવિશેષના સંબંધથી
આ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ દૂષિત છે અર્થાત્ આ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ છે—એમ પણ
ન કહી શકાય. કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દુઃસંચર—લંગડો પણ
નથી. અર્થાત્ આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હોય
તો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિ—વિપક્ષમાં નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિ-
ચાર છે કે અદ્વિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ—વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી
વ્યભિચાર છે ? આદ્ય વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર
નહીં કહી શકાય. કારણ કે ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે પ્રમેય છે’—આ અનુમાનમાં
એમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય એવા આકાશદિમાં ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય
છે, તેમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિનો નિર્ણય નથી. કારણ કે ‘સ્વપર—

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયોદિ અને ઘટોદિ છે. તેમાં-પ્રમાણુત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. બીજો વિકલ્પ-અર્થાત્ 'વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ' એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—'વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.' કારણ કે તે યક્તા છે—આ અનુમાનમાં વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં 'યક્તૃત્વ છે કે નહીં'—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સંશય અને ઘટોદિ જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણીત છે. માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(૫૦) વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસમ્ભવાદિતિ વિપક્ષે ઉપલબ્ધે

(ટિ૦) - સ્વપરવ્યવસાયીત્યાદિ । સંશયોદિરિતિ સ્વપરવ્યવસાયિનો વિપક્ષઃ સંશયોદિઃ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિપક્ષો ઘટોદિઃ । ન ચ તત્રેતિ સંશયોદૌ ઘટોદૌ વા

નિર્દર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, ઇતિ ન. તદ્દોષોદ્ધારસંરમ્ભઃ । ભવતુ વા તદપિ વ્યતિરેકરૂપં સંશયઘટોદિ । ન ચાત્ર કશ્ચિદ્ દૂષણકળઃ । સ ચત્વસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, અવ્યતિરેકઃ, અપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ, વિપરીતવ્યતિરેકો વા સ્યાત્ ? તત્ર ન તાવદાવાઃ ષટ્, ઘટોદૌ સાધ્યસાધનવ્યતિરેકસ્ય સ્પષ્ટનિષ્ઠકનાત્ । નાપિ સત્તમઃ, વ્યાપ્ત્યાઽત્ર વ્યતિરેકનિર્ણયાત્ । નાપ્યષ્ટમનવમૌ, યત્ર ન સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વં ન તત્ર પ્રમાણત્વમિતિ વ્યતિરેકોપદર્શનાત્ । હ્યત્યતો નિષ્કલઙ્કાદનુમાનાત્ તલ્લક્ષણસિદ્ધેસ્તવદમિદં લક્ષણમ્ ॥૨॥

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા 'જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી, જેમકે સંશય અને ઘટોદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટોદિ-ને વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે-૧ અસિદ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટોદિમાં-સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત્યમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપરવ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી-એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમાં વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણુનું લક્ષણ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણુનું લક્ષણ નિર્દોષ છે. ૨.

(ટિ૦) સ્વલ્પિતિ અસિદ્ધઃ સાધ્યાભાવો યસ્ય । વ્યતિરેકઃ અભાવ ઉચ્યતે । ચિપરીતવ્યતિ-
રેકો યથા યત્ર ન પ્રમાણત્વં ન તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનન્વમિતિ સાધનોપસંહરણપૂર્વસાધ્યસ્થોપસંહારઃ ।
અનુમાનાદિતિ પ્રમાણત્વલક્ષણાત્ । તલ્લક્ષણેતિ પ્રમાણલક્ષણસિદ્ધેઃ । લક્ષણમિતિ સ્વપરવ્યવ-
સાયિત્વરૂપમ્ ॥૨॥

અથાત્રૈવ જ્ઞાનમિતિ વિશેષણં સમર્થ્યન્તે—

અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં હિ પ્રમાણમ્ । અતો જ્ઞાનમેવેદમ્ ॥૩॥

§ ૧ અભિમતમુપાદેયમ્, અનભિમતં હેયમ્ । તદ્ દ્વયમપિ દ્વેધા—મુલ્યં ગૌણં ચ ।
તત્ર મુલ્યમ્—સુખં દુઃખં ચ । ગૌણં પુનઃ—તયોઃ કારણં કુસુમકુઙ્કુમકામિનીકટાક્ષા-
દિકમ્, સ્વલકલહકાલકૂટકણ્ટકાદિકં ચ । एवंવિધયોરભિમતાનભિમતવસ્તુનોયૌ સ્વી-
કારતિરસ્કારૌ પ્રાપ્તિપરિહારૌ, તયોઃ ક્ષમં સમર્થમ્, પ્રાપ્તકં પરિહારકં ચેત્યર્થઃ ।
અનયોરુપલક્ષણત્વાદેતદુભયાભાવસ્વભાવ ઉપેક્ષણીયોઽપ્યત્રાર્થો લક્ષયિતવ્યઃ । રાગગોચરઃ
સ્વલ્પભિમતઃ, દ્વેષવિષયોઽનભિમતઃ, રાગદ્વેષદ્વિતયાનાલમ્બનં તુ તૃણાદિરુપેક્ષણીયઃ । તસ્ય
ચોપેક્ષકં પ્રમાણં તદુપેક્ષાયાં સમર્થમિત્યર્થઃ । હિર્યસ્માદર્થે । યસ્માદ્ અભિમતાનભિ-
મતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણમ્, અત્ इदं જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હતિ, નાજ્ઞાનરૂપં
સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ—પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ, અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ ।
યતુ નૈવં ન તદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

પ્રમાણના લક્ષણગત 'જ્ઞાન' વિશેષણતું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર—ત્યાગમાં
પ્રમાણ સમર્થ છે. માટે તે—પ્રમાણ જ્ઞાન જ હોવાું જોઈએ. ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય—ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત
એટલે હેય—ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ
લેઈથી બખ્ખે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'સુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ'
છે બ્યારે તેમના કારણભૂત ગૌણ ઉપાદેય કુસુમ, કુકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે,
અને ગૌણ હેય દુર્જન, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે. આ પ્રકારની—ઉપાદેય
વસ્તુના સ્વીકાર—પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર—પરિહારમાં સમર્થ. અર્થાત્
પ્રમાણ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપ્ત અને હેયપદાર્થનો—
ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને—અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ
ઉપલક્ષણ—એંધાણરૂપ હોવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થતું
પણ અહીં ગ્રહણ સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત—ઉપાદેય,
દ્વેષનો વિષય હોય તે અનભિમત—હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો
પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની
ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણ પ્રમાણ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણનો ઘોષક છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે—કારણ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોયું જોઈએ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ હોઈ શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ-પ્રમાણ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે-સ્તંભ. પરંતુ પ્રમાણ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(ટિ.) - અથેત્યાદિ । અત્રૈવેતિ સૂત્રે ॥૩॥

સૂત્રી-યુક્તિ ઉપપત્યન્તરં પ્રકટયન્તિ—

ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરજ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યમુપપન્નમ્, તસ્યાર્થાન્તરસ્યેવ સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાનુપપત્તેઃ ॥૪॥

§ ૧ અયમર્થઃ—યથા સંપ્રતિપન્નસ્ય પટાદેરર્થાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાભાવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમશિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્ષાદેરપિ ।

પ્રયોગઃ—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાક્, સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ । યદેવં તદેવમ્ । યથા પટઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા ॥ ૪ ॥

‘પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી’ એ વિષયમાં ખીલ્યુકિત—

અજ્ઞાન-જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ-અસાધારણ કારણ નથી. ૪.

§ ૧ ઉલ્લેખ વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ-જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ-યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ-સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણ કહેવાય નહીં. ૪.

(૫૦) સમ્પ્રતિપન્નસ્યેતિ ઉચ્ચવાદિસમંતસ્ય ॥૪॥

(ટિ.) - ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદિઃ । સ્વાર્થેતિ સ્વપર-વ્યવસાયે ॥૪॥

§ ૧ અથાસ્ય સાધનસ્યાસિદ્ધિસંબન્ધવૈધુર્યં વ્યજ્જયન્તઃ સૂત્રદ્વયં ત્રુવતે—

ન સ્વલ્પમ્ય સ્વનિર્ણીતૌ કરણત્વમ્, સ્તમ્ભાદેરિવાચેતનત્વાત્ ॥૫॥

નાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્ય કુમ્ભાદેરિવ તત્રાપ્યકરણત્વાત્ ॥૬॥

§ ૨ અસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદિઃ કરણત્વં સાધકતમત્વમ્ । નાડ્યર્થનિશ્ચિતાવિતિ
અસ્ય કરણત્વમિતિ યોગઃ । તત્રાપીતિ અર્થનિશ્ચિતાવપીત્યર્થઃ । શેષમશેષમુત્તાનાર્થમ્ ।

પ્રયોગૌ તુ—સન્નિકર્ષાદિઃ સ્વનિર્ણીતૌ કરણં ન ભવતિ । અચેતનત્વાત્ । ય इत्थं
સ इत्थમ્ । યથાસ્તમ્ભઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા । સન્નિકર્ષાદિર્અર્થનિશ્ચિતૌ
કરણં ન ભવતિ । સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાત્ । ય एवं સ एवम् । યથા સ્તમ્ભઃ ।
યથોક્તસાધનસંપન્નશ્ચાયમ્ । તસ્માદ્ યથોક્તસાધ્યઃ ॥

§ ૧ ઉક્ત હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષના અભાવને જણાવનાર એ સૂત્રો કહે છે—
એનું (સન્નિકર્ષાદિનું) સ્વનિશ્ચયમાં કરણત્વ નથી, કારણ કે તે સ્તમ્ભાદિ
પદાર્થોની જેમ અચેતન—જડ છે. ૫.

વળી, તેનું અર્થના નિશ્ચયમાં પણ કરણત્વ નથી, કારણ કે જે ઘટાદિ
પદાર્થોની જેમ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે તેમાં (અર્થ નિશ્ચયમાં) પણ
કરણ હોતું નથી. ૬.

§ ૨ 'એનું' એટલે સન્નિકર્ષાદિનું. કરણત્વ અર્થાત્ સાધકતમત્વ. અર્થ
નિશ્ચયમાં—પણ આ સન્નિકર્ષાદિની કરણતા નથી. એવો સંબંધ યોગ્યો.
'તેમાં પણ' એટલે અર્થનિશ્ચયમાં પણ—એવો અર્થ છે. શેષ સમગ્ર સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.

અનુમાન પ્રયોગો—(૧) સન્નિકર્ષાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે
અચેતન છે. જે અચેતન હોય તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય, જેમકે—સ્તંભ.
આ સન્નિકર્ષાદિ પણ અચેતન છે, માટે તે સ્વ નિશ્ચયમાં કરણ નથી. (૨) સન્નિ-
ર્ષાદિ અર્થનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી. જે સ્વ-
નિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ ન હોય. આ સન્નિકર્ષાદિ
સ્વનિશ્ચયમાં—કરણ નથી, માટે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી.

(૫૦) યથોક્તસાધનસમ્પન્નશ્ચાયમિતિ । અયં પ્રયોગઃ ।

(ટિ.) — અથાસ્યેત્યાદિ । સાધનસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યેવંરૂપસ્ય
વૈધુર્યમિતિ અમાવમ્ । સાધકતમત્વમિતિ પ્રમાણત્વમ્ । ય इत्थમિતિ યોજ્ઞેતનઃ સ સ્વનિ-
શ્ચિતૌ કરણં ન ભવતિ ।

§ ૩ અત્ર કેચિદ્ યૌગાઃ સંગિરન્તે—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારભાગિત્યાદિ
યદવાદિ, તત્રાદિશ્વદસૂચિતકારકસાકલ્યાદેઃ કામમપ્રામાણ્યમસ્તુ । સન્નિકર્ષસ્ય તુ
પ્રામાણ્યાપકર્ષો નોડ્યર્થપ્રકર્ષસિદ્ધયે, તસ્યાર્થોપલબ્ધૌ સાધકતમત્વાધારણેન સ્વાર્થ-
વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યત્ર હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેઃ । યત્તુ તત્સિદ્ધૌ સાધનમધુનૈવા-

મ્યધુઃ, તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યભિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ
કરણત્વાદિતિ ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રમાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ-નૈયાયિકો આ પ્રમાણે
કહે છે—હે જૈનો ! ‘સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ્ય નથી’ વિગેરે તમોએ બે કંઈ કહ્યું,
તેમાં ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ્ય હોય, પરંતુ
સન્નિકર્ષના પ્રમાણ્યનું નિરાકરણ તો અમારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી, કારણ
કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે—એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો
‘સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હોવાથી’ એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ
છે. વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમાં કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ
કહ્યું કે—‘બે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમાં પણ કરણ નહીં બને’
તેમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોવા છતાં
અર્થનિશ્ચયમાં તો કરણરૂપ છે જ.

(૫૦) હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય સ્વવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વં નાસ્તિ, અર્થવ્યવસિતૌ ચ
સુતરામસ્તિ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । અમ્યપુરિતિ ભવન્તઃ ।

(ટિ૦) સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તત્રેતિ સન્નિકર્ષાદૌ । કારકૈતિ કારકાણિ સહકારકારણાણિ
ઉપાદાનાદિનિ ચ । તેર્વા સકલતાયાઃ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય । અત્રેતિ પક્ષે । હેત્વેકદેશેતિ । સ્વાર્થ-
વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ભવતુ સ્વવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સન્નિકર્ષસ્ય અર્થવ્યવસિતૌ તુ સાધકતમ ઇતિ
હેત્વેકદેશેઽસિદ્ધઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય
પ્રદીપસ્ય ચ ।

§ ૪ તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધેઃ ।
યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ, અન્યથા પુનરનુત્પત્તિરેવ, તત્
તત્ર સાધકતમમ્ । યથા હિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નમસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભ-
વેઽપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । રૂપસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્ ।
કથમસૌ રૂપેઽપિ સ્યાત્ ? ન હિ રૂપે રૂપમસ્તિ, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ
તદાધારમૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ, યાવદ્દ્રવ્યમાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વયા-
ઽનમ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્યેવેતિ ચેત્ । કથં
ત્રયગુણાવયવિરૂપોપલબ્ધો ભવેત્ ? ન હિ દ્વચગુણલક્ષણાવયવત્રયવર્તિરુપમુપલભ્યંતે, યતઃ
સહકારિ સ્યાત્ । અનુપલભ્યમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ । તર્હિ કથં
ન તતપાથસિ પાવકોપલમ્ભસંભવઃ, તદવયવેષ્વનુપલભ્યમાનસ્ય રૂપસ્ય ભાવાત્ ? યદિ
ચ રૂપં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિતસકલનેત્રગોલકસ્ય દૂરાઽસન્નતિમિર-
રોગાવયવિનઃ કથં નોપલબ્ધિઃ ?

જૈન-તમારું આ કથન લગભગ પદ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમાં સન્નિકર્ષની
સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ બેમાં વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

અનુપલભ્યેત્યાદિ । તદિતિ દ્વયણુકલક્ષણમવયવત્રયમ્ । તત્રેતિ વ્યણુકાવયવવિરુપોપલમ્ભે । પાવકેતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણાભાવઃ । તદ્વચયવેષ્ણિતિ પાવકાવયવેષુ । રૂપસ્યેતિ અગ્નેઃ । સમાકલિતેતિ આવેષિતસમગ્રનયનનીલમણેઃ ।

અથાસત્યન્તાસસત્યમાવોઽપિ સહકારી । ન ચાસૌ તિમિરેઽસ્તીતિ ચેત્ । નન્વિય-
માસત્તિરાત્માપેક્ષયા, શરીરાપેક્ષયા, લોચનાપેક્ષયા, તદધિષ્ઠાનાપેક્ષયા વા વિવક્ષાંચક્રે
પ્રેક્ષાદક્ષેણ ? આથે કલ્પે, કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિઃ વ્યાપકસ્યાઽસત્મનઃ
સર્વભાવૈરાસત્તિસંભવાત્ ? દ્વિતીયે કથં કરતલતુલિતમાતુલિદ્ગાદેરુપલમ્ભઃ ? । તૃતીયે,
કથં કાપિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેત્, ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારેણ સર્વત્ર સ્વગોચરે-
ણાસત્તિસદ્ભાવાત્ ? તુરીયે, કથમધિષ્ઠાનસંયુક્તાઞ્જનશલાકાયાઃ સમુપલબ્ધિઃ ?
અથ યેનાંશેન તસ્યાસ્તત્ર સંસર્ગઃ સ નોપલમ્બ્યત એવ । નૈવમ્ અવયવિનો નિરં-
શત્વેન સ્વીકારાત્ ।

અપિ ચ, કથમુદીર્ઘીં પ્રતિ વ્યાપારિતનેત્રસ્ય પ્રમાતુર્ન કાઞ્ચન કાઞ્ચનાઽચ-
લોપલબ્ધિમનુભવામઃ ? ન ચ દ્વિયસ્ત્વાદ્ ન તત્ર નેત્રસ્મયઃ પ્રસર્તું શક્તાઃ, તેષાં
શશાઙ્કેઽપિ પ્રસરણાભાવાપત્તેઃ । અથ તદાલોકમિલિતાસ્તે વર્ધન્તે । તર્હિં સ્વરતર-
કરનિકરનિરન્તરાઽપૂરિતવિષ્ણુપોદરે મરીચિમાલિનિ સતિ સુતરાં સુરાદ્રિમભિર્સર્પતાં તેષાં
વૃદ્ધિર્ભવેત્ । ન ચ દિનકરમરીચીનાં નિતરાં કઠોરત્વેન તૈસ્તેષાં પ્રતિઘાતઃ, તદાઽઽ-
લોકકલાપાઽઽકલિતકલશકુલિશાદિપદાર્થાનામપ્યનુપલમ્ભાપત્તેઃ ।

નૈવાયિક-અત્યંત આસત્તિ-નલ્લક્ષ્યાનાં અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી
છે. અને આસત્તિનો અભાવ તિમિર રોગમાં નથી. માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું
નથી.

જૈન-અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારી-
કારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કહ્યો, તો તેમાં આસત્તિ-આત્માની
અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણ-ગોખલા-
ની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કોઈ પણ પદાર્થનો યોગ કઈ
રીતે થશે ? કારણ કે-આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક
આસત્તિ છે જ. શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા ખીન્ને-
રાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે-તે શરીરની અપેક્ષાએ
અત્યંત આસન્ન છે. લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કયાંય પણ ચાક્ષુષ
પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે-તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે
તે પોતાના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે. લોચનના અધિષ્ઠાનની
અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિષ્ઠાનની સાથે સંયોગ ધરાવતી અંજન-
શલાકાનો યોગ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક-અંગન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જૈન-આમ ન બને, કારણ કે-તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે, એટલે કે- અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસન્નિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો-ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક-મેરુ પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી.

જૈન-તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં.

નૈયાયિક-એમ ન બને. કારણ કે-ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે- વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જૈન-જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરશ્મિ-ઓની સૂર્ય પ્રકાશના સહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અના-યાસે સુરાદિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક-સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે. માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જૈન-સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાપ્ત કલશ, કુલિશ-વજ્ર, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(૫૦) કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલઙ્ઘિરિતિ । ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતિ । કથં ક્વાપિ ચાષ્વપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેદિતિ । ન ક્વાપોત્યર્થઃ । ચ્ચુપઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારપેતિ ભવદ્ધિઃ । તસ્યા ઇતિ અઙ્ગનશલાકાયાઃ । સ્વીકારાદિત્યતોડ્ગ્રે 'અપિચ્છેતિ । યદ્યત્યન્તાસત્યભાવઃ સહકારોતિ ગમ્યમ્ । તદાલોકમિલિતા ઇતિ શશાઙ્કાલોકમિલિતાઃ ।

(ટિ૦) ~ અસાવિતિ અત્યન્તાસત્યભાવઃ । કથં કસ્યાપોતિ ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । કથં ક્વાપોતિ કાઘવા ન ક્વાપોત્યર્થઃ । તસ્યા ઇતિ અઙ્ગનશલાકાયાઃ । તત્ત્રેતિ અધિષ્ઠાને । સ ઇતિ અંશઃ ।

અપિ ચ કથમિત્યાદિ । દ્વોયસ્વાદિતિ દૂરત્વાત્ તત્ત્રેતિ કાઙ્ચનાચ્છે । તેપામિતિ નેત્રરશ્મીનામ્ । તદાલોકેતિ તસ્ય શશાઙ્કાલોકેન સજ્જતાઃ । ત ઇતિ રમયઃ । તેપામિતિ નયનકિરણાનામ્ । તૈરિતિ દિનકરમરોચિભિઃ । તેપામિતિ નેત્રાંશુનામ્ । તદાલોકેતિ દિન-કરાલોકકલાપેન ।

૧. 'ત્રે યદપિ લ । ૨ દિનકર નિકરાલોક' મુ ।

§ ૧ તત્-પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવં નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપઃ સંશયવિપર્યયાનવ્યવસાયસ્વરૂપોડનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । તત્પરિપન્થિત્વં તદ્વિરુદ્ધત્વમ્-યથાવસ્થિતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા તત્ તથા-વિધમ્ । વાશબ્દો વિકલ્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યેકમેવામ્ હેતુ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્વસિદ્ધૌ સમર્થાવિત્યર્થઃ ।

પ્રયોગૌ તુ-પ્રમાણત્વાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્ । સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા । યત્ પુનર્નૈવં ન તદેવમ્ । યથા ઘટઃ । પ્રોક્તસાધનદ્વયાડધિકરણં ચેદમ્ । તસ્માદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

પ્રમાણુ લક્ષણુગત (૧. ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણુનું સમર્થન—
તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાય-
ાત્મક છે.

§ ૧ તે-એટલે પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામાં આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમાં જે 'વા' શબ્દ છે, તે વિકલ્પને જણાવનાર છે. એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ બન્ને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે.

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—

૧-પ્રમાણતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે, કારણ કે તે સમારોપ-સંશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨-પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે.

§ ૨ અત્રૈકદેશેન પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપમાચક્ષતે મિશ્રવઃ । તથા હિ—સંદ્ધતસકલ-વિકલ્પાવસ્થાયાં નીલાદિદર્શનસ્ય વ્યવસાયવન્ધ્યસ્યૈવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેશસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્વસાધનમસાધીયઃ ।

§ ૩ તદસાધિષ્ઠમ્, યતઃ-કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃશસ્ય તસ્યાનુભવોડમિધીયતે ? ણેન્દ્રિયેણ, માનસેન, યોગિસત્કેન, સ્વસંવેદનેન વા ! નાથેન, તત્રેન્દ્રિયકુટુંબસ્ય વ્યાપારપરાઈમુક્તવાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નપદાર્થાનન્તરક્ષણસાક્ષા-ત્કારદક્ષવાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદ્દશાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્શશૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે- જોદ્ધો માને છે કે- ‘આ બધું ક્ષણિક છે’- એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે. આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદ્ભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુભવ્ય છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે- સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણુ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. જે સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો ચાર્વાકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત. વળી નિરંશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણક્ષયનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણુ જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી જોદ્ધને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામાં ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપ છે-એવો બીજો પક્ષ કહો તો-તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે- સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી ‘આ નીલાદિ છે’ આવા સ્વરૂપનો, અર્થો-લ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે. વળી, જ્યાં ‘મને નીલ જ્ઞાન થયું’ આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમાં સ્વસંવેદન પ્રમાણુ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામાં તે પ્રમાણુ નહીં બને, કારણ કે-તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે- સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે ? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી ? ‘સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી’ કહો તો- પ્રથમ કહેલ દોષ- ‘ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ’-આવશે. ‘બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી’-એવો બીજો પક્ષ કહો તો- અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અંશમાં બાધ આવે ? એટલે કે ‘પ્રમાણુરૂપે સંમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે’-એ અમારો પક્ષ નિબાધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

(૫૦) તાદૃક્ષસ્યેતિ વ્યવસાયવન્ન્યસ્ય । તસ્યેતિ નીલાદિદર્શનસ્ય । તસ્યેન્દ્રિય-
જ્ઞાનેત્યાદિ—

“ઇન્દ્રિયેણ પરિચ્છિન્ને રૂપાદૌ તદનન્તરમ્ । યદ્વાદિ તતસ્તત્ત્વ મનોજ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥”
इति श्लोकस्तर्कभाषासूत्रं चात्रैव—

“स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्” । प्रत्यक्षमिति स्वसंवेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे । अस्थेति विकल्पस्य । तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(टि०) अत्रैकदेशेनेत्यादि । नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । पक्षीकृतेति पक्षो ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । तादृक्षस्येति व्यवसायबन्धस्य । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । इन्द्रियेति न हीन्द्रियाणां घटादिवत्प्रत्यक्षं भवति । तस्येति मानसस्य ।

“ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्तते ।”

नापि तुर्येणेत्यादि । तदिति स्वसंवेदनम् । अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति । आद्ये पक्ष इति । प्रत्यक्षं स्वरूपं दर्शयत् क्षणक्षयं ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः । यदि प्रत्यक्षं स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाणं तदा मया क्षणक्षयिणः परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणतां गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैकल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तोः—

“क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेयः”

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरंशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरंशवस्तुप्रभवं ज्ञानं तन्निरंशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्ययेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिः—“न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद्भावः” इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव विवादाभावो भवेदिति । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्षं नीलाद्यर्थमिव तद्गतं क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्षं अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धैः प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । “यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता” इति वचनात् । यत्रैव विषये एनां कल्पनां जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षं बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्यदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्त्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वगतसत्त्वचेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरंशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसंवेदनप्रत्यक्षं सत्त्वचेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एवं च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । न च बौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

સંહૃતેતિ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનાવસ્થાયાં ભાવિ યજ્ઞીલાદિદર્શનમ્ । તત્રાપીતિ નિર્વિકલ્પક-
સવિકલ્પકવિચારે । જ્ઞાનમાત્રેતિ નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિચારરહિતં જ્ઞાનમાત્રમ્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનો-
લ્લેખિવિકલ્પસ્ય । તત્રૈવેતિ જ્ઞાનમાત્રે । દર્શનસ્યેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । તતઃ સંવેદનપ્રમાણ્યેન
'નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નં' इति विकल्प एव सिद्धो न तु निर्विकल्पकत्वं तस्य, जात्याद्युल्लेखरहिततया
निर्द्वन्द्वमशक्यत्वात् । तन्निर्विकल्पकत्वं इति । स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वे । तस्यापीति
स्वસंवेदनप्रत्यक्षस्य-। स्वरूपेति क्षણિકत्वोपदर्शनमात्रात् । तदेवेति पूर्वप्रक्रान्तं क्षणक्षयस्वर्गप्रापण-
शक्त्यादावित्यादि । विकल्पान्तरेति विकल्पान्तरस्यापि कथं सिद्धिः ? स्वरूपोपर्शनमात्रात्तदेव
दूषणम्, विकल्पान्तरोपजननादनवस्थाऽनया दिशा भावनीयम् । यत इति प्रामाण्यसिद्धेः । तेनेति
स्वસંવેદનેન ।

§ ૪ અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે, યથા—વિકલ્પો વિકલ્પા-
ન્તરેણ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ' પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેદં ન સિપેધ સાધનમ્,
ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામપિ ગોઃ સાક્ષાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે તત્સ્મરણાનુત્પ-
ત્તિપ્રસજ્ઞાત્—इत्यनुमानवाधितः पक्षैकदेश इति चेत् । તદપિ કવલિતં કાલેન,
કાલાન્તરે સ્મરણસદ્ભાવાદ વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કાર-
કારણત્વવિરોધાત્, ક્ષણિકત્વાદિવત્ ।

§ ૪ ખોદ્ધ— જો નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે—
એક વિકલ્પ બીજા વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની
સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું
જોઈએ. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયતું
પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ આલતો હોય તે વળતે પણ
ધન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જે અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયતું પ્રત્યક્ષ
ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ
ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના
સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક અંશમાં બાધ છે. કારણ કે— 'ગોપ્રત્યક્ષ' એ
નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું—નાશ પામ્યું,
કારણ કે—કાલાન્તરમાં ગાયતું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક
જ હોવું જોઈએ. કારણ કે— ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીલાભિન્ન ક્ષણિકત્વું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી
સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસા-
યાત્મક જ માનવું જોઈએ.

જૈન— તમારું આ કથન તુરંત છે, કારણ કે— ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણક્ષયાદિમાં વિશેષે કરીને છે જ, કારણ કે—નીલમાં ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવમૂલ ક્ષણક્ષયનું ભૂયોદર્શન પણ હોય જ.

અને પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામાં જ વિવાદ છે. એટલે કે—વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મતે આવશ્યક નથી.

ક્ષણમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિષેના પ્રકરણનો પણ સંદાહ છે જ, અર્થાત્ પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિપાટવ—બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકતાદિ અને નીલાદિમાં સમાન જ છે, કારણ કે—તમારે નીલાદિ પ્રત્યક્ષને નિરંશ સ્વીકારેલ છે. જો નિરંશ ન સ્વીકારે તો નીલને વિષે પટુતા અને ક્ષણક્ષયને વિષે અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતાં નીલ અને ક્ષણક્ષયમાં અભેદ નહીં પણ ભેદ થઈ જશે. અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલષિતત્વરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ક્ષણિકવાદીઓના મતમાં ક્ષણિકતામાં પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરાં વિદ્યમાન છે, અને અભિલષિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમાં કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે—અનભિલષિત પદાર્થમાં પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે. આ પ્રકારે નિરંશવસ્તુવાદીને મતે કેાઈ પણ એક જ અંશમાં સ્મરણ સંગત થશે નહીં. અને તે રીતે જે જ્ઞાન વ્યવસાય રહિત હોય તે ક્ષણિકતાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનું હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મતે તેહું જ છે, અર્થાત્ વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિનું કારણ નહીં બને, આ પ્રસંગ છે. પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનનું અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે—આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતું હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. અને એક વ્યવસાય—નિશ્ચય બીજા વ્યવસાય સાથે એક સમયે કદી પણ હોતો નથી માટે ‘વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી’ તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી બાધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦)તદ્ભાવાદિતિ चेदिति अभ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थिविभ्योऽभावात् । परं प्रतीति मां प्रति । तत्प्रत्यक्षस्येति निर्विकल्पकस्य । क्वचिदेव स्मरणं समगतेति । नीलादावेवांशे, न तु क्षणिकत्वादौ । यद् व्यवसायशून्यमित्यादि अश्वविकल्पकाले गोदर्शनं न स्मृतिहेतुर्व्यवसायशून्यत्वात् । प्रसङ्गविपर्यय इति । यत् स्मृतिहेतुस्तद् व्यवसायात्मकं स्मृतिहेतुश्चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति । अत्र च ‘प्रसङ्गविपर्ययानुमाने व्याप्तिग्रहः’ प्रागुक्तप्रसङ्गादेव ।

(ટિ૦)તદ્ભાવાદિતિ અભ્યાસપ્રકરણબાવાત્ । અશ્વોદ્દીયસ્ય इति बहुतरस्य । परमित जैनं प्रति । तत्रैवति विकल्पोत्पादकत्वे । बुद्धिपाटवस्येति । चोऽप्यर्थे । यादृग् बुद्धिपाटवं निर्विकल्पके, क्षणिकत्वेपि तादृगेव, उभयोरपि निरंशात् । तत्प्रत्यक्षस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अन्यथेति सांशत्वा-
शોકારે । तस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अर्थित्वस्येति । अर्थित्वं द्विविधम् जिज्ञासितत्वलक्षणम्, अभिल-
षितत्वलक्षणं च । तस्येति अर्थित्वस्य । अनिमित्तेति निमित्तनिश्चयाभावात् । यद्व्यवसायेति ।

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કઇ રીતે થઇ શકશે ? કારણ કે—સંશય અને વિષયયના કારણરૂપ એ દર્શન છે, તેમાં પણ સ્વવિષયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ અવશે. કારણ કે—દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ વિષયોપદર્શક ન હોય છતાં દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજ્ઞાનોનું જનક દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઇ જશે.

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે, તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે—એ દર્શને એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વવિષયોપદર્શક બને નહીં. અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઇ સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે—દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ-વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે—તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ દર્શનાત્ । તેનેતિ વ્યવસાયેન । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તત્કારણી-ભૂયમિતિ તત્કારણાવમ્ । આમેજ્ઞાનમિતિ પ્રાપ્તમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । સ્વવિષયોપદર્શકત્વાપત્તેરિતિ । 'સંશયિતસ્થાણુપુરુષત્વલક્ષણઃ સ્વવિષયઃ । દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવસાયિત્વાદિતિ । દર્શનવિષયસામાન્યં વ્યવસયતીત્યેવંશીલં તસ્ય' ભાવસ્તસ્માત્ । તઽજ્જનકમિતિ વિકલ્પજનકમ્ ।

(ટિ૦) અસ્યેતિ દર્શનસ્ય । તમિતિ અધ્યવસાયમ્ । તેનેતિ નિર્વિકલ્પકેન । તસ્યેતિ વ્યવસાયસ્ય । તદ્વાપારેતિ દર્શનવ્યાપારસ્વરૂપઃ । સ એતેતિ વ્યવસાયઃ । તત્ત્વેતિ દર્શને । તત્કારણીતિ વિકલ્પસ્ય કારણભાવં ભજમાનમ્ । સંશયેત્યાદિ । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । દર્શનવિષયેતિ દર્શનસ્ય ચોડસૌ વિષયસ્તસ્ય યત્સામાન્યં તત્ર વર્તિત્વાત્ । તઽજ્જનકમિતિ વ્યવસાયોત્પાદકમ્ । દર્શનેતિ દર્શનસ્ય વિષયો ઘટાદિસ્વલક્ષણં તસ્ય યત્સામાન્યં તસ્ય । તદ્વિષયેતિ સામાન્ય-ગોચરવિકલ્પોત્પાદકસ્ય દર્શનસ્ય ।

અથ દૃશ્યવિકલ્પયોરેકીકરણાદ્ વસ્તુપદર્શક એવ વ્યવસાય ઇતિ ચેત્ । નન્વે-કીકરણમેકરૂપતાપાદનમ્, એકત્વાધ્યવસાયો વા ? પ્રાચિ પક્ષે, અન્યતરસ્યૈવ સતત્ત્વં સ્યાત્ । દ્વિતીયે તુ, ઉપચરિતમેવાનયોરૈક્યમ્ । તથા ચ કથમેપ વ્યવસાયો વિષયોપદર્શકઃ સ્યાત્ । ન હિ ણ્ડઃ કુણ્ડોઘ્નીત્વેનોપચરિતોઽપિ પયસા પાત્રીં પૂરયતિ ।

કિન્ચ, તદેકત્વાધ્યવસાયો દર્શનેન, વિકલ્પેન, જ્ઞાનાન્તરેણ વા ભવેત્ ? નાથેન, દર્શનશ્રોત્રિયસ્યાધ્યવસાયથપાકસંસ્પર્શસંભવાત્ । ન ચ તસ્ય વિકલ્પ્યં વિષયતામેતિ । ન દ્વિતીયેન, વિકલ્પકૌણપસ્ય દૃશ્યદાશરથિ ગોચરચિતુમપર્યાત્તવાત્ । નાપિ તૃતીયેન, નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિકલ્પયુગલાનતિક્રમેણ દૃશ્યવિકલ્પ્યદૃશ્યવિષય-

वविरोधात् । न च तदुभयागोचरं ज्ञानं तदुभयैक्यमाकलयितुं कौशलमालम्बते । तथा-
 हे—यद् यद् न गोचरयति, न तत् तदैक्यमाकलयितुं कुशलम् । यथा—कलशज्ञानं
 वृक्षत्वशिंशपात्वयोः । तथा च प्रकृतमिति । तन्न व्यवसायजननात् प्रत्यक्षस्य प्रामा-

બૌદ્ધ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે ? વ્યાવૃત્તિ જો વસ્ત્વંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રલાલુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જો વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો. તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી. કારણ કે— એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો—તે બન્ને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતત્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે ‘વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ‘વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા સહુચર ‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

(૧૦) સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્ઝૃમ્ભમાણેત્યાદિ । ‘મદોચેયં યોષિદ્’ ‘અહમેનામુદ્વ-ક્ષામિ’ ‘અહમેનામુપમોક્ષ્યે’ इत्यादि । तथा परिकल्पनादिति सांशत्वपरिकल्पनात् ॥૭॥

(ટિ) કથં ચૈતદિતિ નિર્વિકલ્પકમ્ । સ્વવિકલ્પેતિ સ્વવિકલ્પાર્થમનાદિવાલેનોલ્લસમાનો યોડક્ષણિકત્વાદિસમારોપો ભ્રાન્તિજ્ઞાનં તથ્યાનુપ્રવેશાત્ । નીલાદાવપીતિ નિર્વિકલ્પકદર્શનેડપિ । તદ્વિપરીતેતિ નીલાદિદર્શનાદિવિપરીતો વિકલ્પસ્તસ્ય । કથમન્યથેતિ નીલાદૌ ક્ષણક્ષ્યાદૌ ચેત્સમા-રોપાનુપ્રવેશો ન તુલ્યઃ । તદ્દર્શનેતિ નીલાદિદર્શનમ્ । અથ તત્તદ્વ્યાવૃત્તોતિ અન્યાપોહ-સામર્થ્યાત્ । તથેતિ મેદપરિકલ્પનાત્ । અદોષ इति મેદસ્ય । વસ્ત્વંશમિતિ દર્શનમ્ । તત્તો ન વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પાદકત્વાત્ । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય ॥૭॥

સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તમિતિ સમારોપં પ્રરૂપયન્તિ—

અતસ્મિંસ્તદવ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અત્પ્રકારે પદાર્થે તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ इत्यर्थઃ ॥૮॥

પૂર્વસૂત્રમાં ‘સમારોપનું વિરોધી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે ‘સમારોપ’નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતતમાં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે ‘સમારોપ’ છે. ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમાં તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ૮ ॥

અર્થનં પ્રકારતઃ પ્રકટયન્તિ—

સ વિપર્યયસંશયોન્યવસાયભેદાત્ ત્રેધા ॥૯॥

ઉત્તાનાર્થમદઃ ॥૯॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અન્યવસાય છે. આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૯.

અથોદ્દેશાનુસારેણ વિપર્યયસ્વરૂપં તાવત્ પ્રકટયન્તિ—

વિપરીતૈકકોટિનિષ્ટઙ્કનં વિપર્યયઃ ॥૧૦॥

§ ૧ વિપરીતાયા અન્યથાસ્થિતાયા એકસ્યા એવ કોટૈર્વસ્ત્વંશસ્ય નિષ્ટઙ્કનં નિશ્ચયનં વિપર્યય ઇતિ ॥૧૦॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામાં આવ્યું છે—

§ ૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦.

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જે કોટિ એટલે વસ્તુનો એક જ અશ. તેનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦

(ટિ.)- અથોદ્દેશેતિ । ઉદ્દેશઃ સમાસતો નિર્દેશો વ્યાસતઃ ।

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા શુક્તિકાયામિદં રજતમિતિ ॥૧૧॥

§ ૧ યથેત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, અગ્રેડપિ સર્વત્ર । શુક્તિકાયામરજતાકારાયામ્ 'ઈદં રજતમ્'ઈતિ રજતાકારતયા જ્ઞાનં વિપર્યયો વિપરીતહ્યાતિસ્તિયર્થઃ । ઇતિશબ્દ ઉલ્લેસાર્થઃ અગ્રેડપિ । ઉદાહરણમૂત્રં ચેદમ્-અન્યેષામપિ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિપયવિપર્યયાણાં પીતશહ્ણજ્ઞાનાર્દાનામ્, તદિતરપ્રમાણયોગ્યવિપયવિપર્યયાણાં હેત્વાભાસાદિસમુત્થજ્ઞાનાનાં ચોપલક્ષણાર્થમ્ ।

§ ૨ અત્ર વિવેકાહ્યાતિવાદો વદન્તિ 'વિવાદાસ્પદમ્-ઈદં રજતમ્'ઈતિ પ્રત્યયો ન વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્યઃ, તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપલ્લમાનત્વાત્ । યદ્ યથા વિચાર્યમાણં નોપપલ્લતે, ન તત્ તથા સ્વીકર્તવ્યમ્, યથા-સ્તમ્ભઃ કુમ્ભરૂપતયેતિ ।

ન ચેદં સાધનમસિદ્ધિમધારયત્ । તથાહિ-કિમિદં પ્રત્યયસ્ય વૈપરીત્યં સ્યાત્—અર્થ-ક્રિયાકારિપદાર્થપ્રત્યાયકત્વમ્, અન્યથા પ્રથનં વા ? આથે ભેદે, વિવાદાસ્પદપ્રત્યયપ્રત્યાયિતે પદાર્થે કિમર્થક્રિયામાત્રમપિ નાસ્તિ, તદ્વિશેષસાધ્યા વા સા ન વિદ્યતે ? નાથઃ પક્ષઃ,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि कापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरस्तरसमीर-
समीरणाशुव्यपायिपयोबुदबुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः
क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसौ-
येत ? । न स्वनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन ;
किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ? नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् ।
नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्योगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तर्किं विजातीयम् । सजातीयं वा स्यात् ? विजातीयमप्येकसन्तानम्,
भिन्नसन्तानं वा ? भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजाती-
यमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा ? एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वय-
मपीदं संवाददत्तहस्तावरुचं कथं वैपरीत्यावबोधधुराधौरेयतां दधीत ? भिन्नविषयम-
प्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधवद्भक्तम्, किन्तु यदेव बाधकत्वे-
नोल्लसति । ननु किमिदं तस्य तद्बाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये
प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्या-
ज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पट-
ज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन
प्रतिहन्तुं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्ति-
स्तस्य तेन प्रतिबन्धुं पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति, सद् वा ? असच्चेत् । असत्त्वातिरेकेयं
स्यात् । सच्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ? यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थत्वातिरेकेयं भवेत् ।
अन्यत्र तु सतः कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्या-
दिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्शनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं
प्रत्यक्षिञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । अत एव न विरुद्धमपि । ततः
सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करणोद्भवदोष-
वशाच्छ्रुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेन ७६।७२७—

यथा छीपमां 'आ २४८-यांही छ' ओषु ज्ञान थयुं ते. ११.

૬૧ સૂત્રમાં 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે બાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં 'આ રજત-ચાંદી છે,' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે જ્ઞાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતજ્યાતિ કહેવાય છે-એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમાં 'ઇતિ' શબ્દ ઉલ્લેખ-જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રમાં પણ 'ઇતિ' શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક બાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય વિષયમાં થનાર પીતશાખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર હેતુ-ભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે-એમ સમજવું.

૬૨ આ બાબતમાં વિવેકાખ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે- વિવાદાસ્પદ છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય-વિપરીત-જ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે-વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતાં જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે-જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી'-આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે? પ્રથમ પક્ષ માનો તો-વિવાદાસ્પદ જ્ઞાનથી બાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી? શુદ્ધિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિધમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો-સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાલે કયાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહો તો-અતિપ્રચંડ વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિશ્લેષ કંઈ પણ ઇષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે-તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ બાણ છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન બાણ છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન બાણ છે? જ્ઞાન પોતે જ જે પોતાનું વૈપરીત્ય બાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય બાણ છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાંના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જાણાય છે, એમ માનો તો-તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે-વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વિપર્યયને બાણ છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય બાણી શકશે નહીં, કારણ કે-તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો—વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે—એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન—તેની વિપરીતતા બાજુ છે એમ કહો તો—તે ઉત્તરજ્ઞાન વિભતીય છે કે સબતીય ? વિભતીય હોય તો—તે એક સંતાન—એક જ પુરુષનું છે કે સિન્ન સંતાનનું—સિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. સબતીય કહો તો—તે એકવિષયવાળું છે કે સિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે સિન્નસંતાનનું છે ? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સંવાદરૂપ હોઈ હાથના ટેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના બોધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સંવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. સિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે સિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

જૈન—બધાં ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનાં બોધક નથી, પરંતુ જે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું બોધક છે.

પ્રાભાકર—અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે જે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક—એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં જે પ્રતિબંધક હોય તે—અર્થાત્ તેના ફળને જે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે—તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન જેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી સિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે—ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ઘાતક—પ્રતિબંધક થઈ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે—ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબંધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે—ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ ફલ તો પહેલાંથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલાં જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થવો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું જે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત્ રજતનું ભાન થયું હોત તો—આ અસત્ખ્યાતિ થઈ, એટલે કે અસત્નું ભાન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો—તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો—એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઈ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સન્મુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

શંકા—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે—દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્ય ને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઈ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમાં તો તે અકિચિત્કર છે. એટલે ‘વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી’ અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે—વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ છે અને વિપક્ષમાંથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમાં ‘આ રજત છે’ એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે—એ જ્ઞાન ‘આ’ (દ્વદમ્) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. અને ‘રજત’ અંશમાં સ્મરણ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુદ્ધિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનો ભેદ—વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાખ્યાતિ (ભેદનું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાખ્યાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(૫૦) इति शब्द उल्लेखार्थ इति उल्लेखो रीतिः । इतरप्रमाणेत्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या ।

विवेकाख्यातिवादीति भेदाप्रतिभासनवादी । अर्थक्रियाकारिपदार्थाऽप्रत्यायकत्वमिति साध्ये अर्थक्रियाकारिणं पदार्थं न प्रत्येति न परिच्छिनन्ति । पदार्थे इति रजतरूपे । तद्विशेषसाध्येति विवादास्पदप्रत्ययसाध्या । शुक्तिसाध्याया इति कुङ्कुमनिक्षेपादिकायाः । द्वितीये त्विति तद्विशेषसाध्येत्यस्मिन् । तावत् तथ्यकलधौतवोधेऽपीति न केवलं विपरीतबोधे । क्वापि सा नास्त्येवेति सा क्रिया । आशुव्यपायिपयोबुद्बुदवोधेऽपीति बुद्बुदेष्वपयस्तु बुद्बुदज्ञानमपि चाक्षुषं विनष्टम् । अतो ज्ञानस्य कालान्तरम् ।

तत्पुरस्सरपक्षे त्विति अन्यथाप्रथनपक्षे । वैपरीत्यावसाये इति । तत् स्वस्य वैपरीत्यमवस्यति स्वयमेवेति विकल्पे । पूर्वज्ञानेनेति विपरीतज्ञानात् पूर्वज्ञानेन । स्वकालस्थेनेत पूर्वकालस्थेन । तत्कालस्थेनेति वैपरीत्यकालस्थेन । तत् किमित्यादि तदुत्तरज्ञानम् ।

विजातीयमिति आदौ ^१पटज्ञानं पश्चात् ^२घटज्ञानमिति विजातीयम् । सजातीयमिति आदौ, पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकप्रमातृगतम् । भिन्नसन्तानमिति भिन्नप्रमातृगतम् । पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेदिति । यद्यदुत्तरज्ञानं तेन तेन પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતે તતથ ^૩વટજ્ઞાનેનોત્તરેણ ^૪પટજ્ઞાનસ્ય પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતામ્ । પકવિપયમિતિ એ પટં પશ્યતિ । ભિન્નવિપયમિતિ વહૂન્ પટાન્ પશ્યતિ । સંવાદદત્તહસ્તાવલમ્વમિતિ સ્વવિપયનિયતમ્ । તથા ભવેદિતિ વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેત્ ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य । मिथ्याज्ञानमपीति न केवलं सत्यज्ञानम् । प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक् । उपादानादिसंविदोऽपीति । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादित्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । अन्यत्रेति दृक्शैलादौ । तदा तथ्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेव । पुरस्सरगोचर एवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्र सतो रजतस्य तत्र चकासनं विपरीतकार्योत्पत्तिः । तथा विचार्यमाणस्येति तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य । व्यभिचारीति अनकान्तिकम् ।

(टि०)- उदाहरणसूत्रमित्यादि । तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः । तद्विशेषेति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । तस्या इति अर्थक्रियायाः । सेति अर्थक्रिया । तत्पुर इत्यादि । तथेति अन्यथा प्रथनरूपम् । तस्येति रजतज्ञानस्य । स्वैनैवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । पूर्वज्ञानेनेति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । अथ पूर्वेति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत्तत्पदार्थविषयेन ज्ञानेन । तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन । तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले । ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, “जुगवं दो नत्थि उवओगा” इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति विजातीयम् । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । उभयत्रापीति । तथेति वैपरीत्यावसायि जायेत । इदं तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तद्विति उत्तरज्ञानम् । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । तस्यापीति घटज्ञानस्यापि । तदुपमर्दनेति पटज्ञानोपमर्दने । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति बाधकस्वभावोत्तरज्ञानेन । न फलोत्पत्तिरित्यादि । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति उत्तरज्ञानेन । उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । अन्यत्रेति हृष्टपट्टादौ । तत्रेति विपरीतप्रत्यये । अस्तिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः । विपश्चादिति स्वीकर्तव्यलक्षणात् । अत एवेति विपश्चादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

§३ अत्राभिदधमे—ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिपत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजतावर्थप्रकारेण यत्प्रथनं तत्स्वरूपं वैपरीत्यं ‘नेदं रजतम्’ इत्येवं तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकविकल्पाभ्यां शेषं तु विकल्पनिकुरम्भं तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं ते स्यात् ? ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्किञ्चित् । तदुपमर्दने चेदुत्पद्यते, तदा तदखिलं बाधकं सत् तस्य पूर्वज्ञानः तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, यतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवत्स्वसत्त्वख्यापनम्—‘यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव’ इति ।

અપિ ચ, મેદાહ્યાતાવાપિ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોર્મેદાહ્યાનં કિં સ્વેનૈવ વેદતે ?-
 હત્યાદિ સકલવિકલ્પપેટકમાટીકત ણ્વ-ઇતિ સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદ્ ભવતઃ ।

જૈન-તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમેએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે-અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તેજ વિપર્યય છે, અને તેનું અવધારણ નિશ્ચય 'આ રજત નથી' એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથમ અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ બે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિરજનારૂપ છે. અર્થાત્ બ્યર્થ છે.

શંકા-તે વિજ્ઞાતીય છે કે સજ્ઞાતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારે શો ઉત્તર છે ?

સમાધાન-ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે. તે ગમે તેવું હો, પણ જો તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનનો વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે.

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય. પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે-પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું જ્ઞાન કરાવવું એટલે કે-‘મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, લેદાગ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું લેદાગ્યાન ‘શુ’ સ્વતઃ જણાય છે’ ઇત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમેએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા-મારી-મરડીનું ઉત્થાપન કરેલ છે.

(૧૦) પશ્ચાદુજ્જૃમ્ભમાણેન વાધકેનાવધાર્યતે ઇતિ ઉત્તરજ્ઞાનેનાવધાર્યતે ।

તદ્વિજ્ઞાનમિતિ વિજ્ઞાતીયં વા સજ્ઞાતીયં વા । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । તત્પ્રતિભાત-
 વસ્ત્વસત્ત્વચ્યાપનમિતિ અસત્ત્વચ્યાપનમુપમર્દઃ ।

સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદિતિ । યથા કશ્ચિત્ કૃત્યાં મારિમુત્થાપયતિ । સા ચોત્થિતા સતી તમેવ હન્તિ ।

(ટિ૦) અથ વિજ્ઞાતીયમિત્યાદિ । તદિતિ ઉત્તરજ્ઞાનમ્ । તે ઇતિ હે સમાધાનવાદિન્ તવ । તસ્યેતિ રજતમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । કિન્તુ તત્પ્રતીતિ તેન પૂર્વજ્ઞાનેન પ્રતિભાતં પ્રતિભાસિતં યદ્ વસ્તુ તસ્ય અસત્ત્વચ્યાપનમ્ ।

અપિ ચેત્યાદિ । મેદાહ્યાતાવાપિ વિવેકાહ્યાતાવાપિ ।

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાડપેદ્યેત ? તન્ન, સંવૃત-
 સ્વાકારાયાઃ સમુપાત્તરજતાકારાયાઃ શુક્તિકાયા એવાત્ર પ્રતિભાનાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા

૧ મુપસ્થાં લ । ૨ અથ પૂર્વજ્ઞાનરજતપ્રતિભાને મુપા ।

હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષગ્રહણાભાવાત્તુ સંવૃતસ્વાકારા, ચાર્કચિવ્યાદિ-
સાધારણધર્મદર્શનોપજનિતરૂપ્યસ્મરણાઽઽરોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાત્તરજતાકારા
ઇત્યભિધીયતે । યત્ સ્વલુ યત્ર કર્મતયા ચકાસ્તિ તત્ તત્રાઽઽલ્મ્બનમ્ । એત્ત ચ શ્રુજ્ઞ-
ગ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્યેવ । સૈવ હિ દોષવશાત્ તથા પ્રતિભાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવશાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિતમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયાઃ કુલ-
પદ્મલાક્ષ્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણભાષણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદક્ષીકૃતમેવ, પ્રકૃતરજત-
સ્મરણત્યાઽનુભૂતરજતદેશાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેશ એવ પ્રવૃત્તિ-
જનકત્વસ્વીકારાત્ । મેદાઽપ્રહ્ણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્ય તદવિરુ-
દ્ધમિતિ ચેત્ । દોષાન્ સહકારિણોઽપેક્ષ્ય દૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

શંકા—પ્રસ્તુતમાં ‘આ રજત છે’ એવું પ્રતિભાન-જ્ઞાન છે તો તે જ્ઞાન છીપની
અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે ?

સમાધાન—આ શંકા ન કરવી કારણ કે—પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ
રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપનું જ ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારે પ્રતિભાન-જ્ઞાન
થાય છે, એટલે ખરી રીતે તો એ છીપ જ છે, પણ છીપમાં રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ
વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ-જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું
છે એમ કહેવાય, અને આકચિક્યાદિ-ગ્રહણાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારનો
આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્
સમક્ષમાં છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ
પ્રકારે રજતજ્ઞાનમાં છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમાં કર્મરૂપે જણાય
છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં આલંબન-વિષય-જ્ઞેય કહેવાય છે. અને આંગળીથી નિર્દેશ
કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે
જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે—
લજ્જારૂપ શોભાનો ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા (કુલાંગના)માં પણ વ્યવહાર-
વિરુદ્ધ જોવું બોલવું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લજ્જાત્યાગરૂપ દોષના બળથી
દેખાય છે. અને તમે એ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે.
કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ
કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના સહકારમાં જ્યારે ભેદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે
આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે—ઇન્દ્રિય પણ જ્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે
વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(प०) अथ प्रकृतज्ञाने^१ [इ]त्ययधार्यते । रजतप्रतिभाने इति मौलपाठः । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूतं दृक्शिलादिकम् । तेनेति विवादास्पदप्रत्ययेन । शुक्तिकापेक्ष्येति शुक्तिकापेक्षा न युज्यतेत्यर्थः । तस्मात् सत्यगर्वतत् संवेदनद्वयमिति भावार्थः । तन्नेति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासनं न । अत्र प्रतिभानादित्यतोऽग्र एतदेव व्याख्यातोति गम्यम् । कर्मतयेति देवदत्तः शुक्तिशकलं रजतरूपं पश्यति । शृङ्गग्राहिकयेति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तरालम्वनत्वम् ।

(टि०) — कथं तेनेति रजतज्ञानेन । पञ्चात्रेति रजतज्ञानप्रदेशे । यत्स्वत्विति यद् वस्तु यत्र ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घटं जानाति इत्यत्र दृश्यते । तदिति वस्तुचकासनम् । तत्रेति ज्ञाने । एतच्चेति वस्त्वालम्वनम् । शृङ्गेति अङ्गुलिनिर्देशेनेत्यर्थः । सैवेति शुक्तिः । दोषेति नेत्रदोषः । तथेति रजतत्वेन । औत्सर्गिकेति मुख्यम् । भेदाग्रहणमिति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । तदिति पुरादेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । हृषीकस्थेति इन्द्रियस्य । तदिति पुरादेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । तथेति अविच्छेदम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंविदेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते—यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च—विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा ? । नाहं, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विपरीतख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद्, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि सावधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रजतत्वस्यैवै, शुक्तिगतस्य त्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासंभविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंविद्धौ अपि स्वसंविदिते प्राभाकराणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया; तदाऽपि विपरीतख्यातिरेव । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहद्बृहत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः १११॥

वणी, प्रत्यभिज्ञानं द्वारा पण्य प्रकृत रजतज्ञानेन विषय शुक्ति-छीप डती ओम सिद्ध थाय छे, डारणु डे-ने पदार्थं मने पडेलीं रजतज्ञे जणुथे डती

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશકલ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે-શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે-સત્યરજત-જ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુચ્છ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુ-સરનાર મીમાંસકો તુચ્છ અભાવને માનતા નથી. ખીન્ને પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-લિન્ન પદાર્થોને અલિન્નરૂપે બાણવામાં વિપરીતખ્યાતિ થઈ જશે.

શંકા—સેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે આકચ્છિક્ય આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી, કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વળતે આકચ્છિક્યાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

શંકા—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી લિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું ભેદએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃત-રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે-શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી, કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી બુદ્ધો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ ભાનમાં આવતાં હોય તો રજતાથી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પવન્તિ ગમે નથી.

શંકા—પ્રત્યક્ષ સ્મરણરૂપે જણાય છે, એટલે પ્રવૃત્તિ સંભવશે.

સમાધાન—પણ આમ માનવામાં વિપરીતખ્યાતિનું પ્રતિભાન અસ્પષ્ટરૂપે માનવું પડશે, અને પૂર્વે અનુભવેલ રજત સ્થળમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

શંકા—સ્મરણ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાય છે, આથી ઉક્તદોષ નિવૃત્ત થશે.

સમાધાન—તો વિપરીતખ્યાતિ જ થશે.

આ વિષયમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ તે બૃહદ્વૃત્તિ-સ્થાદ્વાદરત્નાકરમા પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિએ વિસ્તારથી કહેલ જ છે. ૧૧.

(૫૦) તસ્યોત્પાદાદિતિ । શુક્તિગોચરત્વોત્પાદાત્ । અનુમાનેનેતિ શુક્તિગોચરત્વમવ સ્થાપ્યતે । તદેવમિતિ યદ્યત્રૈવ પ્રવર્તકં તત્તદ્ગોચરમ્ ।

તુચ્છ इति निरुपाख्यकोऽर्थः—अभावः । अनेन प्रसज्यनञ् लक्षितः । अमेदप्रतिभासो द्वेभ्येन पर्युदासः ।

“पर्युदासः सहग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ।”

द्वौ नर्वा हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥१॥

व्यावर्तकधर्मयोग इति व्यावर्तको धर्मत्रिकोणत्वादिः । तस्यैति साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति दीप्रतादेरेव । सावधारण इति निश्चितः । साधारणधर्मप्रतिभास इति दीप्रतादिः ॥११॥

(६०) तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य । अनुમાनेनेत्यादि । तत्रैवेति । શુક્તિકાયામેવ । 'યદેવં તદેવમિતિ યદ્ યત્રૈવ પ્રવર્તકં તત્ તદ્ગોચરમ્ ।

મેદાપ્રતિભાસ इति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यं प्रतिषेधमात्रम् । तुच्छ इति अभावरूपः । व्यावर्तकेति व्यावर्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । तस्येऽपि तस्येति साधारणधर्मप्रतिभासस्य चाकचिक्वादिरूपस्य । अथ न तत्रैति तस्येपि शुकितज्ञाने । तस्यैवेति 'साधारणधर्मस्यैव प्रतिभासः ग्रहणे'त्यादि । शुकितकायामિदं रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे । अयमर्थः—यथा सत्ये शुकितज्ञाने दीप्रता-दिसाधारणधर्माणां त्रिकोणत्वादिव्यावर्तकधर्माणां च प्रतिभासस्तथात्र शुकितौ इदं रजतमिति मिथ्या-ज्ञानेपि उभयेषां प्रतिभासः, न केवलः साधारणधर्मप्रतिभास इति । ते इति ग्रहणस्मरणसंवेत्ति । [^१अथ ग्रहणमिथ्यादि]शुकैर्ग्रहणं रजतस्य स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्यैव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभासः [स्यात्], स्पष्टश्च प्रतिभासः, विशदं प्रत्यक्षमिति वचनात् । अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतया सत्यां प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति भावः ॥११॥

અથ સંશયં લક્ષ્યન્તિ—

साधकवाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥

उल्लिख्यमानस्थानुत्पुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकवाधकप्रमाणयोरनुपलम्भा-
दनवधारितनानांशाव श्चिविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति समन्तात्
सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

૧ અવ મુદ્રિતે-તત્રૈવેતિ યદ્યત્રૈવ પ્રવર્તકં તત્તદ્ગોચરમ્ । તદેવમિતિ શુક્તિગતમ્ । યથા સત્યેતિ । શુક્તિગતમ્ । ૨. સાધારણધર્મપ્રતિભાસસ્યૈવ—મુ ।

સંશયતું લક્ષણ -

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશતું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. સમ-સમન્તાત્-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), જય સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ૧૨

(૧૦) સમિતિ સમન્તાત્ સર્વપ્રકારૈઃ શેત હવેતિ વ્યુત્પત્તેરિતિ । 'સમ્યક્ શેતે આત્માડસ્મિન્નિતિ તુ મલયગિરિમિશ્રાઃ ॥૧૨॥

(ટિ.) શેતેત્ત ઇતિ આત્માડસ્મિન્નિતિ ॥૧૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથાડયં સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ॥૧૩॥

વ્યક્તમ્ । અયં ચ પ્રત્યક્ષવિષયે સંશયઃ । પરોક્ષવિષયે તુ યથા—ક્રાંત્વાપિ વિપિનપ્રદેશે શૃંગ્ગમાત્રદર્શનાત્ 'કિં ગૌરયં સ્યાત્ ગવયો વા ?' इत्यादि ॥૧૩॥

સંશયતું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ડુંડું છે કે પુરુષ ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયતું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જોવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'—સંશયતું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ જાણવું. ૧૩

અથાડનધ્યવસાયસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાયઃ ॥૧૪॥

§ ૧ અસ્પૃષ્ટવિશિષ્ટવિશેષં કિમિત્યુલ્લેખેનોત્પદમાનં જ્ઞાનમાત્રમનધ્યવસાયઃ પ્રોચ્યતે । સમારોપરૂપત્વં ચાડસ્યૌપચારિકમ્ અર્તાસ્મિન્સ્તદધ્યવસાયસ્ય તલ્લક્ષણસ્યાડભાવાત્ । સમારોપનિમિત્તં તુ યથાર્થાપરિચ્છેદકત્વમ્ ॥૧૪॥

અનધ્યવસાયતું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કંઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્તમાં તત્તનો અધ્યવસાય'—એવું સમોદેશતું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી. માટે અનધ્યવસાયને

સમારોપ ઉપચારથી કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી. ૧૪.

(૫૦) સમારોપનિમિત્તમિતિ સમારોપોડપિ કિમપિ નિમિત્તમપેક્ષ્ય પ્રવર્તતે । યથા માગવકે અગ્નિત્વં સમારોપિતં પરમતિકોપનત્વાદિના તૈક્ષ્ણ્યં મનસિ વિમુચ્ય ॥૧૪॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા ગચ્છત્તૂળસ્પર્શજ્ઞાનમ્ ॥૧૫॥

§૧ ગચ્છત્: પ્રમાતૃસ્તૂળસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમન્યત્રાડસત્તત્ત્વાત્ 'એવં જાતીયક્રમેવં નામકમિદં વસ્તુ' ઇત્યાદિવિશેષાનુલ્લેખિ 'કિમપિ મયા સ્પૃષ્ટમ્' ઇત્યાલોચનમાત્રમિત્યર્થઃ । પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયશ્રાયમનધ્યવસાયઃ । એતદુદાહરણદિશા ચ પરોક્ષયોગ્યવિષયોડપ્યનધ્યવસાયોડવસેયઃ । યથા—કસ્યચિદપરિજ્ઞાતગોજાતીયસ્ય પુંસઃ ક્વચન વનનિકુઞ્જે સાસ્નામાત્રદર્શનાત્ પિણ્ડમાત્રમનુમાય 'કો નુ સ્વલ્વત્ર પ્રદેશે પ્રાણી સ્યાત્ ?'—ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે—ચિત્ત ખીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે વિગેરે વિશેષ-લેહનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર-આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. સૂત્રમાં જાણીવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્યવસાયનું છે. અને ઉદાહરણના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્યવસાય પણ જાણવો, જેમકે—ગોબાતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં ગજાની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને 'અહીં કયું પ્રાણી હશે?' ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

અથ પ્રમાણલક્ષણસૂત્રોપાત્તં પરશ્વર્દં વ્યાખ્યાન્તિ—

જ્ઞાનાદન્યોડર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

§૧ જ્ઞાનાદ્ ગ્રાહકાત્ સકાશાદ્, અન્યો ગ્રાહ્યતયા પૃથગ્ભૂતોડચેતનઃ સચેતનો વા અર્થોડર્થક્રિયાર્થિભિરર્થ્યમાનઃ પરઃ પરશ્વર્દવાચ્યઃ ॥ (૧) જે કોઈ મુલ્ય વાળો

§૨ અત્ર શૂન્યવાદિનઃ કતિપયવિકલ્પારોપોચ્ચળ્લટુણ્ડમુસ્ત્વપ્નાયન્તે—અહો ! આર્હતાઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કશ્ચાર્થઃ ? ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, ગ્રાહ્યોડર્થઃ વાહ્યોડર્થઃ ઇતિ ચેત્ । કત્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ ? અર્થસ્ય ચેત્ । અર્થ ઇવાનર્થમૂલમ્, તર્હિ સ ઇવોન્મૂલનીયઃ । તથાહિ—કિમયમણરૂપઃ, સ્થૂલસ્વરૂપઃ, તદુભયસ્વભાવઃ, અનુભયસ્વભાવો વા ?

§૩ અણુરૂપશ્ચેત્ । કુતોઽણૂનામવધારણમ્ ? પ્રત્યક્ષાદ્, અનુમાનાદ્ વા । પ્રાપ્તિ પક્ષે, કિં યોગિપ્રત્યક્ષાદ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષાદ્ વા ? ધુર્યઃ શ્રદ્ધામાત્રાઽવધાર્યઃ । દ્વિતીયસ્તુ, અનુભૂતિપરાભૂતઃ । ન હિ વચમ્ ‘અયં પરમાણુઃ, અયં પરમાણુઃ’ इति स्वप्नेऽपि प्रतीमः ‘स्तम्ભોऽयं कुम्भोऽयम्’ इत्येवमेव नः सदैव संवेदनोदयात् । અથાઽનુમાનાદ્ પરમાણુપ્રવેદનમ્ । કિમવધૃતસાધ્યસાધનસંબન્ધાત્, તદિતરસ્માદ્ વા ? ન તાવત્ તદિતરસ્માત્, અતિપ્રસક્તસક્તમાત્ । પ્રાચિકપ્રકારે તુ સંબન્ધાઽવધારણં પ્રત્યક્ષેણ અનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, અણૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈઃ સહાઽધિનાભાવસ્ય ક્વાપિ લિજ્ઞે ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । અનુમાનેનાઽપિ તેનૈવ, અનુમાનાઽન્તરેણ વા તદવધારણમ્ ? ન તાવત્ તેનૈવ, પરસ્પરાઽઽશ્રયપ્રસક્તાત્—સતિ હિ સમ્બન્ધાવધારણે તદનુમાનોત્થાનમ્, સતિ ચાર્સ્મિસ્તદવધારણમિતિ । અનુમાનાઽન્તરમપિ ગૃહીતપ્રતિવન્ધમ્, અગૃહીતપ્રતિવન્ધમેવ વા પ્રવર્તેત ?—इत्याद्यावृत्तावनवस्थादौस्थ्योपस्थापनम् । તદ્ નાનુમાનાદપિ પરમાણુપ્રતીતિઃ ।

પ્રમાણના લક્ષણમાં ગ્રહણ કરેલ ‘પર’ શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬.

§ ૧ ગ્રાહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે અર્થક્રિયાથી દ્વારા અભીગિસત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે.

§ ૨ આ વિષયમાં શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જૈનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને ગ્રાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે—એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે—જ્ઞાન કેનું ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક છે, જે એમ હોય તો—અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલકારણ છે. તેથી તે અર્થ જ ઉન્મૂલનીય—ખંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે—અર્થ આણુરૂપ છે, સ્થલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભવસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ આણુસ્વરૂપ હોય તો—આણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો—યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ? યોગિપ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો—તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો—અનુભવથી બાધિત છે, કારણ કે—આપણે સ્વપ્નમાં પણ ‘આ પરમાણુ છે’, ‘આ પરમાણુ છે’ એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ ‘આ સ્તંભ છે’ ‘આ કુંભ છે’—એ પ્રકારે જ આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી. અનુમાનથી આણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો—સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી આણું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી આણું જ્ઞાન છે ? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી આણું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે—તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને આણું અનુમાન થાય છે—એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે—આણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ-હેતુનો અવિનાભાવ-વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ગ્રહણ કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, કારણ કે—સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો—તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત ? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નોની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(૫૦) અચેતનઃ સચેતનો વેતિ અચેતનો ઘટાદિઃ, સચેતનો ગવાદિઃ ।

ન તાવત્ તદિતરસ્માદિતિપ્રસજ્જસજ્જમાદિતિ । અનવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદવ્યંતુમાનાત્ સાધ્યસંસિદ્ધૌ 'સ શ્યામઃ, તત્તુન્નત્વાત્', 'ઘવલઃ પ્રાસાદઃ, કાકસ્ય કાળ્યાર્યાત્' इत्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गः । प्राचिकप्रकारे इति अवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति सम्बन्धः केन प्रमाणेनावधारित इति आशयः । अणूनामतीन्द्रियत्ववेनेति । क्षितिधरकन्धरान्तरितो हि वह्निः प्रयक्षोऽस्ति यः कश्चित् तमारोहति सोऽवश्यं साक्षात् कुरुते । अमी च परमाणवोऽतीन्द्रियास्तैः सहाविनाभावो दुष्यतः । अविनाभावस्येति सम्बन्धस्य । तदवधारणमिति सम्बन्धावधारणम् ।

(ટિ૦) [અતિપ્રસજ્જસંગમાત્] અનવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદવ્યંતુમાનાત્સાધ્યસંસિદ્ધૌ સ શ્યામઃ, તત્તુન્નત્વાત્, ઘવલઃ પ્રાસાદઃ કાકસ્ય કાળ્યાર્યાદિત્યાદીનામપિ ગમકત્વપ્રસજ્ગઃ ।

કિન્ન, અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુઃ, અનિત્યા વા ? નિત્યાશ્વેત્ । કિમર્થ-ક્રિયાકારિણઃ, અકિઞ્ચિત્કરા વા ? ઉદીચીનસ્તાવત્પક્ષઃ ક્ષોદીયાન્, અન્તરિક્ષવૃક્ષવત્ તેપામસત્વાપત્તેઃ । અર્થક્રિયાકારિત્વં તુ તેષાં ક્રમેણ યુગપદ્ વા ? ક્રમેણ ચેત્ । કિં સ્વભા-વાભેદન. તદ્વેદન વા ? સ્વભાવાભેદભિદાયામ્, તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ, તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્વા યેનૈવોત્તરમ્, તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ ? પ્રથમે, પ્રથમકાર્યકાલ એવોત્તરસ્યા-પ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિઃ । તદ્વદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ એવ પ્રથમસ્યાઽપિ પ્રભવપ્રાપ્તિઃ । તદ્વદેવ સ્વભાવભેદપક્ષે ક્ષણિકત્વાપત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણમહુરતાયાઃ । યુગપ્તપક્ષે, સંકલ્પદેવં સકલસ્વકાર્યકાર્યપુઞ્જસ્યાઽર્જિતત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેપામસત્ત્વં સ્યાદ્ । તદ્ નાઽમી નિત્યાઃ ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય હોય તો—તે અર્થ ક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

ખીજે પક્ષ તો હુદ્ર-તુચ્છ છે, કારણ કે—કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમાં પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અને જો પરમાણુ અર્થક્રિયાકારી હોય તો—તેમનું અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી છે કે યુગપત્—એકી સાથે ? ક્રમથી કહો તો—સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થક્રિયા માનવામાં આવે તો શું જો સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર-ખીજું કાર્ય કરે છે ? કે જો સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વળતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે ખીજા પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે—સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં ક્રમથી અર્થક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થક્રિયાકારિત્વ માનો તો—પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતાં તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી.

(૫૦) ક્ષોદીયાનિતિ હુદ્રોઽસાર इत्यर्थः । तद्वदिति प्राच्यकार्यवत्

(ટિ૦) તેવામિતિ પરમાણૂનામ્ । અસત્ત્વમિતિ ચતોઽર્થક્રિયાકારિત્વં [સત્ત્વં] નઃ સંમતમ્ ।

અનિત્યાશ્વેત્—ક્ષણિકાઃ, કાલાન્તરસ્થાયિનો વા ! ક્ષણિકાશ્વેત્ । કિમકસ્માદ્ ભવન્તિ, કારણાદ્ વા કુતોઽપિ ! અકસ્માચ્ચેત્ । નનુ કિમિહ કારણપ્રતિષેધમાત્રમ્, ભવન-પ્રતિષેધઃ, સ્વાત્મહેતુકત્વમ્, નિરુપાલ્યહેતુકત્વં વા વિવક્ષિતમ્ ! આદ્યે, ભવન-સ્થાનપેક્ષત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાઽસત્ત્વસ્ય વા પ્રસક્તિઃ—“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોર-ન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર૦ વા૦ ૧. ૮૨] इत्युक्तेઃ । દ્વિતીયે, પ્રાગિવ પશ્ચાદપિ નાઽમી ભવેયુઃ । તૃતીયે, કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્, સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતેઃ । તુરીયે પ્રાગપિ સત્ત્વાપત્તેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ । કારણાદ્ ભવનપક્ષે તુ સ્થૂલં કિંચિત્ તેષાં કારણમ્, પરમાણવ એવ વા ? ન સ્થૂલમ્, પરમાણુરૂપાર્થપક્ષસ્યૈવ કક્ષીકારાત્ । પરમા-ણવશ્ચેત્ । તે કિં સન્તઃ, અસન્તઃ, સદસદ્રૂપાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ ? સન્તશ્વેત્ । કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણેઽપિ વા ! નાદ્યઃ, તદાનીમુત્પત્તિ-માત્રવ્યપ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “મૂર્તિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” इति વચનાદ્ ભવનમેવ તેષામુત્તરોત્પત્તૌ કારણતેતિ ચેત્ । એવં તર્હિ રૂપાણવો રસાણૂનામ્, તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુઃ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન દ્વિતીયઃ. ક્ષણક્ષયક્ષ્યાપત્તેઃ । અથાઽસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ તત્સત્તાક્ષણમેકમપહાય સર્વદા તદુત્પાદપ્રસન્નઃ, તદ્ભવનસ્ય

સર્વદાઽવિશેષાત્ । સદસદ્રૂપપક્ષસ્તુ દુર્નિરોધવિરોધાનુબન્ધદુર્ધરઃ—યદિ હિ તે સન્તઃ
કથમસન્તઃ ? તથા ચેત્ કથં સન્તઃ ? અનુભયસ્વભાવભેદોઽપ્યસાધુઃ, વિધિપ્રતિષેધો-
રંકતરપ્રતિષેધેઽન્યતરસ્યાવર્યંભાવાત્ । તન્નાળવઃ ક્ષણિકાઃ સૂક્ષ્મમનીષામાર્ગમૈયરઃ ।

નાપિ ક્રિયત્કાલસ્થાયિનઃ, ક્ષણિકપક્ષોપક્ષિપ્તપ્રતીકારસ્યાઽત્રાઽપ્યવતારાત્ । કિન્ચ,
ક્રિયત્કાલસ્થાયિનોઽપ્યમી કિમર્થક્રિયાપરાઙ્મુલાઃ, તત્કારિણો વા ભવેયુઃ ? પ્રથમમિ-
દાયામ્, અમ્બરોદ્ભવામ્બોરુહસૌરભવદસત્ત્વાપત્તિઃ । ઉદગ્વિકલ્પે, કિમસદ્રૂપમ્, સદ્રૂપમ્,
ઉભયરૂપમ્, અનુભયરૂપં વા તે કાર્યં-કુર્વારન્ ? અસદ્રૂપં ચેત્ । કથં કરિકેસરકલા-
પાદેરપિ ન કરણમ્ ? સદ્રૂપં ચેત્ । કથં તસ્ય કરણમ્ ? સતોઽપિ કરણે કથં કદાચિત્
ક્રિયાવિરતિઃ ? તૃતીયતુરીયભેદૌ તુ પ્રાક્પ્રોક્તસદસદ્રૂપાદિભેદવદ્ ભજ્જનીયૌ । તન્નાણુ-
રૂપોઽર્થઃ સર્વથા સ્થેમાનમાતેનિવાન્ ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માનો તો—તે ક્ષણિક છે કે કાલાન્તરસ્થાયી ?
ક્ષણિક કહો તો—અકસ્માત્ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના તે પરમાણુઓની
ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણથી હોય છે ? અકસ્માત્ કહો
તો—તેમાં કારણનો પ્રતિષેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે લવન-ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ
વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે,
એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાખ્યહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સંજ્ઞા રહિત
એવો શાશ્વત હેતુ વિવક્ષિત છે ? આદ્ય વિકલ્પમાં ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણની
અપેક્ષા ન હોવાથી “અન્યની અપેક્ષા નહિ કરવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે
અસત્ બની જશે”—એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્ત્વ કે નિત્ય
અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિષેધરૂપ બીજે વિકલ્પ માન્ય હોય તો—
પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલાં ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ
થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે—
સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. ચોથા
વિકલ્પમાં પહેલાં પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન—નિત્ય થઈ
જશે. માટે અકસ્માત્ લવન-ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શકશો નહિ. કોઈ પણ કારણથી
પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું
કારણ શું કોઈ સ્થલ છે કે પરમાણુઓ જ છે ? ‘પરમાણુરૂપ અર્થ છે’ એ પક્ષ
સ્વીકારેલ હોવાથી પરમાણુના કારણ તરીકે સ્થલ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓ-
ને કારણ કહો તો—સત્સ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્સ્વરૂપ
કે સદસત્સ્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે ?
સત્સ્વરૂપ કહો તો—ઉત્પત્તિશણે સ્વકાર્ય કરે છે કે દ્વિતીયાદિ ક્ષણે પણ ? આદ્ય
પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે—સ્વોત્પત્તિકાલે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં
જ વ્યથ હોવાથી સ્વકાર્ય કરી શકતા નથી.

શંકા—“જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે”—આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે—તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમાં કારણ કહેવાય છે.

સમાધાન—જે એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે—બન્ને સ્થળે ઉત્પત્તિમાં ભેદ નથી.

દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સત્ત્વ કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશંસનીય નથી કારણ કે—તેમ માનવા જતાં તમારા ક્ષણક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહીં રહે. અસત્સ્વરૂપ હોવા છતાં પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહી તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે—એક સત્તાક્ષણ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્રૂપતામાં કંઈ વિશેષ ફેર નથી, સદ્-અસત્સ્વરૂપ-ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ધર (દુઃખે કરીને ધારણ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે—પરમાણુઓ જે સત્ છે તો અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અને જે અસત્ હોય તો તે સત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ સંગત નથી કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિષેધમાંથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી ખીબની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આણુઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતાં ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કારણ કે—ક્ષણિક પક્ષના ખંડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહીં પણ અવતરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વળી, ક્રિયત્કાલસ્થાયી પરમાણુઓ અર્થાક્રિયારહિત છે કે અર્થાક્રિયાકારી ? પહેલા પક્ષમાં ગગનારવિંદની સુગંધિની જેમ પરમાણુઓમાં અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. ખીબે વિકલ્પ માનો તો—તે પરમાણુઓ અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે, સદ્રૂપકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે ? અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે એમ માનો તો—હાથીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે ? સદ્રૂપ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો—જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યનું કરવું કઈ રીતે સંગત થશે ? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામાં આવે તો શું કોઈ પણ વખતે ક્રિયાનો વિરામ થશે ? ત્રીજો અને ચોથો વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્રૂપાદિ ભેદ-વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વયં ખંડન કરવા યોગ્ય છે. તેથી કરીને આણુરૂપ અર્થ સર્વથા—કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(પં०)અનપેક્ષત્વેનેતિ કારણસ્યાપેક્ષા નાસ્તિ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ શ્લોકાર્દમ્ । ઉત્તરાર્ધે તુ—“અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કવસમ્ભવઃ ॥૧૧॥

સન્તત્ત્વેદિતિ । સ્વકાર્યં કુર્યુરિતિ યોગઃ । ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેરિતિ ક્ષણિકપક્ષસ્ય ચર્ચમાનત્વાત્ ।

(ટિ०) નનુ કિમિદેત્યાદિ । ભવનપ્રતિષેધ इति कस्मादपि न भवतीत्यर्थः । निरुपाख्येति आद्यन्तोपाख्यानरहितत्वात्सनातनः शाश्वत इत्यर्थः । नित्यं सत्त्वमिति । अहेतोरिति निर्हेतुकपदार्थस्य । अन्येति कारणाभावात् । अथ भूतिरित्यादि । सैवेति अन्यवस्तूनां कारणं सैव भूतिरेव । ते

चेति रसाणवः । तेषामिति रूपाणानाम् । अथासन्त इत्यादि । तत्सत्तेति यस्मिन् क्षणे तेषां सत्त्वमभूत् तदपहाय द्वितीयादिक्षणेण तेषामसत्त्वात् ।

§ ૪ નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્તાદ્ગોડપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ્ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાકરણાનુસારેણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિંચિત્ કારણમ્, અણવો વા ? પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદ્વૈતવાદસ્ય વાવદ્કાનાં વદિતુમયુક્તત્વાત્, સૂદમાપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુવલૌપેક્ષયા કુવલયસ્યેવ ।

§ ૫ અથાણવસ્તત્કારણમ્, તર્હિ તદગ્રેતનસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃતઃ સ્યાત્ । અસ્ત્વયમેવેતિ चेत् । તર્હિ તે નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથમેયુઃ ? આથે મેદે, મૂર્ધ્નુવઃસ્વલ્લયીકુહરકોણકુટ્ટિતૈકૈકપરમાણુભિર્વિંશકલિતૈરપિ સદૈવ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેષામતિશયઃ—એકદેશાવસ્થિતિઃ, સંયોગઃ, ક્રિયા વા ? પ્રથમપક્ષે, ૧ ક્ષોણીમણ્ડલાઽઽલમ્બિપરિમણ્ડલૈઃ સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિઃ, તસ્યૈકદેશરૂપત્વાત્ । અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેડપિ પરમાણવઃ કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાવાનેવૈકઃ પ્રદેશઃ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ चेत् । તર્હીતરેતરાશ્રયપિશાચપ્રવેશઃ સિદ્ધે હિ કાર્યે દેશૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદતિશયઃ—સ કિં નિત્યઃ, અનિત્યો વા ? યદિ નિત્યઃ, તદા સદાપિ તદુત્પાદકાર્યોત્પાદપ્રસન્નઃ । અનિત્યશ્ચેત્ । કિમન્યત એવ, તેમ્યોડપિ વા પ્રાદુઃખ્યાત્ ? નાદ્યો મેદઃ, તદાધારધર્મસ્યાઽન્યત એવોત્પતિવિરોધાત્ । દ્વિતીયે તુ, તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્ ? પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષઃ । દ્વિતીયે તુ, અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિશયાન્તરેણ ભાવ્યમ્, તત્રાપિ તેન—ઈત્યનવસ્થાકદર્થનમ્ ।

§ ૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણુ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—સ્થૂલ અર્થ પણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે—પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણુ ખંડન થઈ શકે છે. અનિત્ય પણુ કહી શકો નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ—અસાર છે, કારણ કે—સ્થૂલાદ્વૈતવાદ—સ્થૂલાદ્વૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણુ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે—સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની અવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે—કુવલ—(ગોર)ની અપેક્ષાએ કુવલય—પોયણું સ્થૂલ છે. આણુઓ કારણ છે એમ કહો તો—આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે ‘તદુલય સ્વભાવાર્થ’ પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે. સ્થૂલ અને આણુ એમ તદુલય—

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો—નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલો પક્ષ માનો તો—સ્વર્ગ મર્ત્ય ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો—પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે સંયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે? પહેલો પક્ષ માનો તો—પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—નિખિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

શંકા—જેટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી.

સમાધાન—એમ માનો તો—ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહો તો— તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય હોય તો—સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો—તે સંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે અણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ. બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઈશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા ઊભી થશે.

(૧૦) તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ યથા હિ તે ઘટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોઽપ્યઽતિશયમપેક્ષિષ્યન્તે, एवं संगोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते ।

(ટિ૦) ક્ષોणीમણ्डलૈત્યાદિ । પરિમણ્ડલૈરિતિ સમસ્તપરમાણુભિઃ एककार्यस्य क्रिया विधानम्, तस्याः प्रसङ्गः । तस्येति સ્થૂલકાર્યસ્ય । યથા તે ઘટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોઽતિશયમપેક્ષન્તે एवं संगोगमुत्पादयन्तोप्यतिशयमु(म)पेक्षिष्यन्ते ।

किञ्च, अयं संयोगस्तत्त्वभावभूतः तत्पृथग्रभूतो वा । प्राच्ये, परमाणव एव, न कश्चित् संयोगो नाम । द्वितीये तु, सर्वथा पृथग्भूतः, कथञ्चिद् वा ? कथञ्चित्पक्षस्तावद्

વિરોધવાધિતઃ । સર્વથાપક્ષે તુ, સંબદ્ધઃ, અસંબદ્ધો વા તત્રાસૌ સ્યાત્ ? અસંબદ્ધ-વિધાયાં તેષામેષ્વેતિ સંબન્ધાયોગઃ । સંબદ્ધસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા ? ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સંયોગે સંમવામાવાત્, “ નિર્ગુણા ગુણાઃ ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર સંબન્ધયતિ, તાવદન્યત્રાડપ્યેનં કિં ન સંબન્ધયેત્, અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ ? ન તાદાત્મ્યેન, ભેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પરમાણુભ્યઃ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ વ્યપાસ્તત્વાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથચ્ચિત્ તાદાત્મ્યરૂપત્વાત્ । એત્ર ચ કથચ્ચિ-દિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવરોધદુર્ધસ્ત્વાત્ ।

કિન્ન, અયં સંયોગઃ સર્વાત્મના, એકદેશેન વાડૂનાં પ્રણિગદ્યેત ? । પ્રથમે, પિષ્કોડોડુમાત્રઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે, ષટ્કેન યુગપદ્વોગાત્ પરમાણોઃ ષડંશતા સ્યાત્ ; ઇતિ પરમાણુકથાડપ્યસ્તમિયાત્ । તન્ન સંયોગોડતિશયઃ । એતેન ક્રિયારૂપાતિશયપક્ષોડપિ પ્રતિક્ષિતઃ ।

વળી સ્થૂલાર્થરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્ભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો-વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો-‘પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે’ એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા છતાં સમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય-સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી કયા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો નહીં, કારણ કે-“ગુણમાં ગુણ નથી” એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગ-ગુણનો અસંભવ છે. સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સર્વત્ર સમવાય એક જ હોવાથી જે વળતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે છે, તે જ વળતે તે સંયોગનો બીજે સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા પૃથગ્ભૂત છે, એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય-અભેદ પણ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું ખંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કરેલ છે, માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે-અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં ‘કથંચિત્’ શબ્દ ઉભય અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અંધપદ-પ્રકાશ રહિત છે, અર્થાત્ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપ-સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ આણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે-એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતાં પરમાણુની કથા-પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશે નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પક્ષ પણ ખંડિત થયેલ જાણવો.

(૫૦) 'અत्र च कथञ्चिदित्यन्धपदमिति उभयांशग्राहकत्वेनानिर्णायकत्वात् ।

(ટિ.) ન સમવાયેનેત્યાદિ । અયમિતિ સમવાયઃ । एकत्रेति पदार्थे । एनमिति सम्बन्धम् । अस्येति समवायस्य । तस्येति अविष्वग्भावस्य । तत्रेति अविष्वग्भावे । अन्ध-पदमिति प्रकाशरहितं निस्तेजस्कमन्धलमिति लोकेपि प्रसिद्धे ।

કિન્ચ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિરાધારઃ, સાધારો વા ? ન તાવદ્ નિરાધારઃ, સાધારપ્રતીતિવિરોધાત્ । સાધારશ્ચેત્ । ક્રિમેકાવયવાધારઃ, અનેકાવયવાધારો વા ? પ્રથમે, પ્રતીતિવિરોધઃ । તથાહિ-પ્રતીતિરિહાઽવયવેષ્વવયવીતિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથા-નેકાવયવાધારઃ, તત્રાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાધારઃ, વિરોધ્યનેકાવયવાધારો વા ? ન પ્રાચ્યઃ, ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામવયવાનાં વિરોધપ્રતીતેઃ । અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્યેન, एकदेशेन वा वर्तेत ? सामस्येन वृत्तौ, एकस्मिन्नेवावयवे परिसमाप्तत्वाद्नेकावयववृत्तित्वं न स्यात् । एकदेशेन वृत्तौ, निरंशत्वं तस्योपगतं विरुध्येत । सांशत्वे वा तेऽप्यंशास्ततो भिन्नाः, अभिन्ना वा भवेयुः ? भिन्नत्वे, पुनरप्यनेकांशवृत्तैरेकस्य सामस्यैकदेशविकल्पानतिक्रमादनवस्था । अभिन्नत्वे, न केचिदंशाः स्युः-इति न तदुभयस्वभावार्थपक्षोऽपि संगतिश्चङ्गसङ्गमगात् ॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશે નહીં, કારણ છે-અનુભવમાં આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. સાધાર કહો તો-તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે ? પ્રથમ પક્ષમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે. કારણ કે-‘અવયવોમાં અવયવી છે’-એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ ‘અવયવમાં અવયવી છે’ એવી પ્રતીતિ નથી. અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો-અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો ? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે-અવયવીના ચલ-અચલ, સ્થૂલ-અસ્થૂલ, નીલ-અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમાં વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ખીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, આ સ્થૂલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે ? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો—એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમાં રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહો તો—તમાએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જે સ્થૂલાવયવીને આંશ માનો તો—તેના અંશે અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભિન્ન માનો તો—ફરીથી પણ ‘અવયવીના તે અંશે સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમાં રહે છે કે એકદેશથી ?’ એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશેને અભિન્ન માનો તો અંશે જ સિદ્ધ નહીં થાય. માટે તદુલયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શ્રંગ—શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦) સાધારપ્રતીતિવિરોધાદિતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામિતિ આદિશબ્દાદાદૃતાનાવૃતાદિ ।

(ટિ૦) સાધારેતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । અપિ ચાસાવિતિ સ્થૂલાવયવી । તેષ્વિતિ અવયવેષુ । તસ્યોપગતમિતિ અવયવિનોડ્ગીઠતમ્, તત્ इति અવયવિનઃ સકાશાત્ ।

§૬ અનુભયસ્વભાવભેદોડપ્યુપેક્ષાક્ષેત્રં પ્રેક્ષાણામ્, પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિષેધાત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિષેધે તદિતરવિધેરવશ્યંભાવાત્ । इति નાર્થઃ કશ્ચિદ્ વિચારચૂલામાલમ્બતે ॥

§૬ અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ યુદ્ધિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે, કારણ કે—પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિષેધાત્મક હોવાથી એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

§૭ તદભાવે તદગ્રાહકતયા સંમતં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ।

किञ्च, एतदर्थसमकालम्, तद्विन्नकालं वा तदग्राहकं कल्प्येत ? प्राक्कल्पनायाम्, त्रिलोकीतत्पोपगता अपि पदार्थास्तत्र प्रथेरन्, समकालत्वाविशेषात् । तदग्यप्रकारे तु. निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् ? प्रथमे, प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुपपत्तिः । द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् ? अव्यतिरेके, न कश्चिदाकारो नाम; तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः परीहारः । व्यतिरेके, चिद्रूपः, अचिद्रूपो वाऽयं भवेत् ? चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा चायमपि निराकारः, साकारो वा तद्वेदको भवेत् ? इत्यावर्तनेनाऽनवस्था । अथाचिद्रूपः किमज्ञातः, ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्येव मैत्रस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुच्यते तु, ‘निराकारेण, साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यात्’ इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चित्पुरचेतोगोचरे संचरति । ततः सर्वशून्यैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापिविकल्पसंक्षेपः ॥

૬૭ બાહ્યરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, અર્થના ગ્રાહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છે કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમાં ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ, કારણ કે—તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમાં માનવામાં આવે તો—જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો—પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ—જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે—જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો—તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમાં તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી નિરાકાર પક્ષમાં જણાવેલ દોષથી આતું પણ ખંડન જાણી લેવું. જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમાં—આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્—જ્ઞાનરૂપ કહો તો—આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક—જાણનાર—જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?—આ પ્રમાણે વિકલ્પોનું આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્—અજ્ઞાનરૂપ કહો તો—સ્વયં અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વયં જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમાં આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમાં પણ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેથી કરીને ‘સર્વશૂન્યતા’ એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વાપલાપી—શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોનો સંક્ષેપ કહ્યો છે.

(ટિ.) તદ્ભાવ इति अर्थाभावे,, तद्ग्राहकेति अर्थग्राहकतया । तथैवेति विचार—चूलाऽनालम्बनमेव । किञ्चैतदर्थेत्यादि । एतदिति ज्ञानम् । तद्ग्राहकमिति अर्थग्राहकम्, तत्रेति ज्ञाने । तदग्रयेति तद्विन्नकालपक्षे तदिति ज्ञानम् । तथा चेति एवं सति आकारप्रतिषेधे सति, अयमिति आकारः । तथा चेति आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, अयमपीति आकारोऽपि । पुनरपि पूर्वविकल्पावर्तनात् अपिशब्दप्रयोगः । तद्वेदक इति अर्थज्ञापकः । तज्ज्ञापक इति अर्थ-वेदकः । असाविति आकारः । तदुत्तरे इति ज्ञातपक्षे । तस्यापीति आकारस्यापि । अत्रापि अपि-शब्दः प्राग्वत्.

૬૮ તદેતદસ્થિતમનત્પપલાલપૂલકૂટકલ્પમપ્રતિમોત્તરકૃશાનુકળમાત્રસાધ્યમ્, તથા હિ—इदं प्रमाणमूलमालम्ब्येत, अन्यथा वा ! अन्यथा चेत् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तर्हि कथमकृथाः प्रामाणिकपर्वदीह प्रवेशम् ! प्रमाणमूलं चेत् । तत् प्रमाणमर्थरूपम्, ज्ञानरूपं वा भवेत् ! इत्यादिस्वमार्गणैरेव मर्माविद्धिर्विद्धः कथमुद्ध्वसितुमपि शक्नोति ! कथं च

પ્રમાણામ્યુપગમે શૂન્યસિદ્ધિઃ ! શૂન્યરૂમેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્ । તર્હિ શૂન્યતાસિદ્ધિરપિ શૂન્યેવ—इति न शून्यसिद्धिः स्यात् । अभ्यधिष्महि च—

“શૂન્યે માનમુપૈતિ ચેદ્ નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા

નો ચેત્ તર્હિ તથાપિ કિં ન સુતરાં શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ? ।

વન્ધ્યા મે જનનીત્યમુખ્ય સદશીમપ્યાશ્રયન્ શૂન્યતાં

શક્યે દુઃશકસાહસૈકરસિકઃ સ્વામિન્ ! અસૌ સૌગતઃ” ॥૧॥

અથેત્યમેવ વિચારયતાં યદા ન કિશ્ત્વ સંગતિ ગાતે, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમ-
વતિષ્ઠત इति चेत । तदेतत् प्रबलशृङ्खलस्खलितद्विहस्तुवनप्रागल्भ्याभ्यसनम् । यतः—

વિચારો વસ્તુરૂપચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ? ।

વિચારોઽવસ્તુરૂપચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ॥૧॥

૬૮ જૈન—સર્વાપલાપી શૂન્યવાદી બૌદ્ધનું ઉપરોક્ત સઘળું કથન-ઘણું પલાલ (ધાસવિશેષ)ના પૂજાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણુ માત્રથી સાધ્ય (અડનીય) છે. અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન ! તમારું આ સઘળું કથન પ્રમાણમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો—ઊઠ, ઊઠ, આ પ્રામાણિક પુરુષોની પર્ષદા-સભામાં પ્રવેશ કેમ કર્યો ? પ્રમાણમૂલક કહો તો તે પ્રમાણ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—છત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોડ્ડી મર્મને છેલ કરનાર બાણથી વીંધાઇને ઊંચો શ્વાસ પણ કંઈ રીતે લઈ શકશો અને પ્રમાણને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કંઈ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે.

જૈન—જે એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે, એટલે કે-શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. અમે કહ્યું પણ છે કે-શૂન્યવાદી જે શૂન્યમાં પ્રમાણ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જે શૂન્યમાં પ્રમાણ ન માને તો વળી શું શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? ‘મારી માતા વાંઝણી છે’ એ કથનની જેમ અસંભવિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો-શૂન્યતા-વાદનું કથન કરતો આ બૌદ્ધ, હે પ્રભો ! અશક્ય સાહસમાં જ રસિક છે, એવી શંકા મને થાય છે.

શંકા—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતાં કોઈ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સમાધાન - તમારું આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ દ્રવાનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જે ‘વિચાર’ વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? જે વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)-રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(ટિ૦) તદેતદ્વિલમિત્યાદિ । મર્માવિઙ્ગિરિતિ વ્યથ તાઢને મર્મનૃપૂર્વઃ । મર્માણિ વ્યથતીતિ ક્વિપ્ । ન હિ વૃત્તિવૃષિવ્યધિરુચિસહિતનિપુ ક્વિવચ્ચન્તેપુ પ્રાદિકારકાણામેવ દીર્ઘં હિતિ દીર્ઘત્વં ગ્રહિજ્યાવ્યચિવ્યધીત્યાદિના સમ્પ્રસારણં વેલોપઃ પદાન્તે મર્મચ્છેદકૈઃ ।

શૂન્યેમાનમિત્યાદિ । યદિ પ્રમાણમેવ શૂન્યં તવ મતં પ્રમાણશૂન્યત્વાત્ શૂન્યતાસિદ્ધિરપ્યસિદ્ધા પ્રમાણસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । યદિ પ્રમાણં ન શૂન્યં તતઃ પ્રમાણસત્ત્વે સર્વશૂન્યવાદઃ સાપવાદતાં દધાતિ ।
ઉક્તં ચ-

“બુદ્ધસ્ય નાસ્તિ દેવત્વં મોહાચ્છૂન્યાભિધાયિનઃ ।

પ્રમાણસિદ્ધે શૂન્યત્વે શૂન્યવાદકથા વૃથા ॥”

ગાતે ઇતિ ગાઢ્ ગતોં તે આતે અન્તે ત્રિપુ વચ્ચનેપુ સમાનમ્ । અત્ર ત્વેકવચ્ચનેન નિર્દેશઃ ।

§૯ ન ચ તવાડમૂન્યર્થજ્ઞાનદૂપણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ ઇતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુમ્યઃ સ્થૂલોત્પાદઃ સર્વત્ર સ્વીક્રિયતે; યતસ્તત્કાર્યકારણ-ભાવમાત્રવિત્રાસનેનાડર્થકથા વિશ્રામ્યેત્, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુર્ભાવિભાવનાત્, આત્માડકાશાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુમ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથન્ચિત્પૃથગ્ભૂતં સંયોગાતિશય-મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધૈવ ।

સ્થૂલ

કેવલં કથન્ચિદિતિ કિન્ચન ત્વચ્ચેતસ્તુદતિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા-એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિહ, પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડભેદસ્ય ભગનાત્ । ત્વયાડપિ ચ ‘પ્રમાણપ્રમેયતત્ત્વં નાસ્ત્યેવ’ ઇત્યેક-મેવ વચ્ચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં વાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

§૯ વળી, તમેાએ અર્થ અને જ્ઞાનમાં જે દૂષણો કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ-સ્થૂલ અને આણુરૂપ જ છે, અને અમે સર્વત્ર આણુઓથી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખડન માત્રથી અર્થકથા-અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઈ જાય. કારણ કે-સ્થૂલ-જડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ-જડા વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વીકારતા પણ નથી. વળી, જ્યાં આણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં કથન્ચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં કશો જ વિરોધ નથી.

અમે સંયોગને કથન્ચિત્ ભિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત ખેદ પામતું હોય તો તેનો અમે ધલાજ બતાવીએ છીએ કે-એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે-પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે. વળી તમેા પણ જ્યારે ‘પ્રમાણુ અને

પ્રમેયરૂપ તત્ત્વ નથી' એમ કહો છો ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધ અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી, એટલે કે—તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છો.

(૫૦) તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાદિતિ કાલસ્વભાવનિયતિપુરુષાકારા કાલાદય ઉચ્યન્તે । અથવા ક્ષેત્રકાલભાવલક્ષણા સામગ્રી । ભાવઃ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદિઃ^૧ । ચલનક્રિયાસંયોગો- [ડન] ચલનક્રિયાપૂર્વકઃ । યથાડ્ઙ્ગુલ્યોઃ ।

પર્યાયરૂપતયા મેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડમેદસ્ય મળનાદિતિ । પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાશ્ચઃ પર્યાયો નાસીત્ । પશ્ચાત્ તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથાડમિન્નઃ । યદ્ધિ યસ્માદ્ અમિન્નં તત્ તસ્ય સ્વભાવભૂતં સ્યાત્ । સ્વભાવશ્ચ ન કદાચિદપિ વ્યપૈતિ યથા પરમાણોઃ પરમાણુત્વમ્ । વ્યવયન્તિ ચ પર્યાયાઃ । અન્યત્ત્વં દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્તમાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાઃ । તસ્માન્ન સર્વથાડમિન્નઃ । ન ચ સર્વથા મિન્નઃ, કથંચિદમિન્નોડપિ । યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ, ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતોડમેદોડપિ । કક્ષીકૃત પ્લેતિ । એતાવતા ત્વયાડપિ કથંચિત્પક્ષોડહીકૃતઃ ।

(ટિ૦) યસ્માદુભયેતિ અણુભ્યઃ સ્થૂલેભ્યો વા સમુત્પચ્ચતે ઇતિ દ્વયમ્ । ન ઇતિ અસ્માકમ્ । અણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પત્તિઃ, સ્થૂલેભ્યશ્ચ સ્થૂલોત્પત્તિઃ । આત્માકાશાદિઃ પદાર્થઃ અપોદ્ગલિકોડપિ પ્રથમાનઃ પ્રતીયતે । યત્ર પુનરિત્યાદિ । તત્કાલાદિતિ । *પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાશ્ચઃ પર્યાયો નાસીત્, પશ્ચાત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથા મિન્નઃ, સ્વભાવભૂતત્વાત્ । અન્યત્ત્વં દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્તમાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાસ્તસ્માન્ન સર્વથાડમિન્નઃ, કિન્તુ મિન્નઃ । ન ચ સર્વથા મિન્નઃ, કથંચિદમિન્નોપિ, યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ । ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતઃ । *દ્વયમિતિ ઉત્પત્તિઃ ।

વિરોધેતિ વિરોધેન નિરોધઃ । પર્યાયેતિ ક્રમભાવિધર્મરૂપતયા । ન પ્રાચ્યે પ્રસન્ન ઇતિ પઢંશતાલક્ષણ દૂષણમ્ । તથેતિ પઢંશતાપ્રકારતયા ।

યાડપિ પરમાણોઃ પઢંશતાડપત્તિરુક્તા, સાડ્યયુક્તા, યતોડત્રાંશશબ્દસ્ય સૈવન્ધ- નિવન્ધનશક્તિસ્વરૂપોડર્થો વિવક્ષ્યેત, અવયવલક્ષણો વા ? ન પ્રાચ્યે પ્રસન્નઃ સંગતઃ, તથાડસ્મામિસ્તદ્મયુગમાત્ । દ્વિતીયે તુ, નાસ્ત્યવિનાભાવઃ, તત્ત્વચ્છક્તિમાત્રેણૈવ તત્ત્વપર- માણુસંવન્ધસ્ય પ્રતિપેદ્યુમશક્યત્વાત્ ।

ચળી, તમેએ પરમાણુની બાબતમાં તે છ અંશવાળો અર્થ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—તમારે અંશ શબ્દને! અર્થ સંબંધનું કારણ—શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે ? પ્રાચ્ય પક્ષમાં પઢંશતાની આપત્તિ સંગત નથી, કારણ કે—અમેએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશે સ્વીકારેલ છે. બીજા પક્ષમાં તો અવિનાભાવ નથી, કારણ કે—વિભિન્ન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સંબન્ધ થતો હોય તો તે નિવારી શક્ય તેમ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે—એક પરમાણુનો અનેક પર-

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो मुद्रिते एव ।

§ ૧૦ અથ વ્રહ્મવાદિવાદૂકા વદન્તિ—યુક્તં યદેપ સકલાપલાપી પાપીયાનપાસે, આત્મવ્રહ્મણસ્તાત્વિકસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ—સરલસાલસ્સાલપ્રિયાલહિન્તાલતાલતમાલ-પ્રવાલપ્રમુલપદાર્થસાર્થોડ્યહમહમિકયા પ્રતીયમાનઃ કથં ન પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ?—ઇતિ વક્તવ્યમ્, તસ્ય મિથ્યારૂપત્વાત્ । તથાહિ—પ્રપજ્ઞો મિથ્યા, પ્રતીયમાનત્વાત્ । યદેવં તદેવં યથા શુક્તિશકલે કલધૌતમ્, તથા ચાયમ્, તસ્માત્તથા ॥

§ ૧૦. અત્યંત વાચાલ બ્રહ્મવાદી હવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે—એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ધણું જ સારું કાર્યું, કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે.

શંકા—‘હું’ આ રહ્યો’ ‘હું’ આ રહ્યો’ એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન—પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ-થી સિદ્ધ એવા સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલરૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક કેમ નહીં ?

સમાધાન—એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે—તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રપંચ (સંસાર; લેહ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે—છીપમાં રજત પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપંચ-સંસાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(ટિ.) નચ સરલેત્યાદિ તસ્યેતિ તાલતમાલાદિતરુણતરતરુપર્વતાદિપદાર્થસાર્થસ્ય ।

§ ૧૧ તદેતદેતસ્ય ન તર્કવિતર્કકારકયં સૂચયતિ । તથાહિ—મિથ્યાત્વમત્ર કૌટક્ષમા-કાઢિક્ષતં સૂક્ષ્મદશા—કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્, ઉતાડ્યસ્યાન્યાકારતયા પ્રતીતત્ત્વમ્, આહો સ્વિદનિર્વાચ્યત્વમ્ ? ઇતિ ભેદત્રયી ત્રિનેત્રનેત્રત્રયીવ ત્રૌકતે । પ્રાચિ પક્ષદ્વયે, ત્વદનન્દી-કારઃ પરીહારઃ । તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ, કિમિદમનિર્વાચ્યત્વં નામ ?—કિં નિરુક્તિવિરહ એવ, નિરુક્તિનિમિત્તવિરહઃ, નિઃસ્વભાવત્વં વા ? ન પ્રથમઃ કલ્પઃ કલ્પનાર્હઃ, સરલોડયં સાલોડયમિતિ નિશ્ચિતોક્તેરનુભવાત્ । નાપિ દ્વિતીયઃ, નિરુક્તેર્હિ નિમિત્તં જ્ઞાનં વા સ્યાત્, વિષયો વા ? ન પ્રથમસ્ય વિરહઃ, સરલસાલાદિસંવેદનસ્ય પ્રતિપ્રાણિ પ્રતીતેઃ । નાપિ દ્વિતીયસ્ય, યતો વિષયઃ કિં ભાવરૂપો નાસ્તિ, અભાવરૂપો વા ? પ્રથમકલ્પ-નાયામ્, અસત્ત્વ્યાત્યમ્યુપગમપ્રસજ્ઞઃ । દ્વિતીયકલ્પનાયાં તુ સત્ત્વ્યાતિરેવ । ઉમાવપિ ન સ્ત ઇતિ ચેત્ । નનુ ભાવાભાવશબ્દામ્યાં લોકપ્રતીતિસિદ્ધૌ તાવભિપ્રેતૌ, વિપ-રીતૌ વા ? પ્રથમપક્ષે તાવદ્, યથોભયોરેકત્ર વિધિર્નાસ્તિ, તથા પ્રતિપેધોડપિ, પરસ્પર-વિરુદ્ધધર્મયોર્મધ્યાદેકતરવિધિનિષેધયોરન્યતરનિષેધવિધિનાન્તરીયકત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ, ન કાચિત્ ક્ષતિઃ, ન હ્યલૌકિકવિપયસહસ્રનિવૃત્તાવપિ લૌકિકજ્ઞાનવિપયનિવૃત્તિઃ, તન્નિરુક્તિનિવૃત્તિર્વા ।

शंकाः—प्रपञ्च ज्ञेयो प्रतीयमान थाय छे तेवो नथी.

समाधानः—अमे भानो तो विपरीतग्यातिना स्वीकारनो प्रसंग आवशे.

(५०) कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्वं च हेतुतयापाददे इति । प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

(टि०) तदेतदिति । एतद्वयवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम् । एतस्येति ब्रह्मवादिनः । किन्तु वावदृकतामेव वेदयति । न प्रथमस्येति ज्ञानस्य । न द्वितीयस्येति विषयस्य विरह इति सम्बन्धः ।

ननु भावेत्यादि । ताविति भावाभावौ । विपरीताविति अलौकिकौ । प्रतिषेधोपीति नास्तोति शेषः । परस्परेति भावाभावयोः । नान्तरीयेति अविनाभावित्वात् । तन्निरुक्तीति लौकिकनिश्चितोक्तिनिषेधः । निस इति षष्ठ्यन्तं पदं कलापके^१ निरिति सिद्धम् । स्वभावेति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभावः । अन्यतरेति भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधे परेण भवितव्यम् । तथोपादान इति धर्मित्वोपादाने । यतः प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

§ १२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि—‘सरलोऽयम्’ इत्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, सरलादिप्रतिनियतपदार्थ-परिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात्, इतरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन संमतत्वात् ।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्षं पक्षप्रतिक्षेपकम् ? तद्वि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुनः प्रपञ्चसत्यतां प्ररूपयति । सा हि तदा प्ररूपिता स्याद्, यदी-तरस्मिन्नितरेषां प्रतिषेधः कृतः स्यात् । न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत् । तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः ? इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यस्वरूपं प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत् । मैवम् । अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूप-परिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः—पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा । यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिषद्यत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तैरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्ति-रूपत्वात् ।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधानं तवाऽनुपज्यते । सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतियन्नेव ‘न निषेधकं तत्’ इति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः ? इति सिद्धं प्रत्यक्षवाधितः पक्ष इति ।

अनुमानवाधितश्च—प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात् । य एवं स एवं यथा आत्मा । तथा चाऽयम् । तस्मात्तथेति । प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना

આવનારી નહીં હોય તેથી તે ન મિથ્યા । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ, પ્રત્યે તદ્દેશ-
વસ્તુના પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ નિશ્ચય લેવાની રીત છે ।

પ્રમાણ :—આ પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

ફક્ત આ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની જ નિશ્ચયતા જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ખાતર થયેલી છે, પ્રત્યક્ષપ્રમાણની જ નિશ્ચયતા જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની જ નિશ્ચયતા જ નિશ્ચય છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ :—પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ :—પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ :—પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ :—પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે । પ્રત્યક્ષપ્રમાણને કહેવામાં આવે છે ।

અપ્રતીયમાન માનેા તો- બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય. તો તે વિષયમાં તમારે મૂંગા રહેવું એ જ કલ્યાણકારી છે.

વળી, તમારે 'છીપના ટુકડામાં ચાંદી' એ પ્રમાણે તમારા અનુમાનમાં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે-શુક્તિશકલ વિષેનું રજત પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત હોવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે.

(૫૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિતા ।

તદ્વિ વિધાયકમેવેતિ :—

“ આહુર્વિધાતુ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધુ વિપશ્ચિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રવાધ્યતે ॥૧૧॥” [બ્રહ્મસિદ્ધિ ૨.૧]

તથા તથેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ । બ્રહ્મૈવેતિ કર્મતાપન્નં બ્રહ્મ । અન્યપ્રતિષેધપ્રતિપત્તિ-રૂપત્વાદિતિ । મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ । યેન હિ પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્, ઘટાભાવોઽપિ તેન ગૃહીતઃ ।

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ નિરાકારિ । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । વાચ્યત્વેનેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ । પક્ષેતિ પ્રપञ्चો મિથ્યા इत्येतस्य પक्षस्य । તદ્વીતિ પ્રત્યક્ષમ્ । વિધાયકમિતિ બ્રહ્મલક્ષણ-પ્રકૃતપક્ષજનકમેવ । તથા તથેતિ પ્રત્યક્ષં કર્તુ તેન તેન પ્રકારેણ વિચાર્યમાણમ્ । બ્રહ્મૈવ કર્મતા-પન્નમ્ । સા હીતિ પ્રપञ्चसत्यता । 'તથેતિ । નિષિદ્ધા ભવેત્ । યદીતરસ્મિન્નિતિ સરલે, इतरे-षामिति તમાલાદીનામ્ । ન ચૈવમિતિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રતિષેધો ન કૃતઃ, પ્રત્યક્ષસ્ય નિષેધકુળ્ઠવાત્ । તદાઽવશ્યમિત્યાદિ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । *પ્રતિપચત્ इति મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ । યેન પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્, ઘટાભાવોપિ તેન ગૃહીતઃ । * કેવલેતિ । પ્રતિપત્તેર્જા-નસ્યૈવ । વિવેકેનેતિ નિરાસેન ।

પ્રતિયન્નિતિ જાનન્ પ્રતિપૂર્વકઃ ઇળ્ ગતૌ । પ્રત્યેતી(પ્રતિયન્નિ)તિ શત્ત્વપ્રત્યયઃ । “ગમનાર્થ ધાતવઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થાઃ” इति वचनादवगच्छन्नित्यर्थः । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રપञ्चो મિથ્યેત્યાદિ । સ હીતિ બ્રહ્માત્મા । અસ્યેતિ બ્રહ્માત્મનઃ । તદ્ગોચરેતિ બ્રહ્મવિષયઃ ।

§૧૨ કિંચ્ચ, इदमनुमानं પ્રપञ्चाद् भिन्नम्, अभिन्नं वा ? यदि भिन्नम्, तर्हि सत्यम्, असत्यं वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं स्यात् । અથાઽસત્યમ્ ; તત્રાપિ શૂન્યમ્, અન્યથાહ્યાતમ્, અનિર્વચનીયં વા ? આધપક્ષદ્વયેઽપિ ન સાધ્યસાધકત્વમ્, નૃશૃદ્ધવચ્છુક્તિકલધૌતવચ્ચ । તૃતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, અનિર્વચની-યસ્યાઽસંભવિત્વેનાભિહતત્વાત્ ।

વ્યવહારસત્યમિદમનુમાનમ્, અતોઽસત્યત્વાભાવાત્ સ્વસાધ્યસાધકમિતિ ચેત્ । કિમિદં વ્યવહારસત્યં નામ ? વ્યવહૃતિર્વ્યવહારો જ્ઞાનં તેન ચેત્ સત્યમ્, તર્હિ પાર-માર્થિકમેવ તત્ । તત્ર ચોક્તો^૧ દોષઃ । અથ વ્યવહારઃ શબ્દસ્તેન સત્યમ્ । નનુ

૧ અત્ર 'તથેતિ નિષિદ્ધા ભવેદિતિ' અસંગતં ભાતિ । * ચિદ્ધાન્તર્ગતઃ પાઠઃ મુદ્રિતે એવ ।

૨ ચોક્તદોષઃ इति टिप्पणसंमतः पાઠઃ ।

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અભિન્ન માનવામાં આવે તો—તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કંઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કંઈ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(૫૦) નૃશુક્લવદિતિ શન્યમ્ । શુક્તિકલઘૌતવદિતિ અન્યથાસ્વાત્મમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) તદ્ભવેતિ સત્યાનુમાનવદેવ । પ્રતીયમાનત્વાદેવ હેતોર્યથાડનુમાનમિદં સત્યમ્ , તથા પ્રપન્નોપિ પ્રતીયમાનત્વાદેવ સત્યોડસ્તિવત્યર્થઃ । નૃશુક્લેતિ શન્યત્વે નૃશુક્લદશ્યન્તઃ । અન્યથાસ્વાત્મત્વે શુક્તિકલે કલઘૌતમિતિ નિર્દર્શનમ્ ।

તત્ર ચોક્તદોષ इति प्रपञ्चसत्यतालक्षणः । यद्यनुमानं व्यवहारसत्येन सत्यम्, व्यवहार-सत्येन प्रपञ्चोपि सत्यः स्यात् इति भावार्थः । तदितर इति सत्यादितरोऽलीक इत्यर्थः । तदेवेति प्रपञ्चसत्यतालक्षणम् । तत् इति शब्दात् । तस्येत्यनुमानस्य ।

आपेदानमिति प्रपेदे । तस्येति अनुमानस्य । तदित्यनुमानम् ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયોતિ વિશેષણં વ્યાખ્યાન્તિ—

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાહ્યસ્યેવ તદાભિમુખ્યેન, કરિકલભકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

§૧ યથા વાહ્યાભિમુખ્યેન વાહ્યાનુભવનેન પ્રકાશનં વાહ્યવ્યવસાયો જ્ઞાનસ્ય. તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાયઃ । અત્રોલ્લેખઃ—કરિકલભકમિત્યાદિ । યથા કરિકલભકમિતિ પ્રમેયસ્ય, અહમિતિ પ્રમાતુઃ, જાનામીતિ પ્રમિતેઃ પ્રતિભાસઃ, તંથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્યાડપ્યસ્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'સ્વવ્યવસાયિ' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થના વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે—હું મારી બેઠે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) બાણું છું. ૧૭.

§૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે—સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે. જેમ કે—“હું મારી બેઠે હાથીનાં બચ્ચાને બાણું છું.” આ પ્રકારની પ્રતીતિમાં જેમ ‘હું’ એ પ્રમાતા-કર્તાની પ્રતીતિ છે, ‘હાથીના બચ્ચાને’ એ પ્રમેય-કર્મની પ્રતીતિ છે અને ‘બાણું છું’ એ પ્રમિતિ-ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ ‘મારી બેઠે’ એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(ટિ૦) પ્રમિતેરિતિ પરિચ્છેદસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ સ્વપરવ્યવસાયિનઃ ॥૧૭॥

સ્વપ્ન દર્શન જગદ્ગુણીને 'દેવદત્તવચ્ચાચી' વિશેષણનું સમર્થન—

સૂર્યપ્રકાશની જેમ જ્ઞાનના આદ્ય આસન્મનને પ્રતિબિંબ માનનાર એવો કેળવે છે તેને પણ તે પ્રકાશનું ન માને ? ૧૮

§૧ તેને પણ—જ્ઞાનને પણ, તે પ્રકાશને જોઈએ કે પ્રતિબિંબ રૂપે નિયત સ્વરૂપવાળું. સૂર્યપ્રકાશના વિષયબૃત્ત પદ્યનાદિ પદાર્થોને પ્રતિબિંબ માનનાર સૌંદર્યિકો અને પરીક્ષકોએ સૂર્યપ્રકાશને પણ પ્રતિબિંબ માનેશ છે, તેમ જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રતિબિંબ માનનાર સૌંદર્યિકો અને પરીક્ષકોએ જ્ઞાનને પણ પ્રતિબિંબ માનવું જોઈએ.

§૨ અગ્રેયં મદ્વચ્ચદૃશના—નનુ ન સ્વસંવેદનં વેદનસ્ય મુન્દરમ્, સ્વાન્મનિ ક્રિયાવિ-
રોધાત્—ઇત્યસ્ય પારોક્ષ્યમેવાશૂળં કર્ણીકર્ણીયમ્ ।

§૩ તદેતદર્શનમ્ । યતઃ—કિમુત્પત્તિઃ, જ્ઞાતિવાં સ્વાન્મનિ વિરુદ્ધેત ?
યદુત્પત્તિઃ, સા વિરુદ્ધતામ્ । ન હિ જ્ઞાનમાત્માનમુત્પાદયતીતિ વચમધ્યગીષ્મહિ ।
અથ જ્ઞાતિઃ, નેયમાત્માનિ વિરોધમર્દાધરત્, તદાત્મનૈવ જ્ઞાનસ્ય સ્વકારણકલાપાદુત્પાદાત્,
પ્રકાશાત્મનેવ પ્રદીપકલિકાલોકસ્ય । જ્ઞાપ્તિરૂપ સ્પેષ્ટી

અથ પ્રકાશાત્મનૈવ પ્રદીપાલોકોઽયમુદયમાશિવાનિતિ પરપ્રકાશકોઽસ્તુ, આત્મા-
નમપ્યેતાવન્માત્રેણૈવ પ્રકાશયતીતિ તુ કૌતસ્કુર્તી નીતિઃ ?—ઇતિ ચેત્ । તત્કિં તેના-
ઽપ્રકાશિતેનૈવ વરાકેણ સ્થાતવ્યમ્, આલોકાન્તરાદ્ વા પ્રકાશોનાઽસ્ય ભવિતવ્યમ્ ?
પ્રથમે, પ્રત્યક્ષવાધા । દ્વિતીયેઽપિ સૈવાઽનવસ્થાપત્તિશ્ચ ।

§૪ અથ નાઽસૌ સ્વમપેક્ષ્ય કર્મતયા ચકાસ્તિ—ઇત્યસ્વપ્રકાશકઃ સ્વીક્રિયતે,
પ્રકાશરૂપતયા તૂત્પન્નત્વાત્ સ્વયં પ્રકાશત એવેતિ ચેત્ । અનેનૈવ સુધામદ્ધિ । ન
હિ વચમપિ જ્ઞાનં કર્મતયૈવ પ્રતિભાસમાનં સ્વવેદમાવેદયામહિ, જ્ઞાનં સ્વયં પ્રતિભાસત
ઇત્યાદાવકર્મકસ્ય તસ્ય ચકાસનાત્ । યથા તુ જ્ઞાનં જાનામીતિ કર્મતયાઽપિ તદ્
ભાતિ તૈથા પ્રદીપઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ તથા પ્રથત એવ ।

§ ૨ આ વિષયમાં ભટ્ટ કુમારલના ચદ્-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને બાણી શકતું નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવું જોઈએ.

§ ૩ જૈન-મીમાંસકોનો ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમાં વિરોધ છે કે જ્ઞસિક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને બાણે એમાં વિરોધ છે ? ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોય તો તે ધરાબર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવું અમે કહેતા નથી. જ્ઞસિનો વિરોધ કહો તો જ્ઞસિક્રિયા સ્વાત્મામાં વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણોથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણોથી જ્ઞસિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા—પ્રદીપાલોક-દીવાનું તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય. પરંતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનો પણ પ્રકાશ કરે છે એ ક્યાંનો ન્યાય છે ?

સમાધાન—તો શું રાંક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવું કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવું ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામાં તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામાં પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામાં અનવસ્થાદોષ પણ છે.

§ ૪ શંકા—પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનું કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરંતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

સમાધાન—આ કથન વડે અમૃતનું પાન કરો અર્થાત્ તમારા મુખમાં સાકર, જીવતા રહો. અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહીં કે-જ્ઞાન સ્વયં કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઈને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. કારણ કે-‘જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશે છે’ એ પ્રતીતિમાં જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી. અને વળી, ‘જ્ઞાનને બાણું છું’ તેમાં જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે ભાસે છે તેમ ‘પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે’ તેમાં પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે.

(૫૦) યત ઉત્પત્તિર્જ્ઞસિર્વા સ્વાત્માનિ વિરુદ્ધેતેતિ । ક્રિયાવિરાધાદિતિ લુક્તમતસ્તા-મેવોપજીવ્ય ચર્ચયતિ । તથા પ્રદીપઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ તથા પ્રથત પવેતિ । તથા કર્મતયા ।

(ટિ.) અથ જ્ઞસિરિત્યાદિ । તદાત્મનેતિ જ્ઞસિસ્વરૂપેણ । પ્રકાશાત્મનેતિ પ્રકાશસ્વ-રૂપેણ । આશિવાનિતિ ઐશ્વર્ય વ્યાપ્તિ । આત્મેનપદમનિત્યમિતિ ન્યાયાત્ ક્વસક્કાનાવિતિ ક્વસપ્રત્યયઃ । પતાવન્માત્રેણેતિ પદાર્થપ્રકાશનકારણસામગ્ર્યેણ । કિં તેનેતિ પ્રદીપેન । આલોકા-ન્તેતિ(ન્તરે)તિ ।

“દોષવજ્રોપપચેત વિશ્વવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।

અનાત્મવેદને જ્ઞાને જગદાન્ન્યં પ્રસજ્યતે ॥”

‘અસ્યેતિ પ્રદીપાલોકસ્ય । અસાચિતિ પ્રદીપાલોકઃ । કર્મ્મતયેતિ યથા ‘દોષો દોષં જાનાતિ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

§૫ અથાવયવૈગલોકાવયવી પ્રકાશ્યત ઇત્યસ્વપ્રકાશક ઇવાયમિતિ ચેત્ । નનુ તેઽપિ કેન પ્રકાશનીયાઃ । અવયવિનેતિ ચેત્ । નન્વમીપાં પરસ્પરગોચરજ્ઞાનજનને સહકારિત્વમેવ તાવપ્રકાશકત્વમુચ્યતે । તદ્વામીપામજ્ઞાતાનામ્, જ્ઞાતાનાં વા સ્યાત્ । નાજ્ઞાતાનામ્ । एवं દ્વનાલોકિત એવ પ્રદીપકુઙ્મલાઽઽલોકોઽપિ કદાચિત્ કલશકુલિશાદીન્ જ્ઞાપયેત્ । જ્ઞાતાનાં ચેત્ । ઇતરેતરાશ્રયાપત્તિઃ—જ્ઞાતા સ્વત્ત્વવયવા અવયવિન્ જ્ઞાપયેયુઃ, સોઽપિ ચ જ્ઞાત એવ તાન્ જ્ઞાપયેદિતિ । અથ તેપામપ્યવયવાનામવયવિત્વાદ નિજાવયવૈર્જ્ઞેતિઃ કરિષ્યતે, તદાનીમનવસ્થા । અથ પર્યન્તે કેચિદવયવાઃ સ્વયમેવાત્માન્ જ્ઞાપયેયુઃ; તર્હિ જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માન્ નિશ્ચિનોતીતિ કિં ન કક્ષીકુરુપે ?

§૫ શંકા—પ્રકાશરૂપ અવયવી પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશન તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વપ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

સમાધાન—એમ માનો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે ? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવયવીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમાં—એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો ફલિતાર્થ થાય છે. તો તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તો પછી આપણે હીવાનું તેજ ન જોયું હોય છતાં પણ તે ક્લશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે—અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો ઘોષ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો ઘોષ કરાવે. અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. જો એમ માનો કે—છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતે જ પ્રકાશ કરશે તો—જ્ઞાન પણ પોતે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી ?

(ટિપ્) નનુ તેઽપીઽતિ અવયવાઃ । નન્વમીપામિતિ અવયવાનામવયવિનશ્ચ । અવયવપ્રકાશમન્તરેણાવયવપ્રકાશકઃ । ‘અવયવિપ્રકાશાદતે અવયવા નિસ્તેજસ્કાઃ । અત એવ સહકારિત્વમ્ । તન્ચેતિ પ્રકાશનમ્ । અમીપામિત્યવયવાનામ્ ।

§ ૬ કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ ? અન્યથાડનુપપદ્યમાનાર્થપ્રાકટ્યરૂપા-
ર્થસમુત્થાપિતાર્થપત્તેરિતિ ચેત્ । નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મઃ, જ્ઞાનધર્મઃ, અર્થધર્મો વા
ભવેત્ ? નાદ્યઃ પ્રકારઃ, પ્રમાકરકક્ષાપજ્જરપ્રવેશપ્રસજ્ઞાત્ । ન દ્વૈતીયીકઃ, જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપરિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાડપિ
તાર્તીયીકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ
યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્ભૂવેડસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ઘટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિ-
યતપ્રમાતૃપ્રવોધિતપ્રદીપાદ્ઝકુરપ્રકટિતસ્યાડપ્યનિયતૈર્દર્શનાત્ તન્નિયમાનુપપત્તેઃ ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પારોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ?
જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની જાય અર્થાત્
ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થોપત્તિને
કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે. અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સંભવે
નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. જો એમ માનો
તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે
અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો—પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ
આવશે. જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી
ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામાં
વિરોધ છે, કારણ કે—ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો
ધર્મ હોય તો—ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે—
અર્થપ્રાકટ્ય બન્નેને માટે સમાન છે.

શંકા—જો પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે
પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવો નિયમ છે.

સમાધાન—એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે—પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત
કોઈએક) પ્રમાતાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક
પુરુષો જોઈ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી.

(૧૦) તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાદિતિ । તસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય
ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તદ્ધાવસ્તસ્માત્ ।

(ટિ૦) કથञ્ચેત્યાદિ । પારોક્ષ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય પારોક્ષ્યેડજ્ઞીકૃતે સતિ જ્ઞાનમેવ કથં જ્ઞાયત્ इत्यर्थः ।
અન્યથેતિ અન્યથા જ્ઞાનાવિનાભાવિની ઉપપદ્યમાના પદાર્થપ્રાકટ્યલક્ષણા અર્થેન કાર્યેણ નિષ્પાદિતા
યા અર્થોપત્તિસ્તસ્યાઃ । પ્રમાકરેતિ પ્રાકટ્યસ્યાત્મધર્મત્વં પ્રમાકરૈરાશ્રિયેત, ન મદ્દૃઃ । જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વં इति । મીમાંસકા હિ જ્ઞાનં ક્ષણિકમન્યુપગમ્જ્ઞેયુઃ । ઉપરિતનેતિ દ્વિતીયક્ષણોત્પત્તિશીલમ્ ।
તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તદ્ધ-
ર્મત્વેતિ જ્ઞાનધર્મત્વે વિરોધાત્ । તથાત્વં इति અર્થધર્મત્વે । અથ યસ્યેત્યાદિ । અસાવિતિ
અર્થપ્રાકટ્યરૂપોડર્થધર્મઃ ।

નથી, કારણ કે-પદાર્થને જોઈને નેત્રક્રમલ બાંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો બોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી. બીજો પક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઈન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમાં જ અરિતાર્થ હોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઈન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાશે નહીં, છતાં જો બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાતું હોય તો તેને બે ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન યુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થોત્પત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(ટિ.) કથમિદમિતિ અર્થદર્શનમ્ । તજ્જનકમિતિ પ્રાકટ્યજનકમ્, યતઃ કારણાનુમાનેન કાર્યમ્, કાર્યાનુમાનતઃ કારણમનુમોયતે । જ્ઞાનં તાવદ્ જ્ઞાનરૂપોત્પાદકમેવ જાઘદ્ધિ, ન જડજનકમ્, વિરોધપ્રતિબંધાત્ । સ્વાત્મનીતિ । તસ્યા इति સ્વવિત્તેઃ । અસ્યેતિ અર્થધર્મસ્ય ।

તથા હીત્યાદિ । અયમિતિ અર્થધર્મઃ । તત્પ્રતીતીતિ પદાર્થપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ । તદ્વેક્ષેતિ તસ્યાક્ષવ્યાપારસ્યાપેક્ષા તયાડનુત્પાદાત્ । તદ્વેદનમિતિ ક્ષણિકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય જ્ઞાનમ્ ।

§ ૮ અથ યૌગાઃ સંગિરન્તે-અહો ! આર્હતાઃ ! નાડસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેઽપિ સંવેદને સ્વસંવેદનદોહદઃ પૂરયિતું પાર્યતે । તથાહિ જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાદ્, યદેવં તદેવં યથા ઘટઃ । તથા ચેદમ્, તસ્માત્ તથા ।

§ ૯ સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતાનન્તરસમયસમુત્પદિષ્ણુમાનસપ્રત્યક્ષેણૈવ લક્ષ્યતે, ન પુનઃ સ્વેન । ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસઃ, અર્થાવસાયિવેદનોત્પાદમાત્રેણૈવાર્થસિદ્ધેઃ । તદ્વિ પદાર્થગરામર્શસ્વભાવમેવેત્યુત્પન્નમાત્રમેવ પદાર્થપ્રથામનોરથરથસ્થિતં કૃતાર્થયતિ પ્રમાતારમ્ । અર્થજ્ઞાનજિજ્ઞાસાર્યાં તુ તત્રાપિ જ્ઞાનમુલ્પવત એવેતિ ॥

§ ૮ યૌગ-નૈયાયિક કહે છે—અહો ! હે જૈનો ! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાટ્ટનું બાંધન કરવા છતાં-જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વલિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઈશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઈશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઈશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

§ ૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામાં રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ બાણે છે, પણ પોતે પોતાને બાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારું જ્ઞાન છે. એટલે તે

૧૦ નર્મનરેવેપાં મનોનમ્લતાં નમોનિ, પ્રકટિનપ્રયોગે પદમ્યાનુમાનેન નત-
 યગ્દનાન્ । નથા ચ નાવકાડકુનેન નર દેવોઃ કાલાવ્યયાપરિશ્વનિષ્ક્રિયાન્ ।
 નથાદિ-નિવતારાયઃ જ્ઞાને સ્વર્ગવિદિનન્, જ્ઞાનસ્વત્, દેશજ્ઞાનતત્ । ચાકસિદ્ધમેન-
 નિર્દશનમ્, જૈનેર્ગપમસ્વીકાન્થ નમ્જ્ઞાનસ્ય નેપાનપ્રમિદેઃ-હિ ચેન્ । નદનતુરત્,
 અનવચવિયાવિગાધર્મચન્નુપપરિશ્વકસ્ય પુરુષાનિર્ગપવિશેષસ્ય ચગ્દપગ્દોઃ સ્વકાગત્,
 ત્રિવિદપષ્ટનલ્પપટિન્નિઃ । મકલાવચ્ચકનકૌશલપ્રાપ્તિન ણ્વ નાસ્ય નિસ્કાગત ।

અર્થવિશેષ્યધાત્ર હેતુઃ, મર્થવિશેષગોપાદાનેનૈવ સાધ્યમિદેઃ, ધૂમ્લ્લજસિદ્ધો
 ધૂમ્લ્લત્વે નતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવન્ । ન દીધર્જ્ઞાનાદન્યન્, સ્વર્ગવિદિનમપ્રમેયં નાતિ,
 યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ।

અપ્રયોજકશ્યાયં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાડવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યા-
 પ્તિકઃ સ્વરૂપાધિરભિધીયતે, તત્પુત્રત્વાદિના ડયામત્વં સાધ્યે શાકાવાહારપરિણામવત્ । કઃ
 પુનરુપાધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષ્ણર્ગીક્ષાન્નકેઃ-હિતિ ચેન્ । ડચ્યતે । નિવિઙ્ગડિમન્ ! જડિમલ્લક્ષ્ણઃ ।
 તથાહિ-ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે પ્રમેયત્વે સત્યપિ યદેવ જડિમપાત્રં પાત્રાદિ તદેવ સ્વસ્માદન્યેનૈવ
 પ્રકાશ્યતે । સ્વપ્રકાશે પરમુલ્લોપ્રેક્ષિત્વં હિ જડસ્ય લક્ષણમ્ । ન ચ જ્ઞાનં જડ-
 સ્વરૂપમ્-હિતિ સિદ્ધં સાધનાડવ્યાપકત્વં જાડચસ્ય । સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકત્વં ચાસ્ય
 સ્પષ્ટમેવ, જાડચં વિહાય સ્વપ્રકાશાભાવસ્ય, તં ચ ત્યક્ત્વા જાડચસ્ય કચિદપ્ય-
 દર્શનાદિતિ ।

§ ૧૦ જૈન-ઉપર્યુક્ત કથન યૌગોની બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે
 છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને
 તેથી તમારા મનંતવ્ય અનુસાર હેતુમાં 'કાલાત્યથાપદિષ્ટ' દોષ આવે છે. તે આ
 પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે પ્રશ્નજ્ઞાનની જેમ.

શંકા—જેનોએ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાંત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

સમાધાન—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે—નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઈશ્વરને તો જૈનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઈશ્વરનું જ ખંડન જૈનોને અભીષ્ટ છે.

વળી, ‘ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું પ્રમેયત્વ’ આ—તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ ‘ધૂમવાણું’ દ્રવ્યત્વ છે તેમાં ‘ધૂમવાણું’ એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી ‘દ્રવ્યત્વ’ વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ—નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં ‘ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન’ એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ ‘પ્રમેયત્વ’ વ્યર્થ છે. કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય ‘સ્વપ્રકાશક’ છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં ‘પ્રમેયત્વ’ વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે. જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. જેમકે—‘શ્યામત્વ’ને સાધનાર ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમાં ‘શાકાદિ આહારનો પરિણામ’ તે ઉપાધિ.

શંકા—સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કંઈ ઉપાધિ જોઈ ?

સમાધાન—હે નિબિડ જડિમન્ ! (હે ગાઢ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે—ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમાં બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડતુ લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમાં આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધન રૂપ ‘જ્ઞાન’ સાથે જડતાની—અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય ‘સ્વપ્રકાશાભાવની સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે—જડત્વ—જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(૫૦) અનુમાનેન પ્રત્યનુમાનેન । તથા ચેતિ પ્રત્યનુમાનવાધિતત્વે । તત્તેતિ પ્રકટિત-પ્રયોગે । તજ્ઞાનસ્યેતિ ર્જ્ઞાનસ્ય । અનવચ્ચવિદ્યાવિદ્યાધરીત્યાદિ ગચમ્ વિદ્યાશબ્દેનાત્ર-કેવલજ્ઞાનમ્ , ન પુનર્ગિરિતનયા’ડડ્જ્ઞેષવિશેષલોલસ્ય ।

વ્યર્થવિશેષ્ય इति પ્રમેયત્વાદિત્યયં हेतुः । अन्यत् स्वसंविदितमપ्रमेयमिति भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः खलू-

આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઈ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ.

શંકા—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય. તેમાં શું દોષ છે ?

સમાધાન—જો એમ થતું હોય તો—એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો ખીન્ન વિષયોમાં સંચાર થઈ શકશે નહીં. અર્થાત્ ખીન્ન વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન ખીન્ન જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૮.

(ટિ૦) તદુત્પાદેતિ સંવેદનોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । નચાયોગ્યેતિ ન વિદ્યતે યોગ્યો દેશોઽસ્ય તત્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૧૮॥

પ્રમાણં વિવિચ્યાઽસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિષ્કુર્વન્તિ—

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાઽવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

§ ૧ પ્રમીયમાણાર્થાઽવ્યભિચરણશીલત્વં યજ્ જ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

પ્રસંગાયાતમપ્રામાણ્યરૂપમપિ ધર્મ પ્રકટયન્તિ—

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

§ ૧ તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, इतरत् પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્, અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાપેક્ષ્યૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષ્યા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણાભાસમ્ । બહિરર્થાપેક્ષ્યા તુ કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણાભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનનું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે. ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણુ—પ્રમાણનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે ‘અપ્રામાણ્ય’ બાણુનું. જ્ઞાનમાં જે ‘પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ’ છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ બાણુનું, કારણ કે-સ્વવિષયક જ્ઞાનમાં અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અર્થભાવ છે. નેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પાનાની અપેક્ષાએ તે પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણભાવ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ હોય છે, તે કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણભાવ (અપ્રમાણ)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(૫૦) સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યામરૂપમાદિનિ । મંથયતિપર્યગાર્દાનામપિ સ્યવિષદે પ્રમાણત્વાત ॥૨૦॥

(ટિપ્) જ્ઞાનસ્થેત્યાદિ । પ્રમેયમવ્યભિચારિ તત્ર તત્ત્વમ્ માયઃ ॥૧૧॥

§૧ અથોપત્તૌ સ્વનિશ્ચયે ન જ્ઞાનાનાં સ્વતઃ एव પ્રામાણ્યમ્, અપ્રામાણ્યં તુ પરતઃ एव ચર્ચામિતીયા જગુઃ, તદ નિરાકુર્વન્તિ--

તદ્ભયમુત્પત્તૌ પરતઃ एव, ત્ત્ત્તૌ તુ સ્વતઃ પરતશ્ચ ॥૨૧॥

§૨ અત્ર વ્યવહારે પરત્ત્વમ્ પરં સ્વં ચાપેક્ષ્યેત્યર્થઃ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રામાણ્ય-મપ્રામાણ્યં ન દ્વિતયમપિ જ્ઞાનકારણગતગુણદોષરૂપં પરમપેક્ષ્યોપયતે । નિશ્ચીયતે ત્વમ્યાસદશાયાં સ્વતઃ, અનમ્યાસદશાયાં તુ પરતઃ इति ।

તત્ર જ્ઞાનસ્યાઽમ્યાસદશાયાં પ્રમેયાઽવ્યભિચારિ, તદિતરચ્છોભીતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમનપેક્ષ્ય પ્રાદુર્ભવન સ્વતો ભવતીત્યભિચીયતે । અનમ્યાસદશાયાં તુ તદપેક્ષ્ય જાયમાનોઽસૌ પરતઃ इति ॥

§૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરંતુ અપ્રામાણ્ય તે પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણ-તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ ક્ષતિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧.

§ ૨ આ સૂત્રમાં 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ' શબ્દમાં જે પંચમી વિલક્ષિત છે, તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમાં રહેલ યથાક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં 'પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છું' એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને 'પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છું' એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'સ્વતઃ' કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'પરતઃ' કહેવાય છે.

(ટિપ્) અનમ્યાસદશાયामિત્યાદિ । તદિતિ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમ્ । અસાવિતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ।

§ ૩ અત્રૈવં મીમાંસકા મીમાંસામાંસલતાં દર્શયન્તિ— સ્વતઃ एव સર્વથા પ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યં પ્રતીતિકોટિમાટીકતે । તથાહિ—તદુત્પત્તિપ્રગુણા ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણ,

૧ અસ્તીતિ મુપા ।

નન્યમ ન મંયાદર્શમાન ન જ્ઞાપ્યમ મન પમનઃ ।

અપ્રામાણ્યં નૃપનો યોષાપેક્ષ્યાત્ , જ્ઞાનો નૃ વાચકાપેક્ષ્યાત્ પમન મર્ગેન ॥

§ ૩ આ આગતમાં મીમાંસકો પાતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-યુદ્ધિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણ્યના પ્રમાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને પ્રતિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે—એમ પ્રતીતિકારિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા એ ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર એ ગુણ પ્રત્યક્ષથી જાણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી કે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયો વડે અપ્રાપ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો સંકે છે, માટે ઇન્દ્રિય તંને જાણી શકે નહિ. એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જાણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જાણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કોનાથી થયો— પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—“એકનું સ્વરૂપ જાણવાથી એમાં રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી” અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થયો નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને એ જીજ્ઞાસુ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરતઃ કઈ રીતે થઈ શકે? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§ ૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ સ્થિતિ પણ પરતઃ નથી. કારણ કે ‘પર’ એટલે શું? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો—પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. ‘બાધકાભાવનું જ્ઞાન’ એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના જોટા સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન જોટા સિદ્ધાન્તે સાચો બાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાંતરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો ચર્મચક્ષુવાળા આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે બાણી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો—તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે આહુકરૂપે ? પહેલો પક્ષ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમાં સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી. સંવાદીવેદન આહુકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ આહુક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું આહુક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું આહુક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે ? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય-વિષય બની શકશે નહીં. બીજો પક્ષ કહો તો—તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમાં છે કે ભિન્નસંતાનમાં ? બન્ને પક્ષમાં નેત્રમાં તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા-ભ્રમર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર બેવા) પુરુષોથી કરાતા અંદ્રમંડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુનઃ પુનઃ થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવા જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચાયક નથી. વિષયાન્તરનું આહુક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો—તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે ? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે—પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે ? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો—અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય 'સ્વતઃ' કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વતઃ થાઓ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું ? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનનાં જ્ઞાનો એકબીજાથી છે કે ભિન્નબીજાથી ? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ અભિચાર-મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે—જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક બીજાથી જ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત અપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાદી નદીના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નબીજાથી જ્ઞાન હોય તો તે—કુલ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ-મારવાડની રેતાળભૂમિમાં પ્રચંડ પ્રકાશ ફેંકતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના—મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનનાં સંવાદક બનતાં નથી. માટે સ્પષ્ટિ અર્થાત્ નિશ્ચયમાં પણ—પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

૬૫ અત્રાભિદધ્મહે—યત્તાવદ્ ‘ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણાઽનુમાનેન વા મીયેરન્’ इत्यादि
 ન્યગાદિ, તદાસ્થિલં ન સ્થલં ન દોષપ્રસરેઽપિ પ્રેરયિતું પાર્યતે । અથાધ્યક્ષેણૈવ ચક્ષુરાદિ-
 સ્થાન્ દોષાન્ નિશ્ચિવિચરે લોકાઃ । કિં ન નૈર્મલ્યાદીન્ ગુણાનપિ ? અથ તિમિરાદિ-
 દોષાભાવમાત્રમેવ નૈર્મલ્યાદિ, ન તુ ગુણરૂપમિતિ કથમધ્યક્ષેણ ગુણનિશ્ચયઃ સ્યાત્ ?
 એવં તર્હિ નૈર્મલ્યાદિગુણાભાવમાત્રમેવ તિમિરાદિ, ન તુ દોષરૂપમિતિ વિપર્યયકલ્પના
 કિં ન સ્યાત્ ?

અસ્તુ વા દોષાભાવમાત્રમેવ ગુણઃ, તથાપિ નાયં તુચ્છઃ કશ્ચિત્ સંગચ્છતે,

“ભાવાન્તરવિનિર્મુક્તો ભાવોઽત્રાનુપલભ્યવત્ ।

અભાવઃ સંમતઃ ॥૧૥”

इति स्वयं भट्टेन प्रकटनात् । तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः ?
 અથાઽસત્તાં નૈર્મલ્યાદયો ગુણાઃ । તથાધ્યધિષ્ઠાનપ્રતિષ્ઠાનેવ તાન્ પ્રત્યક્ષં સાક્ષાત્કરોતિ,
 ન કરણસ્થાન્, તેષાં પરોક્ષત્વાત્ । તર્હિ તત્ત એવ દોષાનપિ તત્સ્થાનેવ તત્ સાક્ષાત્
 કુર્યાત્ । ઇતિ કથં દોષા અપિ પ્રત્યક્ષલક્ષ્યાઃ સ્યુઃ ?

અથ—અપ્રામાણ્યં વિજ્ઞાનમાત્રોત્પાદકકારણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્, “વિજ્ઞાન-
 માત્રાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । યદનુવૃત્તાવપિ યદ્ વ્યાવર્તતે તત્તન્માત્રોત્પાદકકા-
 રણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્ । યથા પાથઃપૃથિવીપવનાતપાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનઃ
 કોદ્રવાઙ્કુરસ્તદતિરિક્તકોદ્રવોત્પાદ્યઃ—इत्यनुमानाद् દોષપ્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ । ચિરં નન્દ-
 તાદ્ ભવાન્ । ઇદમેવ હ્યનુમાનમપ્રામાણ્યપદં નિરસ્ય પ્રામાણ્યપદં ચ પ્રક્ષિપ્ય ગુણ-
 સિદ્ધાવપિ વિદધ્યાત્ ઇતિ કથં ન દોષવદ્ ગુણા અપિ સિદ્ધચ્ચેયુઃ, યતો નોત્પત્તૌ
 પરતઃ પ્રામાણ્યં સ્યાત્ ? પ્રતિબન્ધશ્ચ યથા દોષાનુમાને તથા ગુણાનુમાનેઽપિ નિર્ણયઃ ।
 કથં વાઽઽદિત્યગત્યનુમાને તન્નિર્ણયઃ ? દૃષ્ટાન્તે તુ યથાઽત્ર સાધ્યસાધનસંબન્ધોદ્વોધો-
 ઽસ્તિ, તથા ગુણાનુમાનેઽપિ ।

૬૫ જૈન—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આપ્રમાણ્યે કહીએ
 છીએ કે પ્રથમ તો ‘ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી ?’ વિગેરે જે
 કંઈ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો ચક્ષુ વગેરે
 ધન્દિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો
 ઉત્તર એ છે કે—લોકો ચક્ષુ વગેરે ધન્દિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય
 પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા ? કરે જ છે.

૧ અત્ર સંપૂર્ણઃ શ્લોકો દર્શયતે મુદ્રિતે । ૨ તદનુવૃત્તાવપિ—इति टिप्पणसंमतः पाठः ।

૩ ચદિત્યં તદિત્યં યથા—मुपा ।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ લલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશ-શૃંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક—ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—“પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલબ્ધભાવો હોઈ અભાવ અમને સંમત છે” અર્થાત ભૂતલમાં જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાનુપ-લબ્ધ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે—એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ એ ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને લલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્દગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રા-માણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અને અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણ્યરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે—જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ બીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન—ભાઈ લાંબાકાળ સુધી આનંદ કરો અર્થાત ઘણું જીવો. પ્રસ્તુત અનુ-માનમાં ‘અપ્રામાણ્ય’ શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દો, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણુ પરતઃ સિદ્ધ થશે. અને જે રીતે દોષના અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણુ વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી લેવો. અદૃષ્ટના સંબંધનો નિર્ણય જો થઈ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમાં સંબંધનો નિશ્ચય કઈ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાંતમાં તો જે રીતે દોષના અનુમાનમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ્ય થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણુ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ્ય થાય છે.

(૫૦) અભાવઃ સમ્મત इत्यतोऽग्रे “तस्य हेतोः किं न समुद्भवः” ।

(ટિ૦) किं न नैर्मल्यादीनिति उत्तरयन्ति सूरयः ।

તથાપીતિ । અયમિતિ ગુણઃ । તુચ્છ इति અમારૂપઃ ।

ભાવાન્તરેત્યાદિ ભાવાન્તરેણ વિવક્ષિતઘટાદિના રહિતો ભાવો ભૂતલાદિઃ । યથા ઘટાભાવો ભૂતલમ્ । તત્ર ભૂતલં ભાવરૂપમસ્ત્યેવ^૧, અપરેપિ ભાવાઃ સન્તિ । કિન્તુ વિવક્ષિતો ઘટ એવ નાસ્તિ । અનુપલમ્ભેતિ યથાત્ર ભૂતલે ઘટસ્યાનુપલમ્ભસ્તથાઽભાવોપિ । તદપેક્ષાયामિતિ દોષાભાવા-પેક્ષાયામ્ । તેષામિતિ ગુણાનામ્ । તસ્થાનેવેતિ અધિષ્ઠાનપ્રતિષ્ઠાન્ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । તદ-નુવૃત્તાવિતિ વિજ્ઞાનાનુવૃત્તાવપિ । પ્રતિવન્ધ इति અવિનાભાવઃ । તન્નિર્ણય इति અવિનાભાવ-નિશ્ચયઃ ।

પ્રામાણ્ય

§૬ યચ્ચાઽવાચિ—‘નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ’ इत्यादि । તત્ર સંવાદિવેદનાદિતિ ટૂમઃ । કારણગુણજ્ઞાન-બાધકાભાવજ્ઞાનયોરપિ ચ સંવાદકજ્ઞાનરૂપત્વં પ્રતિપદ્યામહે । યાદૃશોઽર્થઃ પૂર્વજ્ઞાને પ્રથાપથમવતીર્ણસ્તાદૃશ એવાસૌ યેન વિજ્ઞાનેન વ્યવસ્થાપ્યતે તત્ સંવાદકમિત્યેતાવન્માત્રં હિ તલ્લક્ષણમાચચક્ષિરે ધીરાઃ । યસ્તુ ગુણગ્રહણપ્રવણપ્રમાણ-પરાકરણપરાયણાતિદેશપ્રયાસઃ, પ્રયાસ એવ કેવલમયમજનિ ભવતઃ, દોષસંદોહવદ ગુણગણેઽપિ પ્રમાણપ્રવૃત્તેરનિવારણાત્ । યત્તુ બાધકાભાવજ્ઞાનપક્ષે વિકલ્પિતમ્—‘તાત્કા-લિકસ્ય કાલાન્તરભાવિનો વા’ इत्यादि । તત્રાદ્યવિકલ્પપરિકલ્પનાઽલ્પીયસી । ન સ્વલુ સાધનનિર્માસિસંવેદનોદયકાલે ક્વાપિ કસ્યાપિ બાધકસ્યોદયઃ સંભવી, ઉપયોગયૌગપદ્યા-સંભવાત્ । ભવિષ્યત્કાલસ્ય તુ બાધકસ્યાભાવજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણયો નિરવદ્ય એવ । ન ચ ચર્મચક્ષુષાં તદભાવો ભવિતુમર્હતિ, યદુદ્ગ્રસમગ્રસામગ્રીસંપાદ્યસંવેદનં ન તત્ર ભાવિ-બાધકાવકાશ इत्येवं તન્નિર્ણયાત્ । યદિ ચ ભાવિવસ્તુસંવેદનમસ્માદૃશાં ન સ્યાદેવ, તદા કથં કૃત્તિકોદયાત્ શકટોદયાનુમાનં નાસ્તમિયાત્ :

યત્પુનરવાદિ—‘સંવાદિવેદનં તુ’ इत्यादि । તત્ર સંવાદિવેદનાત્ સાધનનિર્માસિ-પ્રતિભાસવિષયસ્ય, વિષયાન્તરસ્ય વા ગ્રાહકાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણય इति ટૂમઃ । ભવતિ હિ તિમિરનિકુરન્ચકૂરન્શ્વિતાલોકસહકારિકુમ્ભાવભાસસ્ય તત્રૈવૈકસન્તાનં ભિન્નસન્તાનં ચ નિરન્તરાલોકસહકારિસામર્થ્યસમુદ્ભૂતં સંવેદનં સંવાદકમ્ । ન ચ તૈમિરિકાદિ-

વેગનેવિષય તથામહત્ત્વ ના પામી આપણને મનમાં પ્રમાણ્યપદો ગમ્યાદળોમાર્ગવર્તી-
યાવ । વિષયાન્તરગતકર્મણ સંવાદકરને. યથા ભવિષ્યજ્ઞાનમ । ન તાત્ર વક્રકા-
વક્રાગ્ર, પ્રતોદ્યમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયોદ્યમાણ્યાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તિઃ મંદગયાદર્શિ ભાવન ।

૬ વર્ગી, તમે 'પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પદથી કોણ નો' એમ કહીને જે
વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ
અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે
સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની તત્ત્વ કે આદૃતિથી
યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની તત્ત્વ-આદૃતિથી યુક્ત
પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક જ્ઞાનનું. બુદ્ધિમાન
પુરુષોએ સંવાદકને આદરુ જ પ્રકારુ કહ્યું છે.

અને વર્ગી ગુણનું કારણ કરનાર—ગુણનો સાદાનકાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન
માટે ભલામણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે નો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્
કોણની મહેનત થઈ. કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ
રોકી શકાય તેમ નથી.

વર્ગી, બાધકાભાવ પદમાં 'નાસ્તકલિષ્ઠ અથવા કાજાન્તરભાવી' એમ કહીને
જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુરંછ છે, કારણ
કે—સાધન (હિથોપાદેય વસ્તુ)ને જાણવાનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ
કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-
યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી
થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે. અને વર્ગી આપણા જેવા અર્થ-
ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—
જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય
ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને
જે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્રિકા નક્ષત્રના
ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થયું ન જોઈએ.

વળ, તમે 'સંવાદી વેદન કહો તો' ઘટ્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો
કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કર-
નાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે
અંધકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ
જ સ્થળે એકસંતાન કે બિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના
સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ
રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી.
કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય
અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક
છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

એમ વિષયાન્તરનું આહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમાં ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે.

(૫૦) તત્પ્રસજ્ઞાં હિતિ સંવાદકત્વપ્રસજ્ઞાં । તત્ર પરતો વાધકાદિતિ નિર્મલચકુરાપ્ત-
પુરુષદર્શનપ્રાવકાલાનુભૂતચન્દ્રૈક્યસ્મરણાદ્વા ।

(ટિ૦) ન ખલુ સાધનેતિ કારણાવભાસિ । યદુદગ્રેત્યાદિ । તત્રેતિ સંવેદને । તન્નિ-
ર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તત્રૈવેતિ પ્રદેશે સ્વત્પાલોકસ્ય સંપૂર્ણલોકઃ સંવાદકઃ સ્યાત્, ઉભયોરપ્યેકત્ર
પ્રયુક્તેઃ । તત્પ્રસજ્ઞાં હિતિ સંવાદકત્વપ્રસજ્ઞાં ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન
દ્વદતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્માસિનોડપિ તથૈવાડયમસ્તિવિતિ વાચ્યમ્, તસ્ય
તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં ભિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદસદર્શનં
દસાન્તરદર્શનસ્ય, ભિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય
સંવાદકં ભવત્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃપ્રથાયાઃ પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં
સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ખલુ નિશ્ચિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામહે ।
કિં તર્હિ ? યત્ર પૂર્વોત્તરજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

§ ૮ કિંચ, સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસકુર્ણેનાડનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ,
આત્મીયાર્થો વા કથ્યેત ? નાથઃ પક્ષઃ, સ્વાવબોધવિધાનેડ્યન્ધયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય
પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્, પ્રકારા-
ન્તરેણાસન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયેનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વી-
કૃતત્વાત્ ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોયાથી અતિદૃઢપણે
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

શંકા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?
સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-
ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે
ભિન્નસંતાનનું એક જાતીય—એક દસ—અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દસના
દર્શનનું; અને ભિન્નજાતીય અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસનું
આસ્વાદન તથા પ્રકારનાં રૂપનું.

શંકા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ)
નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

मप्यपि अत्र नही अने, अस्तु हे पूर्व श्रुतानां मान्यतां अयुं नही हे
ज्या मानो न्यायक हे, परंतु ते स्थिति पूर्वज्ञान अने ज्ञानरूपाना विषयभा
अविचार न होय अर्थात् अविचाराने होय ते स्थिति न अन्य मानने अर्थात्
अज्ञेय अज्ञेय.

§ ८ वही, प्रामाण्यने गिर्णय द्या ४४ हे, अयुं समर्थन इत्याभा तस्य
विधान भीमानने नाना पद श्रुतानां अर्थ आभा पोते हे हे आत्मीय-प्रेतानां
हे ? परंतु पक्ष युक्त नही, अस्तु हे-हे मान पोते पानाना आध इत्याभां अयुं
आधयुं होय ना पटी ते स्थिति पानाना प्रामाण्ययुं धर्मना निश्चय हे
हीत इत्याही शब्दे ? अर्थाने न इत्याही शब्दे, गीत पक्ष माने ना तो स्थिति
इत्याभा इत्याही स्थिति इत्याही नमाही अनुसर्त ४४ प्रकट थाय हे, अस्तु हे-
प्रशान-नरथी न्याये आभा ४४ गनने आधय इत्ये अत्र श्रुत्याशे, अस्तु हे
अर्थात् आत्मीय अर्थात् हे मानना पानाना ४४ आदर्य प्रामाण्यने निश्चय
हीत्याशे हे.

(१०) पाथोन्तरे इति तद्विज्ञोद्यमाने ।

(६०) अर्थक्रियेत्यादि । अस्त्येति अर्थक्रियाज्ञानाय । साधननिर्भासित इति प्रवर्तकज्ञानस्य ।
तथैवेति अस्यासदशापन्नत्वेनेय । अयमिति प्रामाण्यनिधयः । तस्येति प्रवर्तकज्ञानस्य । तद्वि-
लक्षणेति अर्थक्रियाज्ञानविषयत्वान् । अन्यदप्येकेत्यादि । भिन्नजातीयमिति स्फाटो भिन्न-
जातीयः ।

§ ९ अथ येनैव ज्ञानमात्रे निर्णायते तेनैव तत्प्रामाण्यमपि, इति स्वतः प्रामाण्य-
निर्णयो वर्ण्यते । नवर्थप्राकट्योत्थापितार्थापत्तेः सकाशात् त्वया ज्ञाननिर्णीतिस्तावद-
भीत्सामासे । अर्थप्राकट्यं च यथार्थत्वविशेषणविशिष्टम्, निर्विशेषणं वाऽर्थपत्तिमुत्था-
पयेत् ? प्राचि पक्षे, तस्य तद्विशेषणग्रहणं प्रथमप्रमाणात्, अन्यस्मात्, स्वतो वा
भवेत् ? प्रथमपक्षे, परस्परश्रयप्रसङ्गः—निश्चितप्रामाण्याद्वि प्रथमप्रमाणाद् यथार्थ-
त्वविशिष्टार्थप्राकट्यग्रहणम्, तस्माच्च प्रथमप्रमाणे प्रामाण्यनिर्णय इति । द्वितीय-
विकल्पे तु अनवस्था—अन्यस्मिन्नपि हि प्रमाणे प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्पापकस्यार्थ-
प्राकट्यस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणमन्यस्मात् प्रमाणादिति ।

§ १० अथ स्वतस्तद्विशेषणग्रहणम् । तथाहि—स्वसंविदितमर्थप्राकट्यं तच्चा-
त्मानं निर्णयमानं स्वधर्मभूतं यथार्थत्वमपि निर्णयते । तथा च ततोऽनुमीयमाने
ज्ञाने स्वतः प्रामाण्यज्ञप्तिरिति । तदेतदनवदातम् । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो
ज्ञप्तिप्रसक्तेः । स्वतो निश्चितवैतथ्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्क-
न्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात् ?

અથ તત્ર વાધકાદેવાઽપ્રામાણ્યનિર્ણયો ન પુનર્જાનનિર્ણયિકાત્ । एवं तर्हि संवादकादेव
પ્રામાણ્યસ્યાપિ નિર્ણયોઽસ્તુ—इति तदपि कथं स्वतो निर्णीतं स्यात् ?

§ ૧૧ નિર્વિશેષણં ચેત્તદર્થપ્રાકટ્યમર્થપત્યુત્થાપકમ્, તર્હ્યપ્રમાણેઽપિ પ્રામાણ્ય-
નિર્ણયકાર્યપત્યુત્થાપનાઽપત્તિઃ, અર્થપ્રાકટ્યમાત્રસ્ય તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । इति सूत्रो-
क्तैव व्यवस्था सिद्धिसौधमध्यमध्यरुक्षत् ॥૨૧॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकारख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

§૬ મોમાંસક—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં
રહેલ પ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવ-
શ્યકતા નથી. એટલા માટે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

જૈન—પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના
અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ
વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય
અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે ? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ગ્રહણ
પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે ? પ્રથમ પ્રમાણથી
માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ
પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત
અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના ગ્રાહક
તરીકે બીજું પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે. તે આ પ્રમાણે—તે બીજા પ્રમા-
ણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થ
વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય
પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે
અનવસ્થા દોષ આવશે.

મોમાંસક—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—
અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે. અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ
પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે. તો તેવા પ્રકારના અર્થ-
પ્રાકટ્યથી અનુમિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે—એમ માનવાથી તો
અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—સ્વતઃ નિશ્ચિત
અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

આકાન્ત — તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા તે જ રીતે જાણ થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વભાવ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વભાવ નિર્ણય થયે.

મોમાંય — અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જાનથી જ થાય છે, પરંતુ જાનના નિર્ણયકથી તેના નિર્ણય થતા નથી.

જેન — તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અત્યાદ્ય જાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વભાવ નિર્ણયનું કદ રીતે પૂરું થયે ? અર્થાત્ તેને પણ પરત્વા જાનવું જરૂર છે.

§ ૧૦ મોમાંય — વિરોધભૂતરૂપિ અર્થપ્રાકટ્યથી અર્થોપસ્થિતિનું ઉત્થાપન છે.

જેન — અપ્રમાણ્યમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણયક અર્થોપસ્થિતિના ઉત્થાપનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે — માત્ર અર્થપ્રાકટ્ય નો ત્યાં પણ છે. માટે અર્થપ્રાકટ્ય સૂત્રમાં કહેલી વ્યવસ્થા જ ચુક્રિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણુત્પત્ત્યાલોક' નામના અંધમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'સ્તાકરાવતારિકા' નામની ત્ર્યુટીક્રમાં 'પ્રમાણુત્પત્ત્ય'નો નિર્ણય નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

સ્વભાવજન્યિત્વક્રોધાદિ પ્રાચીન (હજુ) તીર્થાદ્વારક શ્રીવિજયનીનિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જા ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) નિર્ણાતિઃ ન સ્યાદિત્યતોમે 'જેન તત્' પરત્વઃ કન્યતે' इति गम्यम् ।

अप्रमाणेऽपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृणजलज्ञाने वा ॥ ૨૧ ॥

॥ समाप्तः प्रथमः परिच्छेदः ॥

અત્ર વાદસ્થલાનિ શબ્દાર્થયોઃ સમ્બન્ધનિરાકરણમ્, તત્ સ્થાપનં ચ ૧। પરોક્ષપ્રમાણલક્ષણ-નિરાકરણમ્ ૨। સ્વપ્રમાણલક્ષણકણ્ઠકોદ્ધારઃ ૩। સત્તિકર્પપ્રામાણ્યનિરાકરણમ્ ૪। નિર્વિકલ્પકનિરાકરણમ્ ૫। પ્રમાકરાભિમતવિવેકાઘ્યાતિનિરાકરણં વિપર્યયે ૬। શ્રુત્યવાદિનિરાકરણમ્ ૭। તત્ત્વવાચ્ય-વિવાદનિરાકરણમ્ ૭। વ્રજાદૈતવાદિનિરાકરણમ્ ૮। ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદિભટ્ટનિરાસેન જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવેદ્યત્વનિયમનમ્ ૯। ચૌગામિપ્રેતસ્ય જ્ઞાનાન્તરવેદ્યજ્ઞાનસ્ય નિરાકરણમ્ ૧૦। જૈમિનીયાભિમતં યત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વતે એવ પ્રામાણ્યં પરત એવ ત્વપ્રમાણ્યમ્ તસ્ય નિરાકરણમ્, યત્ચ સ્વમતે પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચોત્પત્તૌ પરત એવ જ્ઞાતૌ તુ સ્વતઃ પરતથેતિ તસ્ય સ્થાપનં ૧૧ એવમેકાદશ ॥

(ટિ૦) અથ સ્વતઃ इत्यादि । तच्छेति अर्थप्राकट्यम् । तत् इति अर्थप्राकट्यात् ॥ ૨૧ ॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसुरिशिष्यप०ज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

૧ તત્ પુનરતઃ 'ત્' । પુરતઃ 'તે' । ૨ 'તઃ' સંપૂર્ણઃ । ગ્રન્થાગ્રમ્ ૪૧૦ ॥ પુ ।

અર્હમ્

દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ ।

§ ૧ એવં પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપં પ્રતિપાદ્ય સંખ્યાં સમાખ્યાન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદં પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ ॥૧॥

§ ૨ અક્ષમિન્દ્રિયં પ્રતિગતમ્—ઇન્દ્રિયાધીનતયા યદુત્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુરુષઃ ।

§ ૩ નન્વક્ષિશબ્દાદપિ પ્રતિપૂર્વાત્ “પ્રતિસમનુભ્યોઽક્ષણઃ” इत्यव्ययीभावसमा-
सान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ? न च—एवं स्पा-
र्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य-
तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्द्यते ।
कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ? अथ
कथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पक्षमलाक्षीति स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य
सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धेः ।

§ ૪ અત્રોચ્યતે—એવમપિ પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિસ્તિયત્ર પૌસ્તં સ્ત્રૈણં ચ
ન પ્રાપ્નોતિ । ન હ્યત્ર મત્વર્થીયાર્થો ઘટતે, પ્રત્યક્ષસ્વરૂપસ્યૈવ વેદનસ્ય બોધબુદ્ધિશબ્દા-
ભ્યામિમિધાનાત્ ।

§ ૧ એ પ્રકારે પ્રમાણુનું સ્વરૂપ જાણાવીને પ્રમાણની સંખ્યા કહે છે—

તેના બે ભેદ છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય. પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન
રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આમાં પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ—પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયી-
ભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ. આમાં ‘પ્રતિ
સમનુભ્યોઽક્ષણઃ’ એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના
સમાસના અંતમાં ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઈ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

જાંકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂર્યવેલ સમાસમાં
સ્પર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહીં. માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ
શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

સમાપાન એવું ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ શબ્દના પ્રત્યક્ષિનિર્મિત શબ્દને છે અને તે સ્વભાવે, સામાન્ય અર્થિ પ્રત્યક્ષના છે નહીં. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકેલું.

વળી અગ્નિ શબ્દને નિઘન્યમાં વ્યવર્તિત કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કરેલ જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મને પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે નો નેથી નિઘન્ય પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સામાન્યો ઓધ કેવી રીતે કરાવેલો ?

અંતઃ અવ્યયીભાવ સમાપ્ત નિઘન્ય નાપુંનદ્વય છે. માટે 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ' 'પ્રત્યક્ષા પદ્મલાક્ષો' વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાપાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાપ્ત કરી પછી 'પ્રત્યક્ષં ભવ્ય ભવિત' આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી 'અર્થોત્તર' પણ સંગ્રામી 'મત્તર્થીય અન્ પ્રત્યય થવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિનિર્વાહ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાપ્ત કરેલો જ થોડો છે.

§ ૪ ઉત્તરપદ—અવ્યયીભાવ સમાપ્ત કરીને મત્તર્થીય અન્ પ્રત્યય લગાડવાથી 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ', 'પ્રત્યક્ષા પદ્મલાક્ષો', વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ 'પ્રત્યક્ષો વોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ' આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ આવી ઓધ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહિલ છે, તેથી મત્તર્થીય અન્ પ્રત્યય ઘટી શકતા નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી 'અક્ષ' શબ્દથી કરેલ તત્પુરુષ સમાપ્ત જ આવી બુદ્ધિયુક્ત છે.

(૫૦) ઐ નમઃ ॥ દ્વિતીયે પરિચ્છેદે પત્તચ્છન્દવાચ્યમિતિ પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યમ્ । અક્ષિશબ્દપક્ષે પરં પૃચ્છતિ કથિત્—અથ કથમિત્યાદિ ।

અત્રોચ્યતે इति सूत्रिणा । पौस्तनमिति पुंस्त्वम्, सूत्रेणमिति स्त्रीत्वम् ।

(ટિ.)—નન્વક્ષિશબ્દાદિત્યાદિ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । કિં ન કશ્ચીતિ કથં નાક્ષીચકુર્ભવન્તઃ । પત્તચ્છન્દેતિ । એવેનાવ્યયીભાવસમાસકૃતપ્રત્યક્ષશબ્દેન વાચ્યમ્ । તત્પ્રવૃત્તીતિ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષહેતોઃ સ્પષ્ટત્વલક્ષણત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય । તત્રાપીતિ અવ્યયીભાવકૃતપ્રત્યક્ષેપિ । તત્તચ્છન્દેતિ તેન અવ્યયી-ભાવસમાસનિષ્પન્નપ્રત્યક્ષશબ્દેન વાચ્યત્વસમ્ભવાત્તસ્ય સ્પર્શનપ્રત્યક્ષસ્યેતિ શેષઃ । 'અનિન્દ્રિયેતિ માનસપ્રત્યક્ષસ્ય । તત્તચ્છન્દેતિ પ્રત્યક્ષશબ્દેન ।

પદ્યમપીત્યાદિ અવ્યયીભાવસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપાર્થમાચાર્યેષ્ટમ્ । 'પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ' इत्यादिकं परेण अर्शआदिना अप्रत्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिसुपदौक्यांबभूव । तस्यापि निराकरणाय सस्य उत्तरयामाह । प्रत्यक्षो वोधः [इत्यत्र] अर्शआदिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धेः । अतो नाव्ययी-भावसमासपक्षे घटामटारथेत ।

§ ૫ અક્ષાણાં પરમ્—અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાડસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરશશબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

§ ૬ ચશ્વદૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષ્યતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્ઞયે-
ષ્તાડમીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા—ઈતિ સૂચિતમ્. દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષામાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો યોગ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ. અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ—પરસ્પરઅક્ષથી છે. આમાં પરસ્પર અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે બે 'ચકાર' છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપચતે—યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચ્ત્, અપરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યમાવસંભવૈતિહ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ ભૂયસો
મેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ ?—ઈતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે—સમર્થત્રિધ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપરે તુ સંભવપ્રમાણભાવાનામત્રૈવાઽન્તર્ભાવેન વોધનીયાઃ । તત્રાઽનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાખ્યાસ્યેતે ।

§ ૭ શંકા—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે—ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા
દાર્શનિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ
ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી ચાર્વાક તિરસ્કરણીય—ખંડનીય છે અને બીજા
એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે અન્યકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(૫૦) સ્વભાવાનિતિ લક્ષણાન્ । પતદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવૈતિ દ્વય એવ ।

(દિ૦) અપરે ત્વિતિ સાંખ્યમીમાંસકપ્રમાણકરણમક્ષાક્ષપાદસૌગતચરકાઃ ।

સમ્ભવદિતિ ઘટમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવૈતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવામિતમત્પરિહતાનામ્ । તદન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવપ્રામાણ્યં ભવદ્વિઃ કથમજ્ઞોક્રિયતે ઇતિ ચેત્,
નૈવમ્ । અપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરમાવોપિ દુરુપપાદઃ । અન્યથાન્ધકારસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

૧. ઉપમાને તુ નૈયાયિકમતે નાચન કાશિનુ પ્રેયઃ પ્રભુગા પ્રેવગાંત્રે
 'ગવયમાનયે' ઈતિ । મ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજ્ઞાનાતઃ કલ્પન વનનં પુરુષમપ્રાર્થન-
 'કૌડમ ગવયઃ' ઈતિ । મ પ્રાદ- 'વાદમ્ ગૌમ્નાદમ્ ગવયઃ' ઈતિ । મનસ્સ્ય
 પ્રેયપુરુષમ્યાડગ્ણ્યાનાં પ્રાપ્ત્યાડગ્ણાનિર્દેશવાચ્યમર્થમગ્નમહત્કામિ ગોમદગવયપિન્દ-
 જ્ઞાનમ 'અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોઽર્થઃ' ઈતિ પ્રતિપત્તિ ફલરૂપામુપાદયતુ પ્રમાણમિતિ ।

૨. ગૌમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્તિ ગૌરૂપલ્લભો ન ગવયઃ, ન ચૌડતિ-
 દેશવાક્યં 'ગૌશ્ચ ગવયઃ' ઈતિ શ્રુતમ, નત્ય વિકટાટર્વાપર્યટનલ્પટસ્ય ગવયદર્શન
 પ્રથમે સમુપપન્ને સતિ ચત્તરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુત્પન્નતિ—'અનેન સદૃશઃ સ ગૌ'
 ઈતિ, 'તસ્ય ગોરૂનેન સાદૃશ્યમ' ઈતિ વા, નદુપમાનમ્—

ગવયસ્ય ગતર
 "તસ્માદ યત્ સ્મર્યતે તત્ સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિદેશિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્ય-વા તદન્વિતમ્" ॥ [મીમ્સા ૦૩૫૦૩૭] ગવયઃ

ઈતિ વચનાદિતિ તદુચ્યતે । એત્ત્વ પરોક્ષભેદરૂપાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયામેવાન્તર્ભાવિધિયતે ।

૩. અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે—ગવય (રિઝ) લઈ આવો, નોકર 'ગવય'
 શબ્દના વાચ્ય-પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને
 ગવય' પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે—ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે
 કહ્યું કે 'જેવું ગાયનું' સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે' અર્થાત્
 'ગાયના' જેવો ગવય હોય છે' એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો.
 ત્યાં ગવયને જોતાં જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના
 વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું
 તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય-પદાર્થ છે' એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-
 સિદ્ધિ થઈ. તેથી 'ગોસદૃશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન' એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

૪. ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—જે પ્રમાતાએ ગાયને
 જાણેલ છે પણ ગવયને જાણેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું
 ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જંગલમાં ફરતાં પડેલી જ વાર ગવય
 નેવામાં આવતાં—આની સમાન તે ગાય છે' અથવા 'તે ગાયની આની સાથે

સમાનતા છે'—એ પ્રમાણુ પરોક્ષ રહેલ ગાયમાં 'સાદૃશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણુ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે—'તેથી (સન્મુખ રહેલ પદાર્થથી) જેનું સ્મરણ થાય તે સાદૃશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનું તે સાથેનું સાદૃશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે.

આ ઉપમાન પ્રમાણુનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ગ્રંથકાર સ્વયં કરશે.

(૫૦) સ્મરણસહકારીત્યત્ર સ્મરણ સહકારિ યસ્ય । ન ચાતિદેશેતિ ગદ્યે ન ચાતિ-
દેશવાક્યં શ્રુતમિતિ સમ્બન્ધઃ । અનેનેતિ ગવયેન । સ ગૌરિતિ પિણ્ડવિપયં જ્ઞાનમ્ ।
અનેનેતિ ગવયેન । યદિતિ ગોપિણ્ડઃ । સાદૃશ્યેનેતિ ગવયસાદૃશ્યેન । પ્રમેયમિતિ ગોચરઃ ।
તદન્વિતમિતિ ગવયાન્વિતમ્ ।

(ટિ૦)-તસ્માદ્ યદિત્યાદિ । તસ્માદિતિ જ્ઞાનાત્ । યદિતિ ગવયપિણ્ડં દૃશ્યતે અટક્યાં પર્ય-
રતા પુંસેતિ શ્લેષઃ । સાદૃશ્યેનેતિ સાદૃશ્યવિશિષ્ટં પિણ્ડં, પિણ્ડવિશિષ્ટં વા સાદૃશ્યં ગોચરયત્સંવેદ-
નમુદીયેત, તેન વિશેષિતં સાદૃશ્યં વેતિ ગોગવયગતમ્ । તદન્વિતમિતિ ગોગવયપિણ્ડસમ્બન્ધમ્ ।
નદુચ્યતે इति ઉપમાનમભિધીયતે । एतच्चेति उच्यते ।

§ ૧૧ અર્થાપત્તિરપિ—

"પ્રમાણપટ્ટકવિજ્ઞાતો યત્રાર્થોઽનન્યથાભવન્ ।

અદૃષ્ટં કલ્પયેદન્યં સાઽર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૧૧॥" [મીશ્લો૦અર્થા૦૧]

જપેવંલક્ષણાઽનુમાનાન્તર્ગતૈવ । તથાહિ—અર્થાપત્યુત્પાપકોઽર્થોઽન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેના-
ઽનવગતઃ, અવગતો વાઽદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તં સ્યાત્ ? ન તાવદનવગતઃ,
અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથાઽવગતઃ, તર્હ્યન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વાવગમોઽર્થાપત્તૈરેવ, પ્રમાણાન્ત-
રાદ્ વા ? પ્રાચ્યપ્રકારે પરસ્પરાશ્રયઃ । તથાહિ—અન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વેન પ્રતિપન્ના-
દર્થાદર્થાપત્તિપ્રવૃત્તિઃ, તત્પ્રવૃત્તેશ્ચાસ્યાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વપ્રતિપત્તિરિતિ । પ્રમાણાન્તરં તુ
ભૂયોદર્શનમ્, વિપક્ષેઽનુપલમ્બો વા ? ભૂયોદર્શનમપિ સાધ્યધર્મિણિ, દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ વા ? યદિ સાધ્યધર્મિણિ, તદા ભૂયોદર્શનેનૈવ સાધ્યસ્યાપિ પ્રતિપન્નત્વાદર્થા-
પત્તૈર્વૈયર્થમ્ । અથ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ, તર્હિ તત્ર પ્રવૃત્તં ભૂયોદર્શનં સાધ્યધર્મિણ્યધ્ય-
ન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વં નિશ્ચાયયતિ, તૈવ વા ? તત્રોત્તરઃ પક્ષોઽસન્ । ન સ્વલુ દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વોઽર્થઃ સાધ્યધર્મિણિ તથાત્વેનાઽનિશ્ચિતઃ સ્વસાધ્ય-
ગમયતિ 'અતિપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રથમપક્ષે તુ લિજ્ઞાર્થાપત્યુત્પાપકાર્થયોર્મેદાભાવઃ । વિપક્ષે-
ઽનુપલમ્બાત્ તદવગમ इति चेत् । નન્વસાવનુપલમ્બમાત્રરૂપોઽનિશ્ચિતઃ, નિશ્ચિતો વા
તદવગમયેત્ ? પ્રથમપક્ષે, તત્પુત્રવાદેરપિ ગમકત્વાપત્તિઃ । નિશ્ચિતશ્ચેત્; તર્હ્યનુમાનમેવા-

ર્થાપતિગપન્ના, નિશ્ચિતાન્યથાડનુપપત્તેરનુમાનરૂપત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્વાસસદ્વાવૃત્તો-
ડનુમાનાર્થાપત્યોર્ભેદઃ, પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદ્દહિતસ્ય પ્રમાણાન્તરત્વાનુપહ્વાત્ ।
ન ચ-પક્ષધર્મત્વવ્યવનુમાનમેવ નાસ્તિ-इति वाच्यम्,

“પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન પુત્રબ્રાહ્મણતાડનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

इति भेदेन स्वयमभिधानात् ॥

§ ૧૧ અર્થાપત્તિનું લક્ષણ “ છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ ને અન્યથાનુ-
પપન્ન હોય તો તેનાથી ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ
કહેવાય છે”—આવું કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત
જ છે. તે આ પ્રમાણે-અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-
અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય
છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત
થાય છે ? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-
અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે-તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે.
અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ
પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે
બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ
પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-
એમ અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નનો
નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન-વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં
અનુપલંબ છે ? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે
દષાન્તધર્મી(સપક્ષ)માં ? ને સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી
જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ક્રાંત થઈ જશે.
ને દષાન્તધર્મીમાં માનો તો-દષાન્તધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્ય-
થાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દષાન્તધર્મીમાં જ કરાવે
છે ? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે- દષાન્તધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
માનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં ને તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
માન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને
જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો-હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ)
પદાર્થમાં કોઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન
રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલંબરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો
નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે
અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે
અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો-‘તત્પુત્રત્વ’રૂપ હેતુ પણ
ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિદ્વિપિત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. દ્વિતીય પક્ષ કહી તો— અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે—‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

શંકા—અનુમાનમાં સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

સમાધાન—એમ માનશો તો—પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

શંકા—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતું જ નથી.

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે. અને એવું સ્વયં ભટ્ટે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“માતાપિતા ગ્રાહ્યણ હોવાથી પુત્રના ગ્રાહ્યણત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું ગ્રાહ્યણત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમાં ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.”

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કેઈ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અર્થ इति પીનત્વાદિઃ । અનન્યથાભવન્નિતિ મોજનં વિનાઽન્યથા ન ભવતિ—ન ઘટે । અર્થ इति પીનત્વાદિઃ । અન્યથેતિ રાત્રિમોજનં વિના । અદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તમિતિ રાત્રિમોજનપરિકલ્પનાનિમિત્તમ્ । અર્થાદિતિ પીનત્વરૂપાત્ ।

(ટિ.) પ્રમાણેત્યાદિ । યત્રેતિ દેવદત્તાદૌ । પ્રમાણપટ્કેન પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થા-પર્યમાવલક્ષણેન વિજ્ઞાતઃ । અત્ર તન્મતાનુસારેણ સામાન્યતઃ પ્રમાણપટ્કશબ્દપ્રયોગઃ । પ્રકૃતામ-ર્થાપત્તિં વિહાય પચ્ચકેનૈવ વિજ્ઞાતોઽર્થોઽદૃષ્ટં કલ્પયન્નર્થાપત્તિમુત્થાપયતિ इति તાત્પર્યાર્થઃ । અર્થ इति પીનત્વાદિ । અદૃષ્ટમિતિ દિવસે મુજ્જાનસ્યાદર્શનાત્ । અન્યમિતિ રાત્રિમોજનલક્ષણમ્ । યથા પીનો દેવદત્તો દિવા ન મુહુક્તે । અર્થાપત્ત્યા બહુલાન્ધકારકરમ્બિતદશદિશિ નિશિ મુહુક્તે । અતિપ્રસન્નાદિતિ અપ્રતીતાનાં વાહ્મનસોર્વિવથાર્તાતાનામપ્યર્થાપત્તેર્વેદનોત્પત્તેઃ । તત્પ્રવૃત્તેરિતિ અર્થાપત્તિપ્રવૃત્તેઃ । અસ્યેત્યર્થસ્ય । યદિ સાધ્યેત્યાદિ । સાધ્યસ્યેતિ મોજનસ્ય । તર્હિ તત્રેતિ દૃશ્યન્તર્ધમિણિ । તત્રૈવેતિ દૃશ્યન્તર્ધમિણ્યેવ । નિશ્ચિતેતિ । નિશ્ચિતમન્યથાનુપપદ્યમાનત્વં યસ્ય । તથાત્વેનેતિ અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેન । લિङ્ગેતિ હેતુઃ । તદવગમ इत्यન્યથાનુપપદ્યમાનત્વાવગમઃ । તદિત્યન્યથાનુપપદ્યમાનત્વમ્ । તત્પુત્રાદેરન્યુપાધિપ્રવેશદૃષિતોપિ તત્પુત્રત્વાદિહેતુરપિ દેવદત્તાદૌ શ્યામત્વં સાધ્યેત્ । ન ચ સપક્ષેતિ । અનુમાને સપક્ષોસ્ત્ । સ ચાર્થાપત્તૌ નાસ્ત્યેવેતિ ન વાચ્યમ્ । તદ્રહિતસ્યેતિ પક્ષધર્મવર્જિતસ્ય ।

§ ૧૨ યદપિ—

“પ્રત્યક્ષાદેરનુપત્તિઃ પ્રમાણાભાવઃ” ઉચ્યતે ।

સાઽઽત્મનોઽપરિણામો વા વિજ્ઞાનં વાઽન્યવસ્તુનિ ॥” [મીંશ્લો ૦ અમા ૦ ૧૧]
સેતિ પ્રત્યક્ષાદનુપત્તિઃ, આત્મનો ઘટાદિગ્રાહકતયા પરિણામાભાવઃ પ્રસજ્યપક્ષે । પર્યુદાસ-

પક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટવિવિક્તતાઽઽદ્યે વસ્તુન્યભાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્—ઇત્ય-
ભાવપ્રમાણમભિધીયતે, તદપિ યથાસંભવં પ્રત્યક્ષાયન્તર્ગતમેવ । તથાહિ—

“ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥” [મીશ્લો ૦ અમા ૦ ૨૭]

હીતીયમભાવપ્રમાણજનિકા સામગ્રી । તત્ર ચ ભૂતલાદિકં વસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિભિઃ
પ્રતિયોગિભિઃ સંસૃષ્ટમ્ ; અસંસૃષ્ટં વા ગૃહ્યતે ; નાદઃ પક્ષઃ; પ્રતિયોગિસંસૃષ્ટસ્ય
ભૂતલાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણે તત્ર પ્રતિયોગ્યભાવગાહકત્વેનાઽભાવપ્રમાણસ્ય પ્રવૃત્તિ-
વિરોધાત્ । પ્રવૃત્તૌ વા ન પ્રામાણ્યમ્ , પ્રતિયોગિનઃ સત્ત્વેઽપિ તદ્ગ્રવૃત્તેઃ । દ્વિતીય-
પક્ષે તુ અભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્ , પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રતિયોગિનાં કુમ્ભાદીનામભાવપ્રતિપત્તેઃ ।
અથ ન સંસૃષ્ટં નાપ્યસંસૃષ્ટં પ્રતિયોગિભિર્ભૂતલાદિવસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, વસ્તુમાત્રસ્ય
તેન ગ્રહણાશ્યુપગમાદિતિ ચેત્ । તદપિ હુષ્ટમ્ , સંસૃષ્ટત્વાસંસૃષ્ટત્વયોઃ પરસ્પરપરિહાર-
સ્થિતિરૂપત્તેનૈકનિપેધેઽપરવિધાનસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાત્—ઇતિ સદસદ્રૂપવસ્તુગ્રહણપ્રવર્ણન
પ્રત્યક્ષેણૈવાઽયં વૈચતે । ક્વચિત્તુ ‘તદઘટં ભૂતલમ્’ इति स्मरणेन, ‘તદેવેદમઘટં ભૂતલમ્’
इति प्रत्यभिज्ञानेन, ‘યોઽગ્નિમાન્ ન ભવતિ નાસૌ ધૂમવાન્’ इति तर्केण, ‘નાત્ર ધૂમોઽનનેઃ’
इत्यनुमानेन, ‘ગૃહે ગર્ગો નાસ્તિ’ इत्यागमेनाऽभावस्य प्रतीतेः काऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम् ।

§ ૧૨ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, “પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણાની અનુ-
ત્પત્તિ—તે પ્રમાણભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે,
૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થયે, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન ધવું.”—આમાં
‘તે’ (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે. હવે ૧ પ્રસન્ન્યને અનુસરીને
વિચારીએ તો તેમાં ઘટાદિ પદાર્થના ગ્રાહક—જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો
અભાવ એ પ્રસન્ન્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે,
તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તેમાં ‘ઘડો નથી’ એવું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ
કહેવાય છે. તે બાબતમાં પણ કહેવાનું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (પોત-
પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે. તે આ પ્રમાણ-
તમારા મતે “વસ્તુનો સદ્ભાવ બાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અભાવ
વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ યવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ ‘નાસ્તિ’
(નથી) એ પ્રમાણે અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે”—આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને
ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે. હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબંધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબંધરૂપે ?
પ્રથમ પદ્ય કહી શકશે નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી
સંબંધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું
હોવાથી અભાવના ગ્રાહક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના ગ્રાહક તરીકે અભાવના માનીલું

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારો કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સદ્ભાવ છતાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. અને ઘટથી અસંબંધ ભૂતલનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ બીજો પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયું છે.

શંકા-પ્રતિયોગી સાથે સંબંધ પણ નહીં અને અસંબંધ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે-માત્ર વસ્તુનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલું છે.

સમાધાન-તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સંસ્પૃષ્ટત્વ અને અસંસ્પૃષ્ટત્વ એ બંને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક-બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશક્ય છે. અર્થાત્ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થાય છે. માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે. વળી કોઈ સ્થળે ‘તે ભૂતલ ઘટ વિનાનું છે’ એ પ્રમાણે સ્મરણથી, ‘ઘટ વિનાનું તે જ ભૂતલ આ છે’ એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી, ‘જે અગ્નિવાળું નથી તે ધૂમવાળું નથી’-એ પ્રમાણે તર્કથી, ‘અહીં-જલાશયમાં ધૂમ નથી. કારણ કે-અહીં અગ્નિ નથી.’ એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને ‘ગર્ગઃ ઘરમાં નથી’-એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ માટે કોઈ વિષય જ નથી. માટે અભાવ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(ટિ.)-યદપોત્યભાવપ્રમાણમભિધીયતે इति सम्बन्धः । प्रसज्येति-

“द्वौ नचौ हि समाख्यातौ पयुदासप्रसज्यकौ ।

પયુદાસઃ સદગ્રાહી પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥” इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकार-परिणामाभावाद् ‘घटादिपदार्थसाधोत्र नास्ति’ इति ज्ञानमुदयमासादयति । पयुदासेति भूतलादिव्यति-रिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

गृहीत्वैत्यादि । गृहीत्वा ज्ञात्वा वस्तुनो भूतलादेः सद्भावम् । प्रतियोगिनमिति घटादिक-मभावेन विवक्षितम्, अभावरूपत्वात् सद्भावस्य बाबुभूतम् । मानसमिति मनोव्यापारद्रव्यसमुद्भूतम् । अश्वादिपक्षेति इन्द्रियव्यापारमन्तरेण । तत्र चेति भूतलादौ । यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी दृग्विषयता-मेति, न तत्राभावो भवेत्तस्य । वस्तुमात्रस्येति तेन भट्टेन । अयमित्यभावः । आगमेनेति आगमोऽत्रापुरुषवचनम्, न वीतरागादिप्रगोतधर्मशास्त्रम् ।

§ ૧૩ સંભવોઽપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોઽવગમ इत्येवंलक्षणः ‘संभवति स्वार्थो द्रोणः’ इत्यादि नानुमानात् पृथक् । तथाहि-खारी द्रोणवती, खारीत्वात्, पूर्वो-पलब्धखारीवत् ॥

§ ૧૪ ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धाः, यथा-‘इह वेदे यक्षः प्रतिवसति’ इति । तदप्रमाणम्, अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति ॥

§૧૫ યદપિ પ્રાતિભમક્ષલિજ્ઞશબ્દવ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ 'અથ મે મહી-
પતિપ્રસાદો ભવિના' इत्याद्याकारं स्पष्टनया वेदनमुदयेत्, तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया
मानसमिति प्रत्यक्षकृक्षिनिक्षिप्तमेव ।

यत्पुनः प्रियापियप्राप्तिप्रभृतिफलं सार्धं गृहीतान्यथाऽनुपपत्तिकामनः प्रसा-
दोद्वेगादेर्लिङ्गादुदेति, तत् पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टमनुमानमेव । इति न
प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यानिक्तमः शक्रेणाऽपि कर्तुं शक्यः ॥ १ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો બોધ થાય છે, સંલવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ
છે. જેમકે-‘ખારી (=૧૬ કે ૨૦ ટ્રોણ) માં ટ્રોણ (=૧૨૮ શેર) નો સંલવ છે.’
આ સંલવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી લિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે,
જેમકે-ખારીમાં ટ્રોણ છે, કારણ કે તે ખારી છે, પૂર્વે જાણેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાહપરંપરા (દંતકથા) દ્વારા ‘વૃદ્ધોએ આમ કહ્યું છે’
એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ
કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમાં ચક્ષુ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આવું
ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામાં
સંશય રહે છે. અને જે તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો
તે આગમ સ્વરૂપ જ છે.

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના ‘આજે રાજા મારા ઉપર
પ્રસન્ન થવા જોઈએ’ એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ
પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે. અને તેથી
પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા જોઈને પ્રિય-સુખીની અને
ઉદ્વેગ જોઈને અપ્રિય-દુઃખીની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જોણું વ્યાપ્તિગ્રહ કહે
હોય છે, તેને થાય છે, તે પણ કીડીઆરું ઉલરાતું જોઈને થતા વૃદ્ધિના અસ્પષ્ટ
અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે; અને તે
સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

સારાંશ-પ્રમાણના લેદ-સંખ્યા અંગે દાર્શનિકોમાં લિન્ન લિન્ન માન્યતા છે.
આવાંક-૧ પ્રત્યક્ષ; બૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય
અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ
૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રભાકર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થોપપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થોપપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત
સંલવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ એ બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧.

(૧૦) સમુદાયેનેતિ લારાસમુદાયેન । સમગ્રાયિન ઈતિ જ્ઞેના સમગ્રાયિન ॥૧॥

પ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧ પ્રવલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપશમાત્ ક્ષયાદ્ વા સ્પષ્ટતા-
વિશિષ્ટં વૈશદ્યાસ્પદીભૂતં યત્ તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨॥

વિશદતા આ ૮-૪

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

§ ૧ અતિબળવાન-ગાઠ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ,
કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટ્યન્તિ—

અનુમાનાદ્યાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૩॥

§ ૧ અનુમાનાદિભ્યો વક્ત્યમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરિક્ષેણ યદ્વિશેષાણાં નિયત-
વર્ણસંસ્થાનાદ્યર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ—

અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા
છે. ૩.

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ
પ્રમાણના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ
વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે. ૩.

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુઃ—

તદ્ દ્વિપ્રકારમ્—સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૪॥

§ ૧ સાંવ્યવહારો વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્,
વાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવં
પારમાર્થિકં મુલ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૪॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪,

§ ૧ કેાઇ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-
વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે—તે ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા
રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે.
કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે. ૪.

(૫૦) વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તીંઈતિ ઇષ્ટવિષયે, અનિષ્ટવિષયે ચ ॥૧૧॥

સાંવ્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ—

તત્રાઘં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિબન્ધનમનિન્દ્રિયનિબન્ધનં ચ ॥૫૧॥

§ ૧ ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિબન્ધનમસ્યેતીન્દ્રિયનિબન્ધનમ્ ।

§ ૨ નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોડપિ વ્યાપિપતીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ ? ઉચ્યતે—
ઇન્દ્રિયસ્યાડસાધારણકારણત્વાત્ । મનઃ પુનરનિન્દ્રિયવેદનેડપિ વ્યાપ્રિયત ઇતિ સાધારણં
તત્ । આસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દ્રશ્યતે, યથા—પયઃપવનાડસત્પાદિજન્યત્વેડવ્યહ્કુલસ્ય
વીજેનૈવ વ્યપદેશઃ—શાલ્યહ્કુરઃ, કોદ્રવાહ્કુરોડયમિતિ ।

અનિન્દ્રિયં મનો નિબન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના લેહો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને
અનિન્દ્રિયનિબન્ધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન
અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણુક.

§૨ શંકા—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-
નિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા ?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણુ કારણુ છે, બ્યારે મન
તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણુ કારણુ છે. માટે મન સાધારણુ કારણુ છે. જગતની કોઈ
પણુ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણુ કારણુથી જ થતો દેખાય છે.
પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણુથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ
'આ શાસિનો અંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણુ કારણુ
રૂપ બીજીથી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણુ ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધન છે.

§ ૩ ઇદમિદાનીં મનાર્ મીમાંસામહે—પ્રાપ્યકારીણીન્દ્રિયાણિ, અપ્રાપ્યકારીણિ
વેતિ । તત્ર પ્રાપ્યકારીણ્યેવેતિ કળમક્ષાડક્ષપાદમીમાંસકસાંહ્યાઃ સમાહ્યાન્તિ । ચક્ષુઃ-
શ્રોત્રેતરાણિ તાનિ તથેતિ તાથાગતાઃ । ચક્ષુર્વર્જાનીતિ તુ તથા સ્યાદ્વાદાડવદાતહદયાઃ ।

§ ૪ તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ—

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મર્તિં કરોતિ વિષયે વાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતો

યદ્ વાહ્યેન્દ્રિયતાડડિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।

જિહ્વાવત્ પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માત્ તથા સ્થીયતાં

નાડ્રાડસિદ્ધિમુલ્કથ દૂષણકણસ્તલ્લક્ષણાડનીક્ષણાત્ ॥૧॥

અદ્રિચન્દ્રકલનેષુ યા પુનર્યોગપદ્ધિપિણા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્વરોદયનિવન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસ્મૃત્ય શિલોચ્ચયં નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્બરમણ્ડલીતિલકકાન્તમુપેત્ય સિતત્વિષમ્ ॥૩॥

§૩ હવે અહીં થોડો વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, અને સાંખ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એમ સ્વાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જૈનો માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદોઓમાંથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્યકારી હોય છે. પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે—અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોતું લક્ષણ એમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧.

શંકા—જો ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે. તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાંદડામાં થતું શીઘ્રભેદન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨.

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઈને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમાંડળના સુંદર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઇને તેને જુએ છે. ૩.

(૫૦) તલ્લક્ષણાનીક્ષણાદિતિ અસિદ્ધાદિલક્ષણાડર્શનાત્ ॥૧॥ સત્વરોદયનિવન્ધનૈ-વેત્યત્ર સત્વરોદયો જ્ઞાનસ્ય શીઘ્રોત્પત્તિઃ ॥૨॥

(ટિ.)—ચક્ષુઃપ્રાપ્યેત્યાદિ । નાત્રેતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્યકારીત્યેવં લક્ષણેડસ્મદ્ભિમતંડસિદ્ધિપ્રમુલ્કઃ । તલ્લક્ષણેતિ અસિદ્ધિલક્ષણાનવલોકનાત્ ॥૧॥ અદ્રિચન્દ્રેત્યાદિ । યોગપદ્ધેતિ યુગપદ્ધિરુદ્ધિઃ । મનીષિણામિત્યત્ર સામિપ્રાયમ્ । જડબુદ્ધીનાં વિવેકપરાડ્મુલ્કત્વાત્ । પદ્મોતિ કમલદલસૂચીવ્યતિમેદ-શ્ચ । સેતિ વિષણા ॥૨॥

§ ૫. કુર્મહેઽન્ન વયમુત્તરકેલી કીટશી દગિહ ધર્મિતયોક્તા ? ।

કિં નુ માંસમયગોલકરૂપા, સૂક્ષ્મતામૃદપરા કિમુ કાઽપિ ? ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાઽપિ કિમર્થો લોચનાઽનુસરણવ્યસની સ્યાત્ ? ।

લોચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા સંસજેત્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ? ॥૫॥

પ્રત્યક્ષવાધઃ પ્રથમપ્રકારે પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિઃ ।

ઘોડા

સંલક્ષ્યતે પદ્મપુટોપટકી પ્રત્યક્ષકાલે કલયાઽપિ નો યત્ ॥૬॥

પક્ષે પરત્રાપિ સ એવ દોષઃ સર્પદ્ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેઽક્ષિ ।

સંસર્પણે વાઽસ્ય સકોટરત્વપ્રાપ્ત્યા પુમાન્ કિં ન જરદ્દુમઃ સ્યાત્ ? ॥૭॥

ચક્ષુષઃ સૂક્ષ્મતાપક્ષે સૂક્ષ્મતા સ્યાદમૃત્તા ।

યદ્વાઽન્પરિમાણ-વમિત્વેષા કલ્પનોભયી ॥૮॥

સ્યાદ્ વ્યોમવદ્ વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા સર્વોપલમ્ભઃ પ્રથમપ્રકારે ।

પ્રાકારકાન્તારવિહારહારમુલ્યોપલમ્ભો ન ભવેદ્ દ્વિતીયે ॥૯॥

ન સ્વલુ નસ્વલુ શલ્ભં સ્વપ્રમાણાત્ પ્રથિષ્ઠે

ચેદે

પટકટશકટાદૌ ભેદકારિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અથ નિગદસિ તસ્મિન્ રશ્મિચક્રં ક્રમેણ

પ્રસરતિ' તત્ એતત્ સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્ ॥૧૦॥

તથાહિ—

પ્રોદામમાણિક્યકળાનુકારી દીપાઙ્કુરસ્તિવટપટલીપ્રભાવાત્ ।

જાતિ

કિં નૈવ કશ્મીરજકજ્જલાદીન્ પ્રથીયસોઽપિ પ્રથયત્યશેષાન્ ? ॥૧૧॥

નન્વેવમધ્યક્ષનિગત્રિયા સ્યાત્ પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેઽસ્મિન્ ।

પ્રૌઢપ્રમામળ્ડલમણિહતોઽર્થો નાઽઽભાસતે યત્પ્રતિભાસમાનઃ ॥૧૨॥

ફપ જૈન-હવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની ફરિયાદ કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઈ ગહન-ગંભીર વસ્તુ નથી કે જેથી શ્રમ કરવો પડે. 'ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી' તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે ગહન કરેલ ચક્ષુ કેવા પ્રકારની છે? શું સ્થૂલ-માંસના ગોળારૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજા જ રૂપે છે? અર્થાત્ તે સ્થૂલ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪.

પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પદાર્થ પાતે આવીને ચક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે કે કામુક પુરુષ કામિની પાસે જઈને સંબંધ કરે છે તેમ ચક્ષુ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫.

૧ પચ્ચિકાસંમતઃ 'પ્રસરતિ તત્પ્રકાશં સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્' इति पाठः । अत्रत्यस्तु पाठान्त-त्वेन निर्दिष्टः ।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર-કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ જેટલા વિષયો છે, તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે ચત્કિચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કદી પણ જોવામાં આવતું નથી. ૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે. કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામાં આવતી નથી. છતાં પણ જો માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો—પોલાણ થઈ જવાથી જરાજીર્ણ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઈ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો—ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અલ્પ-પરિમાણ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતાં જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઈ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે ‘અલ્પપરિમાણ’ એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯.

કારણ કે નાનું એવું નખલુ (નેયણી-નખ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણથી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડું) વિગેરે પદાર્થોને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિમાણવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બાધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક-ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર-તેજોમંડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમાં પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બાધક થાય છે. ૧૦.

જેમ કે—દેહીપ્રમાણ માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અંકુર—જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જળાવતો ? અર્થાત્ જળાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બાધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માનશો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઈ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામંડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયાં હોય ત્યારે તે ‘ચક્ષુપ્રભા’ને આપણે જોઈ શકતા નથી. ૧૨.

(૧૦) પ્રથમપ્રકારે इति लोचनानुसरणव्यसनी’ अर्थ इत्येवंरूपे ॥६॥ सत्पदिति गच्छत् ॥७॥ खल्विति निश्चयेन । नखलु शस्त्रमिति नखहरणिका । प्रथिष्ठे इति पृथुतरे । तस्मिन्निति महोयसि पदार्थे । रश्मिचक्रमिति चाक्षुषम् । तत्प्रकाशमिति तं महोयांसं पदार्थ

૧ °વ્યસન અર્થ ૬°—મુ ઢેશ ।

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम् । प्रसरति तत् पतत् स्यादल्पप्रकाशम् पाठान्तरमेतत् ॥१०॥
पक्ष इति 'चक्षुः प्राप्य मतिं करोति' इत्येवंरूपे ॥१२॥

(टि०) स्याद् व्योमत्रदित्यादि । व्यापकतेति चक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्तत्वात्, यदेवं तदेवं
यथा गगने तथा चायं तस्मात्तथा । द्वितीये इति अल्पपरिमाणत्वे चक्षुः प्राकारकान्तराद्यग्राहकम्,
अल्पपरिमाणत्वात्, यदेवं तदेवं यथा परमाणुः ॥९॥ न खल्वित्यादि । नखल्विति नखच्छे-
दनिका । लघु च्छेदने नखपूर्वः नखात् लघुतीति विवर्ण च । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके । नखलु सिद्धम् ।
तस्मिन्निति चक्षुषि । तत् इति रश्मिचक्रात् । पतदिति चक्षुः । अल्पेति प्राकारादिस्थूल-
प्रकाशम् ॥१०॥ नन्वेवमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वप्रक्रान्ते चक्षुः रश्मिबदित्येवंरूपे ।
यत्प्रतिभास्तेति यथा दृशा गृह्यमाणः ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोऽप्यनीक्षा ।

सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।

प्रभापसे चक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादौ ॥१४॥

तदिदं ध्रुवसृष्टिविश्रणमन्त्रपुरन्ध्रीकपोलपालीनाम् ।

अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यत्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् हेतोरनैकान्तिकताऽञ्जनेन ।

तस्यापि चेत् तैजसतां तनोपि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।

कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।

मृदादिबद्धं न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।

शब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जने मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।

अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनुमल्लोललाङ्गुलम्बात् ते साधनादतः ।

न सिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टमुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिमभावा-

दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

સિદ્ધિ દંધાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્વં

તસ્માદમુષ્ય ઘટતે કિમુ રસ્મિવત્તા ! ॥૨૨॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમાં આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી.

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ? અર્થાત્ ‘પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે’ એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશો ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું ‘તૈજસત્વ’ એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રતીતિની જ્યોતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન—આંધ્રદેશની પુરન્ધ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ ક્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવાં પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરમો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરમો આદિ ‘ખાણુમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ ‘ખાણુમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે. કારણ કે— તે પણ ખાણુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમાં સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે.

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રોચનાદિ (સ્વેત સરગવો, અથવા જમ્બાર, ગોદડીઆ લીંબુ, લીંબો)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાર્થિવ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્ષુમાં તૈજસને સાધનાર દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિમાંથી છટ્યાદિ હેતુ અજનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે. ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના અંચલ પૂંછડાની જેમ લાંબોલચ તમારો એ હેતુ ચક્ષુમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્ષુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુકલ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી. જલની જેમ. આવા અનુમાનથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રશ્મિવત્તા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨.

(૫૦) અનુદ્ગૃતતયેતિ સદપિ વસ્તુ યદોદ્ભૂતં ભવતિ તદા જ્ઞાયતે, યથા દેહાન્તર્ગતા વાતાદય: । તસ્યા ઇતિ પ્રમાણા: । તૈજસતાત્મ્યહેતોરિતિ । ચક્ષુ: પ્રમાણત્, તૈજસતાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ યુસ્તુણેતિ કુક્કુમસ્યાહ્યા । યુસ્તુણવિમિશ્રણમિત્યત્ર વાક્યે-યથા ન કિંચિત્ શોભાવિશેષમાવહતિ । એવમયમપિ હેતુ:-‘રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વ’લક્ષણો ન કિંચિત્પ્રાપ્ય ઇતિ ભાવ: । રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષેણ વ્યભિચારાદિતિ । યદિ કિલ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વેતૈવ હેતુના તૈજસત્વં નયનસ્ય, તદા રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષસ્યાપિ તૈજસત્વં પ્રાપ્નોતિ । સોડપિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકોડસ્તિ । સન્નિકર્ષે વિના રૂપોપલઙ્ઘ્યેરભાવાત્ । તસ્ય ચ તૈજસત્વં ભવતાડપિ નેપ્યત્ ઇત્યનૈકાન્તિકોડ્યં હેતુ: । રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વમપિ ભવિષ્યતિ, તૈજસત્વમપિ ન ભવિષ્યતિ યથા સન્નિકર્ષે ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વરૂપે ઇત્યાદિ । ચક્ષુર્હિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ યદ્ગૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકં તદેવ તૈજસમ્ । સન્નિકર્ષેશ્ચ ન દ્રવ્યં કિન્તુ ગુણ ઇતિ ચેત; એવં વાઙ્મનેન વ્યભિચાર: । તદ્દિ દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકમસ્તિ નૈર્મલ્યાપાદનદ્વારેણ । ન ચ તૈજસમ્ ॥૧૬॥ અસ્યેતિ અઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધોરાણામ્ ॥૧૭॥ ન વ્યભિચારચેતનમિતિ સુરિવાક્યમ્ । ચેતનમિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૧૮॥ તેનૈવેતિ આકરોદ્ભૂતિવશેન હેતુના । શાબ્દપ્રમાણેનેતિ આગમપ્રમાણેન । યદિતિ યસ્માત્ કારણાત્ । તદ્જ્ઞેતિ શાબ્દપ્રમાણે । સિદ્ધમિતિ । યાદિનાં જૈનાનાં મતેન ભવદાગમો ન સિદ્ધ: , તસ્યાવાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ ॥૧૯॥ તદ્સાવિતિ રૂપાદિમધ્યે ઇત્યાદિનોક્ત: ॥૨૦॥ હનૂમલ્લોલલાહુલલમ્યાત્તે સાધનાદિતિ-દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાત્ એવંરૂપાત્ । દૃષ્ટસુસ્પષ્ટદૂષણાદિતિ અનૈકાન્તિકત્વાહ્યાત્ ॥૨૧॥ અભાસ્વરતિગ્મભાવાદિતિ ભાસ્વરસ્ય સત્તિગ્મભાવો ભાસ્વરતિગ્મભાવ: , ન સ: અસ: તસ્માત્ ॥૨૨॥

(ટિ૦) અથાપ્યનુદ્ભૂતેત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાણા: । તૈજસતેતિ ચક્ષુ: પ્રમાણતૈજસતાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ રૂપાદીત્યાદિ । રૂપેતિ દ્રવ્યસ્ય વ્યવચ્છેદ: । નિયમેન મનસો વ્યવચ્છેદ: સંહ્યાસંયોગાદિભિર્વ્યભિચાર: સ્યાદિતિ રૂપાદીતિ પદં સામિપ્રાયમ્ । ॥૧૪॥ તદ્દિદમિત્યાદિ । અનુદ્ગરતે ઇતિ અનુક્રોતિ । શ્યામવાતાસાં સ્વભાવકાષ્ણ્યોચ્છ્યામશરીરે કુહુકુમશોભામાવાન્નિ:શ્રીકમિત્યર્થ: । રૂપેક્ષણેતિ રૂપપ્રકાશકનયનસંયુક્તસમવાયેન સન્નિકર્ષસ્તૈજસં(સ:) રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકવાન્નયનવત્ । સન્નિકર્ષ: પરં રૂપપ્રકાશકો ન તૈજસ: । અત્ એવં વ્યભિચારાત્ શોભામઙ્ગનમિત્યર્થ: ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વેતિ ચક્ષુસ્તૈજસમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાદિત્યેવ

રૂપસ્ય । અઙ્ગનં તૈજસમ્, અત એવ હેતોરિતિ' વદતો વદનમઙ્ગપ્રસન્નઃ સન્નતિ ન ગતૌ(ગતઃ) ।
 તસ્યાપીતિ અઙ્ગનસ્યાપિ । તન્વાદિનેતિ શરીરાદિના । શરીરમાદિશબ્દાત્ પૃથ્વીપૃથ્વીધરસિન્ધુ-
 રાદિ તૈજસમઙ્ગીકુરુ ॥૧૬॥ સૌવીરેત્યાદિ । કુશાનુભાવેતિ । તૈજસત્વાભ્યુપગમઃ તૈજસત્વં
 પાવકાનુભાવઃ । અસ્યેત્યઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધીરાણામ્ । અઙ્ગનં સૌવીરસૌવર્ચલાદિતો જાયતે ।
 તાનિ પાથિવાણિ । તત્કથમઙ્ગનં તૈજસત્વઘટના, હેતુહેતુમદ્ધિરોધાત્ ? ॥૧૭॥ સૌવીરેત્યાદિ ।
 આકરોદ્ભૂતીતિ । સૌશીરાદિ પાર્થિવમ્, આકરોત્પન્નત્વાત્ । સુવર્ણેન વ્યભિચારજ્ઞાનમનુગુણં
 વુક્તિયુક્તં ન ॥૧૮॥ ચામીકરેત્યાદિ । તેનૈત્રેતિ સુવર્ણં પાર્થિવમ્, આકરોદ્ભૂતવશત્વાત્ સૌવીરા-
 દિવત્ । અત્રેતિ સુવર્ણસ્ય પાર્થિવત્વપ્રસાધકે સાધને । યદિતિ યસ્માત્ । તદિત્યાગમપ્રમાણમ્ ।
 અત્રેતિ વાદિનિ જૈને । અત એવ સુવર્ણસ્ય તૈજસત્વસિદ્ધિવદપ્રતિજ્ઞે લિંગે ભવદંભિપ્રેતોઽન્યતરાસિદ્ધિ-
 નામદોષોઽનુપજ્યતે ॥૧૯॥ અઙ્ગનમિત્યાદિ । અસાચિતિ ચક્ષુસ્તૈજસત્વસાધકઃ । દ્રવ્યત્વે સતિ
 રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાદિત્યેવંરૂપ અપયોજક એવ ॥૨૦॥ ચક્ષુર્નતૈજસમિત્યાદિ ।
 અમુષ્યેતિ નયનસ્ય ॥૨૨॥

અપિ ચ,

પ્રત્યક્ષબાધઃ સમલક્ષિ પક્ષે ન રશ્મયો યદ દર્શિ દૃષ્ટપૂર્વાઃ ।

તથા ચ શાલેષ તૈવ કાલાતીતત્વદોષોઽપ્યુદપાદિ હેતોઃ ॥૨૩॥

અનુદ્ભવરૂપજુષો ભવેયુષ્વેદ રશ્મયસ્તત્ર તતો ન દોષઃ ।

નન્વેવમેતસ્ય પદાર્થસાર્થપ્રકાશકત્વં ન સુવર્ણવત્ સ્યાત્ ॥૨૪॥

આલોકસાચિવ્યવશાદથાઽસ્ય પ્રકાશકત્વં ઘટનામિયર્તિ ।

નન્વેવમેતત્સચિવસ્ય કિં સ્યાત્ પ્રકાશકત્વં ન કુટીકુટાદેઃ ? ॥૨૫॥

અથાઽસ્તુ કામં નનુ તૈજસત્વમુત્તેજિતં કિં ન ભવેત્ ત્વયાઽસ્ય ? ।

તથા ચ નવ્યસ્ત્વદુપજ્ઞુ ઇષોઽદૈત્તપ્રવાદોઽજનિ તૈજસત્ત્વે ॥૨૬॥

નુમ્બાયેસે ઉત્પ

૧ળી. ચક્ષુમાં રશ્મિવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ બાધ
 પણ છે, કારણ કે, ચક્ષુમાં કદી પણ રશ્મિઓ—કિરણો દેખાયાં નથી, એટલે
 તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણ કહેવાશે. કારણ કે—પક્ષનો બાધ થયા
 પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે. ૨૩.

નૈયાયિક—ચક્ષુમાં કિરણો અનુદ્ભૂતરૂપવાળાં છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી
 માટે તમારે કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્ષુ પણ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક-
 બોધક નહિ થાય. ૨૪.

નૈયાયિક—આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્ષુ પ્રકાશક બની શકે છે.

જૈન—જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી—ઘર, કુટ—ઘટ,
 આદિ પદાર્થો પણ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫.

हेतु स्वप्नपासिद्ध यथो. अर्थात् श्रोत्रविज्ञान दिग्देशव्यपहारभां शरणुलूत नथी,
तेथी हेतु स्वप्न स्वप्नपथी न असिद्ध छे. ८७.

(१०) यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् ।
प्राप्तप्रकाशमिति प्राप्तं सत् प्रकाशयति प्राप्यकारित्वर्थः । घ्राणं कर्तुं एतद्व्यपदेशभाजं
मनीषां कुरुत इति योगः ॥८०॥ उपवने इति देशनिर्देशः ॥८१॥ वनमुत्र इति देशव्यपदेशः ।
गगनादिति दिग्भग्नम् ॥८३॥ अथानुमानादित्यादि परवाक्यम् । तेषामिति गन्धादीनाम् ।
हेतूनि साधवोमण्डपादीन् । तादृमिति दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्तते घ्राणतः सर्वः
नतश्च ॥८४॥ श्रोत्रेऽपि सर्वमिति । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती घ्रीः प्रवर्तते न
प्रत्यक्षत्वा ॥८५॥ प्रतिबन्धमिति । प्रत्यक्ष हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पञ्चाक्षर-
शब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वकादनुमानादेव जायते । यः किल शब्दो मया
पूर्वमुपलब्धस्तत्तद्विशेषोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शब्दश्च शब्द आसीत् । तस्मादनेन शब्दशब्देन
भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादेव । प्रपिपत्तिरेवेति दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ ध्वनिरूपत्व-
मिति । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शब्दश्च शब्दः । भिन्नप्रमितिविषया इति
भिन्नानुमानादक्षुण्णप्रमाणविषयाः । ते इति दिग्देशाः । साधने इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥
(दि०) यथा रसनायामिति । कोऽर्थः ? शर्करास्वादे रसनाशब्दे किमेवं जानाति यदेवा शर्करा
पूर्वदिश आगता ॥८९॥ मन्दं मन्दमित्यादि । तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८९॥ अथानुमा-
नेत्यादि । तेषामिति परिमलादीनाम् । हेतूनि साधवोमण्डपादीनि निमित्तानि । तद्व्यपदे-
शिनीति परिमलादिव्यपदेशिनो ॥८४॥ दिग्देशानामित्यादि । श्रुतिविषयतेति कर्णगोचरता ।
एवमिति दिग्देशानाम् । दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः । भिन्नेति अपरप्रमाणविषयाः । येन
प्रमाणेन शब्दग्रहणं तेन न दिग्देशग्रहणं किंत्वपरेण । ते इति दिग्देशाः । विशिष्यन्तीति विशिष्टरूपं
दर्शयन्ति ॥८७॥

अपि च,

गृह्यते यदि विनैष सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ? ।

दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥८८॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे

समुल्लसितवल्लक्रीकणकलाकलापल्लता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा

न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः क्वाक्ली ? ॥८९॥ :

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सद्नेऽथ शब्दबुद्धिः ? ।

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सद्नेऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥९०॥

तथाहि— सम्यग्ध्वनाले

कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगानामिमिश्रे ।

धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रवन्धो वहिरस्पृपेति ॥९१॥

દ્વારાવૃત્તેઽપિ સદને પ્રણયપ્રકરપદિવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્વલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલવાલિકાયાઃ કર્ણાતિથીભવતિ મન્મનસૂત્તિમુદ્રા ॥૧૨॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

શ્રોત્રસ્યાઽપિ તતઃ સિદ્ધા નિર્વાધા પ્રાપ્ત્યકારિતા ॥૧૩॥ ૫।

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો— અનુકૂળ વાયુમાં ફરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈરીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂળ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાસ, વાજિંત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોદા સ્ત્રીની કાકલી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું ફર ફરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા-વાળા ઘરમાંના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એટલે કે શબ્દ બોરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્ત્ય-કારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે દ્રાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્ત્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કયો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્કુરાચમાન લગ્નથી સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં ઊભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(૫૦) સજ્જતિમિતિ સમ્વન્ધમ્ । અન્યથેતિ પ્રતિભોમમાસ્તે ધ્વનો । નિકટેઽપીત્યાદિ । યદિ હોદમપ્રાપ્ત્યકારિ સ્યાત્ તદા મારુતકૃત્તાનુકૂલ્યાપેક્ષા ન સ્યાત્ યથા ચક્ષુષઃ ॥૮૮॥ પટ્ટવ્રટિતેત્યાદિ પથે પરી વક્તિ । અપરાધ્ઽ સૂરિવાક્યમ્ ॥૧૦॥ દ્વારિસ્થિતસ્યેતિ કસ્યચિત્ પુરુષસ્ય ॥૧૨॥૫।

(૬૦) ગૃહ્યત્ત્વમિત્યાદિ । સજ્જતિમિતિ સમ્વન્ધં વિના । અનુગુણેતિ અનુકૂલવાયો શબ્દે । ધિપણેતિ બુદ્ધિઃ । સમુન્નિમેદિતિ ઝલ્લસેત્ । અન્યથેતિ પ્રતિકૂલવને । સેતિ બુદ્ધિઃ ॥૮૮॥૫।

અથાઽસ્ય દ્વિવિધસ્યાપિ પ્રકારાન્ પ્રકટયન્તિ—

एतद् द्वितीयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशब्दतुर्विकल्पम् ॥६॥

§ ૧ અવગ્રહશ્ચેદા ચાડવાયથ ધારણા ચ તામિર્મેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેક-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિવન્ધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૬॥

બન્ને પ્રકારના સાંખ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોતું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિબન્ધન) બન્ને પ્રકારના સાંખ્ય-
હારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને 'લેહ'
પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ બાણુવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયબન્ધ
અને અનિન્દ્રિય બન્ધ એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

अवग्रहादानां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति -

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्त-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ ૧ વિષયઃ સામાન્યવિશેષાત્મકોડર્થઃ, વિષયી ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો
બ્રાહ્મ્યાદ્યજનકત્વેનાડનુકૂલો નિપાતો યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતસુ-
ત્પન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુલ્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધ-
સ્તસ્માદ્ જાતમાદ્યં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ સામાન્યાકારૈર્મનુબ્યત્વાદિભિર્જાતિવિશેષ-
વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહઃ ઇતિ નામ્ના ગીયતે ॥૭॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને
(પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ
ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§ ૧ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, આ બન્નેનું
સમીચીન એટલે કે બ્રાહ્મ્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-
યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને
વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું જ્ઞાન
હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્ય-
કાર (મનુષ્યત્વાદિ ભતિવિશેષ)થી યુક્ત પદાર્થનું સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવ-
ગ્રહ કહેવાય છે. સારાંશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં ઉપયોગ બે પ્રકાર છે- દર્શ-
નોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે,
પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં
થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

(ટિપ) નિરાકાર ઇતિ વિશેષાગ્રાહકઃ । યદ્ ગ્રહણમિતિ સાકારો બોધઃ સામાન્યગ્રાહક
સ્ત્યર્થઃ ॥૫॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીહા ॥૮॥

§ ૧ અવગૃહીતોઽવપ્રહેણ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષ-
લક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્નાટલાટાદિભેદસ્તસ્યાકાઙ્ક્ષણં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણા-
ભિમુલ્યમીહેત્યભિધીયતે ॥૮॥

અવગૃહીતો જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઈહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગૃહનો વિષય બનેલ અવાંતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ
રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર
એ પ્રકારોમાંથી કયો પ્રકાર સંભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ
કણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સંશય જ્ઞાન થયા પછી તથા પ્રકારના
કારણો દ્વારા 'આ કણાટનો હોવો જોઈએ'—એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણા-
ભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે. ૮.

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિષયીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્નાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽવધા-
રણમવાય ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૯॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય બનેલ વિશેષ—કણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય
એટલે કે—યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનું નામ અવાય છે. ૯.

સ એવ દૃઢતમાવસ્થાપન્નો ધારણા ॥૧૦॥

§ ૧ સ ઇત્યવાયો દૃઢતમાવસ્થાપન્નો વિવક્ષિતવિષયાવસાય એવ સાદરસ્ય
પ્રમાતૃત્યન્તોપચિતઃ કઞ્ચિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે । દૃઢતમાવસ્થાપન્નો
હવાયઃ સ્વોપદૌકિતાત્મશક્તિવિશેષરૂપસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરે સ્મરણં કર્તું પર્યાપ્નો-
તીતિ ॥૧૦॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે બને છે એટલે કે વિવક્ષિત
વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત
ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે.
અત્યંત દૃઢ—પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન
કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમાં પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ બને છે. ૧૦.

(૧૦) સ્વોપદૌકિતેતિ ગચ્ચે સ્વશબ્દેનાઽવાયઃ ॥૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપત્વાદીહાયાઃ સંશયસ્વભાવતૈવ, ઇત્યારેકામપાકુર્વન્તિ—

સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયાઃ સંશયાદ્ ભેદઃ ॥૧૧॥

§૧ પુરુષાવગ્રહાનન્તરં હિ 'ક્રિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉતોદીચ્યઃ' ઇત્યનેકકોટિપ્રા-
મર્શિસંશયઃ । તતોઽપિ પ્રમાતુર્વિશેષલિપ્સાયાં 'દાક્ષિણાત્યેનાઽનેન ભવિતવ્યમ્' ઇત્યેવમીહા
જાયતે—ઇતિ હેતુહેતુમદ્ભાવાત્ તન્તુપટવદ વ્યક્તમનયોઃ પૃથક્ત્વમ્ ॥૧૧॥

ધહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે—એવી શંકાતું નિરાકરણ-
સંશયપૂર્વક થાય છે, માટે ધહા સંશયથી ભિન્ન છે. ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણુનો નિવાસી હશે કે
ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તથા પ્રકારના લક્ષણો
હોવાથી 'આ દક્ષિણુનો હોવો જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું
ધહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ધહા-
જ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદાં છે, એ સ્પષ્ટ બાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(૫૦) હેતુહેતુમદ્ભાવાદિતિ । સંશયો હેતુઃ ઈહા હેતુમતી ॥૧૧॥

દર્શનાદીનાં કથञ्चિદવ્યતિરેકેઽપિ સંજ્ઞાભેદં સમર્થયન્તે—

કથञ्ચિદભેદેઽપિ પરિણામવિશેષાદેવાં વ્યપદેશભેદઃ ॥૧૨॥

§૧ યદપ્યેકજીવદ્રવ્યતાદાત્મ્યેન દ્રવ્યાર્થદેશાદમીષામૈક્યમ્, તર્થાપિ પર્યાયાર્થા-
દેશાદ્ ભેદોઽપીતિ તદપેક્ષયા વ્યપદેશભેદોઽપિ સૂપપાદ ઇતિ ॥૧૨॥

અથાઽમીષાં ભેદં ભાવયન્તિ—

અસામસ્ત્યેનાઽપ્યુત્પદ્યમાનત્વેનાઽસંકીર્ણસ્વભાવતયાઽનુભૂયમાનત્વાત્,
અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વાત્, ક્રમભાવિત્વાચ્ચૈતે વ્યતિરિચ્યન્તે ॥૧૩॥

§૧ અસંકીર્ણસ્વભાવતયા પરસ્પરસ્વરૂપવૈવિક્ર્યેનાઽનુભૂયમાનત્વાદ્ દર્શનાદયો
ભિદ્યન્તે । તથાઽનુભવનમપ્યમીષામસામસ્ત્યેનાઽપ્યેકદ્વિત્ર્યાદિસંત્યયતોત્પદ્યમાનત્વાદવસે-
યમ્ । તથાહિ પ્રમાતુર્વિચિત્રક્ષયોપશમવશાત્ કદાચિદ્ દર્શનાવગ્રહૌ, કદાચિદ્ દર્શનાવ-
ગ્રહસંશયાદયઃ ક્રમેણ સમુન્મજ્જન્તીતિ સિદ્ધમતોઽસંકીર્ણત્વેનૈતેષામનુભવનમ્ । અપૂર્વાપૂર્વ-
વસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વ-ક્રમભાવિત્વે અપિ પ્રત્યાત્મવેદે એવ ।

§ ૨ અત્ર પ્રયોગાઃ પુનરેવમ્—યેઽસંકીર્ણસ્વભાવતયાઽનુભૂયન્તે, અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-
પ્રકાશકાઃ, ક્રમભાવિનો વા, તે પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, યથા સ્તમ્ભાદયઃ, અનુમા-
નાદયઃ, અહ્કુર-કન્દલ-કાળઢાદયો વા, તથા ચૈત ઇતિ ॥૧૩॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથञ્ચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદતું સમર્થન-
કથञ્ચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં
જુદાં નામ છે. ૧૨.

૬૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનું તાદાત્મ્ય હોઈ એ બધાનું એકય (અલેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની લિન્ન લિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા વિગેરે લિન્ન-લિન્ન નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાલેદથી અવસ્થાતા લિન્ન લિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઈહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જેન પરિણામમાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અલેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

૬૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે ક્રોનો અનુભવ લિન્ન લિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશ-મને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઈ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યા-ત્મવેદ છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

૬૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક) હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે—સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-ફળગો, કન્દલ (થડ), કાણડ-શાળા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ લિન્ન છે. ૧૩.

(ટિ.) દર્શનાદીનામિત્યાદિ । આદિશબ્દાદવગ્રહાદીનાં ગ્રહણમ્ । અમીવામિતિ દર્શના-દીનામ્ । તદપેક્ષયેતિ પર્યાયમેદાપેક્ષયા ॥૧૨॥

પ્રયોગા इत्यादि । अनुमानादय इति परोक्षान्तर्भावितप्रमाणमेदाः ॥૧૩॥

કારણેનું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘડાની સ્થાસ, કેશ, કુશૂલ, છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમાં સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી—સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો—વિષયોનો જ અપલાપ કયો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમનું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત-અવગ્રહનો વિષય-થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સંદિગ્ધ-સંશયનો વિષય-બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય-બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેન-અવાયનો વિષય-બનતો નથી. અને જે અવેન નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કેઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ—

ક્રમભાના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ કવચિત્ અવગ્રહાદિના ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

§ ૧ કવચિત્ એટલે અભ્યસ્ત(અનેકવાર જોયેલ-અનુભવેલ) હથેળી આદિ વિષયો સમજવા. અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમાં દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાંશ એ છે કે—જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમાં પહેલાં દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેનું કારણ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે—એક બીજા ઉપર એમ ક્રમભાના સો પાંદડાં રાખીને અતિબળથી ભાલું ઘુસેડવામાં આવે તો તે ભાલું દરેક પાંદડાંને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાલું ક્યારે પહેલા પાંદડામાં ઘૂસ્યું, ને ક્યારે બીજામાં ઘૂસ્યું એ ક્રમ જાણી શકતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે. જો ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી કવચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમાં ક્રમ હોવા છતાં તેનું જ્ઞાન થતું નથી. ૧૭.

(૧૭) ક્રમોત્પદિષ્ણુના હિ કારણેનેતિ ગદ્યે કારણેન સૃત્પિષ્ઠાદિના ॥ સૃત્પિષ્ઠઃ સ્થાસકસ્ય કારમ્, સ્થાસકશ્ચ કોશસ્ય કારણમ્, એવં યથોત્તરં કાર્યં યથાપૂર્વં કારણમ્ ॥૧૭॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧. ૧૧૮૧.

§ ૧ ક્ષય ક્ષયોપશમવિશેષવિશિષ્ટમાત્મદ્રવ્યમેવાઽવ્યવહિતં સમાશ્રિત્ય પારમાર્થિક-
મેતદવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જતિ, ન પુનઃ સાંવ્યવહારિકમિવેન્દ્રિયાદિવ્યવહિતમાત્મદ્રવ્ય-
માશ્રિત્યેતિ ભાવઃ ॥૧૮॥

અસ્ય મેદાલુપદિશન્તિ—

તદ્ વિકલં સકલં ચ ॥૧૯॥

§ ૧ અસંપૂર્ણપદાર્થપરિચ્છેદકત્વાદ્ વિકલમ્. તદ્વિપરીતં તુ સકલમ્ ॥૧૯॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૮.

§ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત્ આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે. ૧૯.

§ ૧ અસંપૂર્ણ પદાર્થનું પરિચ્છેદક-બોધક 'વિકલ' છે અને તેથી વિપરીત 'સકલ' છે. અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે. ૧૯.

વિકલં મેદતો દર્શયન્તિ--

તત્ર વિકલમવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપતયા દ્વેષા ॥૨૦॥

સુગમમ્ ॥૨૦॥

અવધિ લક્ષયન્તિ—

અવધિજ્ઞાનાવરણવિલયવિશેષસમુદ્ભવં ભવગુણપ્રત્યયં રૂપિ-

દ્રવ્યગોચરમવધિજ્ઞાનમ્ ॥૨૧॥

§ ૧ અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય વિલયવિશેષઃ ક્ષયોપશમમેદઃ । તસ્માત્ સમુદ્ભવતિ
યત્ । ભવઃ સુર-નારકજન્મલક્ષણઃ, ગુણઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ, તૌ પ્રત્યયૌ હેતુ યસ્ય
તત્તથા । તત્ર ભવપ્રત્યયં સુરનારકાણામ્ । ગુણપ્રત્યયં પુનર્નરતિરશ્વામ્ । રૂપિદ્રવ્ય-
ગોચરં રૂપિદ્રવ્યાણિ પૃથિવીપાથઃપાવકપવનાન્ધકારચ્છાયાપ્રમુત્તિનિ । તદાલમ્બનમવધિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ ॥

વિકલના ભેદો જણાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે--અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન. ૨૦.
સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ૨૦.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, ભવ અ?
શુદ્ધ પ્રત્યયવાળું, રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે. ૨૧.

§ ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપ-
શમ વિશેષથી છે. અને તેમાં ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે
સમ્યક્દર્શનાદિ પ્રત્યયો-હિતુ છે. તેમાં ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને
છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્થંચોને છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી
દ્રવ્યો જેવાં કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે.

§ ૨ અત્ર ન્યાયમાર્ગાનુયાયિનઃ સંગિરન્તે—નનુ પૃથ્વિચ્યાદીનાં ચતુર્ણાં સકર્ણાં વર્ણ-
યન્તુ દ્રવ્યતામ્ । તિમિરચ્છાયોસ્તુ દ્રવ્યતાવાચોયુક્તિર્યુક્તિરિતૈવ । માસામભાવ एव
हि तमश्छाये गदतां सच्छाये । तथाहि—शशधरदिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरासम्भवे
सर्वतोऽपि सति तम इति प्रतीयते । यदा तु प्रतिनियतप्रदेशेनाऽऽतपत्रादिना प्रति-
बद्धस्तेजःपुञ्जो यत्र यत्र न संयुज्यते तदा तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते, प्रतिबन्ध-
कामावे तु स्वरूपेणाऽऽलोकः समालोक्यत इत्यालोकामाव एव तमश्छाये । यदि च
तमो द्रव्यं भवेत्, तदा रूपैवद्द्रव्यस्य संस्पर्शान्वयिभिवारात्, स्पर्शैवद्द्रव्यस्य च महत्
प्रतिघातहेतुत्वात् तरलतरतुङ्गतङ्गतत्तરङ्गपरम्परोपेतपारावारावतार इव, प्रथमजलधरधारा
धोरणीधौताञ्जनगिरिगरीयः शृङ्गप्रतिवादिनीव, निर्यन्निर्झरझात्कारिवारिदुर्वारशीकरासार
सिच्यमानाभिरामाऽऽराममहीरुहसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे संचरतः पुंसः
प्रतिबन्धः स्यात्, भूगोलकस्येव चाऽस्याऽवयवभूतानि खण्डावयवविद्रव्याणि प्रतीयेरन् ।
एवं छायायामपि, इति कथं ते द्रव्ये भवेताम् ? ॥

§ ૨ અહીં અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાય-
માર્ગના અનુયાયી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામાં પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે
દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો. પરંતુ તમે અન્ધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો
તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અન્ધકાર અને
છાયા છે—એમ કહેવું શોભે. તે આ પ્રમાણે—સૂર્ય ચન્દ્ર આદિના કિરણોનો
કોઈપણ સ્થળે જરાએ સંચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે,
અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમાં રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઈને
પ્રકાશનો પુંજ જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત થતો નથી ત્યાં ત્યાં છાયાનો અનુભવ થાય છે,
અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ હોય અર્થાત્ આલોકને—પ્રકાશને
રોકનાર કંઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીત્યમાન થાય છે. આ પ્રમાણે
અન્ધકાર અને છાયા બન્ને—આલોકાભાવરૂપ છે. વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળું હોય તે અવશ્ય
સ્પર્શવાળું હોય. આથી જો અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો—રૂપવાળા દ્રવ્યનો

યતોઽભાવાનુભવ इत्यादि । भावान्तरेति भूतलादेः पटार्देर्वा, मृत्पिण्डादेः कपालादेर्वा
दर्शनाद् भवेत् ।

૧ 'રૂપિદ્રવ્યસંસ્પર્શ' મુ ।

સ્પર્શ' સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિ-
 ઘાત-સ્પર્શવટમાં હેતુબૂત થયો હોવાથી; અનિચપલ, ઉંચા ઉછળતા તરંગોની પર-
 પરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએ
 અંજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ-હરીફ જેવા, અને અસ્તા અસ્થાના
 અકાર (ખભભળાટ) વાળા પાણીના દુવાર છાંટાઓના વેગથી સ્ત્રીઓએલ મનોહર
 ખગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા આઠ અન્ધકારમાં સંચરતા
 માનવને પ્રતિબંધ થયેલ જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા
 થઈ શકશે નહીં. વર્ણી પૃથ્વીની જેમ અંધકારના અવયવમૂલ ખંડાત્મક અવયવી
 દ્રવ્યો પાણુ પ્રતીત થયા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પાણુ સમજવાનું છે. તો
 પછી તે બન્ને-અંધકાર અને છાયા-દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બન્ને
 દ્રવ્યરૂપ નથી.

(૫૦) રૂપવદ્દ્રવ્યસ્ય સ્પર્શાદ્યભિચારાદિતિ । અરુપિદ્રવ્યાણાં દિક્કાલાદીનાં પરિગણિતલેને
 તમસસ્તેષ્વસમ્ભવાન્ પારિશેષ્યાદ્રૂપવદ્દ્રવ્યં સમ્ભવતિ । પવં જ્ઞાયાયામપીતિ તુલ્યયોગક્ષેપત્વાત્ ।

§ ૩ અત્રાભિદ્ધમ્હે-તમસસ્તાવદભાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી, આનુમાનિકી વા !
 ન તાવદાનુભવિકી, યતોઽભાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્ભે સત્યેવ સંભવો, કુમ્ભાભાવો-
 પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરતિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરે સ્વકરતલાદિમાત્રસ્યાઽયુ-
 પલમ્ભઃ સંભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ ? કથં વા પ્રદોપાદિપ્રમાપ્રામાણ્યોજન-
 મ્ભગમન્તેરણાઽસ્યોપલમ્ભઃ ? કુમ્ભાદ્યમાવો હિ તદ્વાવે એવાનુભૂયમાનો દૃષ્ટઃ । તત્
 કથમેષ ન્યાયમુદ્રાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ?

કિં ન સ્યાત્ !—ઇતિ ચેત્ । અહો ! પાતવિપસ્યાઽધ્યમૃતોદ્ધારઃ । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यनाव्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालम् ! इति चेत् । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम् । आलोकः किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्येणैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्य-
तापत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तित्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽध्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावतेत्याद्यं प्रपञ्चं न स्यात् ? कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिताप्रवादः सૂ-
पादः स्यात् ।

સૂક્ષ્મ

વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબન્ધવન્ધુરસ્યાન્ધકારસ્ય પ્રહણાદયમદોપ ઇતિ ચેત્ । કતમ-
સ્યૈષ વિશેષણમ્ ? ન શરીરસ્ય, તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । નાપિ મૂતલકલશકુડચાદેઃ,
તત્ત એવ । તર્હિં ભવતુ નમસ ઇતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્, એતસ્ય તદ્વિશેષણવિશેષ્યો-
ભાવેન કદાચિદપ્રતિભાસનાત્ । તન્નૈતદભાવત્ત્વાસ્વીકૃતિરાનુમવિક્રી મળ્યા ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય, તે
પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે. અહીં આલોકનું
ગ્રહણ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે. માટે આલોકના અભાવરૂપ
અન્ધકારનું ગ્રહણ પણ આલોક વિના સ્વતંત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે જેર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઠો છો,
કારણ કે—આ પ્રમાણે કહેવા જતાં તમે જ અન્ધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે. તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણ
ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે. હવે જો આલોકના અભાવનું ગ્રહણ પણ તે
જ સામગ્રીથી થતું હોય તો આલોકાભાવરૂપ અન્ધકારના ગ્રહણમાં પણ ચક્ષુ સાથે
સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે. અને તેથી જ અન્ધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ
આવશે. એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોઈ તે દ્રવ્યમાં
જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય
છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો
કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન
થાય છે, એમ માનશો તો—તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવદ-
કઈ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અન્ધકારનું આક્ષુપજ્ઞાન હોવા છતાં તમે
અહીં સન્નિકર્ષ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક—વિશેષણવિશેષ્યભાવનામના સન્નિકર્ષથી અન્ધકારનું ગ્રહણ થાય
છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામાં ખાધા નહીં આવે.

જૈન-તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કોના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ધકારને ભૂતલ કલશ કે ભીંત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. કદાચ, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનું વિશેષણ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવ રૂપે કદીયે અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે કે-અન્ધકાર આકાશના વિશેષણ તરીકે કદીયે અનુભવાતો નથી. માટે અનુભવ-પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી.

(૫૦) સ્વાતન્ત્ર્યેणेતિ ભાવાન્તરનિરપેક્ષત્વેન । અયમિતિ અભાવઃ ॥

અન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદિત્યત્ર અન્ધકારસ્યેત્યભાવરૂપસ્ય । કો ભાવઃ ? આલોકાભાવ-વિશિષ્ટાં ઇતરપદાર્થાં ગૃહ્યન્તે ઇતિ ભાવઃ । તદન્યત્રાપીતિ । ન હિ કેવલે એવ શરીરે તમઃ પ્રતિ-ભાતિ । કિન્ત્વન્યેષુ ષડાદિષ્વપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । પતસ્યેતિ અભાવસ્ય । તદ્વિશેષણવિશેષ્યીભાવેનેતિ તેન નભસા વિશેષણવિશેષ્યીભાવસ્તેન । અભાવો હિ નમો-વિશેષણવિશેષ્યીભાવેન કદાચનાપિ ન પ્રતિભાસતે ।

(ટિ.) તાવતૈવ તેનેતિ સામગ્ર્યેણ । તદભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદિતિ ભાવાન્તરોપલમ્ભમન્તરેણ પ્રદીપાદ્યાલોકાદ્વિના વા ગ્રહણમ્ । આલોકઃ કિલેત્યાદિ । તદ-ભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તત્સામગ્ર્યેણેતિ આલોકસામગ્ર્યા । તસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદ્વૃત્તિત્વાદિતિ દ્રવ્યવૃત્તિત્વાત્ સંયોગસ્તાવદ્ગુણઃ । ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમિતિ ભવ-તાપિ સ્વીકારાત્ । તમસશ્ચક્ષુઃસંયોગગ્રહણે વલાદ્ દ્રવ્યતા સમાયાતા । અથાસંયુક્ત ઇત્યાદિ । અયમી-ત્યાલોકાભાવઃ ।

કતમસ્યેતિ નગનગરસાગરાગુરુકુરુજ્જતુરજ્જતરજ્જસારજ્જમાતજ્જાદિસ્થાવરત્રસપ્તવિધજીવનિકાયે સ્ફુરતિ સતિ તન્મયે કસ્ય ? ષષ્ઠ ઇત્યન્ધકારઃ । તદન્યત્રેતિ શરીરવ્યતિરેકેડપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાદિતિ હેતોરેવ । પતસ્યેત્યન્ધકારસ્ય । તદ્વિશેષણેતિ નમો-વિશેષણમ્ । પતદભાવતેતિ એતસ્ય તમસઃ અભાવતાયા આલોકાભાવત્વસ્ય સ્વીકારઃ સનિકારઃ ।

- § ૪ નાડધ્યાનુમાનિકી, યતઃ કતમોઽત્ર હેતુરાભ્યાસયતે સદ્ભૂત્યાવતા ?- કિં ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વમ્, ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વમ્, અસત્યેવાઽલોકે તત્પ્રતિભાસનમ્, આલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વમ્, તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવઃ, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમ્, આલોકવિરોધિત્વમ્, ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવો વા ?-ઇત્યષ્ટપક્ષી રાક્ષસીવ ત્વપક્ષમ્લક્ષ્યમ્લક્ષણવિચક્ષણોપતિષ્ઠતે ।

તત્ર ન તાવદાઽઽઘઃ પક્ષઃ ક્ષેમઙ્કરઃ, ‘કુમ્ભોઽયં સ્તમ્ભોઽયમ્’ ઇતિ હિ યથા કુમ્ભાદયો ભાવા વિધિમુખેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યન્તે, તથા ‘ઇદં તમઃ’ ઇતિ તમોઽપિ । અભાવ-રૂપતાયાં તસ્ય પ્રતિપેધમુખેન પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃપ્યાત્, યથા ‘કુમ્ભોઽત્ર નાસ્તિ’ ઇતિ । નનુ નાશપ્રધ્વંસાદિપ્રત્યયા વિધિમુખેનાઽપિ પ્રવર્તમાના દૃશ્યન્તે । નૈવમ્, નાશાદિશબ્દાનામેવ

ભાવપ્રતિપેધાભિધાયકત્વાત્ । અતઃ एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगो-
पपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्त्वगानार्थानामाविर्भावन् , तदानीं 'कुम्भस्या-
ऽभावः' इतिवत् 'आलोकस्य तमः' इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपरिश्चित्वापि
प्रवर्त्ति । अथालोकाभावे संकेतितस्तमःशब्दः । नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति
चेत् । नैवम् । यदि ह्यन्धकाररूपोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत । तदानीं किमन्यदेतस्य
भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद यतो हेतुसिद्धिर्गवेत् ?

§ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિક્ષાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો ?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ જાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નતું કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી ? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ ભક્ષ્યતું ભક્ષણ
કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપદ્ધતિ તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) 'ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી' આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—'આ કુંભ છે' 'આ સ્તમ્ભ છે'—એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થ
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ 'આ અન્ધકાર છે'
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો 'આ સ્થળે કુંભ નથી' એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર-
રનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન 'આ નાશ
છે' 'આ પ્રધ્વંસ છે.'— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે ? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો
પ્રયોગ 'ઘડાનો નાશ' એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—'ઘડાનો નાશ' આ પ્રયોગની જેમ 'આલોકનો અન્ધકાર'
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

નૈયાયિક-તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે-તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે, પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી ‘આલોકનો અધકાર’ એવો વ્યવહાર-શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાંશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે, માટે. કેનો અભાવ ? એ જિજ્ઞાસા થતાં ‘ઘડાનો અભાવ’ એવો પ્રયોગ થાય છે. એવી જ રીતે ‘અધકાર’ શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત તો ‘કેનો અભાવ ?’ એ જિજ્ઞાસા થતાં ‘આલોકનો’ એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અધકારશબ્દ માત્ર ‘આલોકાભાવ’માં જ સંકેતિત છે.

જૈન-તમારું તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે-અનધકારરૂપ અભાવ પણ જો વિધિરૂપે જણાતો હોય તો પછી અનધકારતું ભાવથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ બીજું કયું જણવું બાકી રહ્યું, કે જેથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય ?

(૫૦) તમોડપીતિ કોડર્થઃ ? તમોડપિ ‘ઇદં તમઃ’ इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्ना-
भावस्तमः । अत एवेति प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव । सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिरिति ।
अत एव शुद्धशब्दवाच्यत्वाद्वस्तुरूपं तमः । न तथाव्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः ।
अनधकाररूपोऽभावोऽपीति गये एतदेव हि भावलक्षणे यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । तदानीमिति
गये एतस्येति तमसः । कौडर्थः ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणेऽप्यन्ध-
कारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत् ॥

(ટિ૦) યતઃ કતમ ઇત્યાદિ । સંખ્યાવતેતિ સંખ્યા વિદ્વજ્જનગણનાયાં પ્રથમગણનં વિચિત્રે
યસ્ય સ સંખ્યાવાન્ , તેન સંખ્યાવતા વિદ્વજ્જનમાન્યેનેત્યુપહાસવાક્યમ્ ।

અભાવેત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ પદાર્થસ્ય વા । નનુ નાશેતિ નાશપ્રધ્વંસાદિપ્રત્યયા હિ
અભાવસ્વભાવાઃ, તથાપિ ઘટસ્ય નાશોડયં [ઇતિ] વિધિમુખેનાપિ પ્રત્યયપ્રતીતિઃ પ્રોજ્ઞૃમ્સેત । કોડર્થઃ ?
તમોપિ ‘ઇદં તમઃ’ इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । एवમिति નાશ-
પ્રધ્વંસાદીનામ્ । તત્સમાનાર્થતામિતિ નાશપ્રધ્વંસાદિસામ્યમ્ । અથાલોકેત્યાદિ । તથેત્યાલોકસ્ય
તમઃ । યદિ સામાન્યેનાભાવે તમઃશબ્દઃ સંકેતિતઃ સ્યાત્તદા ઘટાર્થભાવપ્રચુરતયા તમોવાહુલ્યાપસારણાય
આલોકસ્ય તમ ઇતિ પ્રોચ્યેત । અત્ર તુ ન તથા, આલોકાભાવ એવ સંકેતિતત્વાત્ તમઃશબ્દસ્ય ।
एतस्येत्यभावस्य । यत इति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् ।

અથ ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વં હેતુઃ । તથાહિ-સમવાચ્યસમવાયિનિમિત્ત-
કારણકલાપક્યાપારરૂપા ભાવોત્પાદિકા સામગ્રી । નૈવ તમસીયં સમગંસ્ત । તદશસ્તમ્ ,
યતઃ કિમિદં સમવાયિકારણનામ્ના ત્વમામ્નાસીઃ ? યત્ર કાર્ય સમવેત્સમુત્પદ્યતે
તદિતિ ચેત્ । તદસમ્યક્, સમવાયસ્ય નિરન્તરસુદ્ધોગ્રીપુ ગૌરવાર્હત્વાત્; તત્પ્રસાધક-
ત્વાભિમતસ્ય ‘ઇહ તન્તુપુ પટઃ’ इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, ‘पटे तन्तवः’ इत्यादि-
રૂપસ્યાઽસ્યાઽઽવાલગોપાલં પ્રતીતત્વાત્ । સિદ્ધૌ વા ‘ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવઃ’
इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रसाधने सिद्धसाधनात्, अवि-

ધ્વભાવમાત્રનિમિત્તતયા તદગ્નીકારાત્ । ણકાન્તૈકરવરૂપત્વેન તાડસ્યૈકવસ્તુસમવાય-
સંભવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનયદેઃ ક્વસ્તુસમવાયાગાવે સમસ્તવસ્તુસમ-
વાયાભાવસ્ય વા પ્રસક્તાત્ । તત્તદવન્નેદકમેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથચ્છિદ્રે-
દાપત્તેઃ, અનેકપુરુષાવચ્છિન્નર્પદાદેરપિ તાવત્સ્વભાવભાવેન કથચ્છિદ્રેદાત્ । અપ્ર-
ચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપતયા તાડસ્યાડડકાશસામાન્યાથેતાદૃગ્વસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદ્,
ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ તત્તત્સહકારિકારણકળાપોપનિપાતપ્રભાવાત્ કાર્ય-
સમવાયસ્વીકારોડપિ સન્તિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિવદ્ધાનાં તેપામપિ સદા સન્તિ-
ધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકારણકિંવદન્તી ।

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકારણમ્ ? સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વં હિ તલ્લક્ષણમ્ ।
તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ?

તથા ચ તત્ત્વેષમ્ભૂતસ્ય નિમિત્તકારણસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ।

નૈયાયિક-(૨) 'ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ
અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે-'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-
કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે. અને ભાવો-
ત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમાં સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે
સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ
સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે-
એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક-જેમાં સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી
કારણ છે.

જૈન-તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રોની
વાતોમાં જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે-સમવાયના
પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમાં પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન
જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ 'આ પટમાં તંતુઓ છે' એવો અનુભવ તો
સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારો કે 'આ તન્તુમાં પટ છે' એવી
પ્રતીતિ કથંચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં મૂતલમાં ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ
પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે.
વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જો કેવળ સંબંધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામ-
નો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિપ્વજ્ઞાવ માત્ર એટલે કંથચિત્
તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે-એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ
એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો અંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવચ્છેદક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન-એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે-અનેક પુરુષોથી અવચ્છિન્ન-વિશિષ્ટ પર્ષદા-સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવચ્છેદક હોય તેટલા સ્વભાવ-વિશેષણવાળી હોવાથી કથાચિત્ અનેક છે. વળી, તમારા મતે સમવાય ‘અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ’ હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો-અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દ્વંડ્વકાદિ અથવા તુરિયેભા-દિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે-નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે-સમવાયના અપ્રચ્યુ-તાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે? કારણ કે-સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમેએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા-વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, ‘સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે’ એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે બે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ ક’ઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૧૦) તદુપપત્તાવિતિ યથાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાજ્ઞાનાત્વં ષટ્કાકાશં પટાકાશમિતિ એવં સમ-વાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવત્સ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોઽવચ્છેદકાસ્તાવદ્દા મેદપ્રવક્તિઃ । પતાદ-

નૈયાયિક-અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારું કયું કારણ છે ?

જૈન-તમે જ કહોને કે આલોક-પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક-આલોકના ઉત્પાદક આલોકના આણુઓ છે.

જૈન-તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના આણુઓ છે.

નૈયાયિક-પ્રકાશના આણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે

જૈન તો શું અન્ધકારના આણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે. માટે હે નૈયાયિક ! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(ટિ.) કિમસ્યેત્યાદિ : અસ્યેતિ તમસઃ । અસ્યાપીતિ તમસોપિ । તે इति परमाणवः । तद्वदेवेति तैजसपरमाणुवत् ।

અસ્યેવાઽઽલોકે તત્પ્રતિભાસનમપ્યસમ્યક્ । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિ-
ભાસતે તત્ તદભાવમાત્રમેવ ભવતિ, અસત્યેવ વ્યવધાને પ્રતિભાસમાનૈર્ઘટાદિભિ-
ર્વ્યભિચારત્ । કથં ચ નૈવ પ્રતિવન્ધકેઽસત્યેવ સમુત્પદ્યમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદભાવ-
માત્રતા સ્યાત્ ! અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાઽનુભૂયતે । અભાવ-
માત્રતાયાં હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકૌ સ્યાત્ । તર્હિ તમોઽપિ શૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ
પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વભાવં ભવેત્ ?

નૈયાયિક-(૩) 'પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી' અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન-તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણકે-‘જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ જે પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થઈ હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય’ એવો કોઈ નિયમ (અવિનાશાવ) નથી. કારણ કે-વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે. વળી, તમે જણાવેલ નિયમ માનવામાં આવે તો-અગ્નિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફેાડલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક-ફેાડલો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ફેાડલાને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનવા જતાં તેની દાહાત્મકતા ઘટી શકતી નથી.

જૈન-જો એમ હોય તો ‘પછી અન્ધકારના શૈત્યનું’ પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(૫૦) इयमिति दाहात्मकता ।

(ટિ.) व्यवधाने इति कुड्यादिके । प्रतिवन्धके इति मन्त्रादिके । स्फोटस्यापीति न केवलं घटादेः । तदभावेति प्रतिवन्धकाभावमात्रत्वम् । तस्येति स्फोटस्य । इयमिति दाहात्मकता । तैनेवेति स्पर्शनेनैव ।

અથાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહમાણત્વં હેતુઃ । તથા ચ શઙ્કરન્યાયભૂષણૈ—“યો હિ ભાવો યાવત્યા સામાગ્ર્યા ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવચ્યૈવ, ઇત્યાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણં તમસ્તદભાવ एव” इति । तदपि न किञ्चित्, तमोग्रहणसामग्र्या गृह्यमाण-स्यालोकस्यैव तदभावताप्रसङ्गेनाऽनैकान्तिकत्वात्, घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्री-कतया परस्पराभावत्वप्रसङ्गात् ।

નૈયાયિક-(૪) ‘પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ ગ્રાહ્ય હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શંકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે-‘જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે.’

જૈન--આમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે-અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અન્ધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમાં વ્યભિચાર હોય છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(દિ૦) તદભાવતેતિ તમોઽભાવ આલોક इतिप्रसङ्गसङ्गतैः ।

अथ तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावो हेतुः । तथा च श्रीधरः—“तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तः, तदहिता वा ? न तावत् स्पर्शवन्तः, स्पर्शवत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुप-लभ्यात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्यद्रव्याऽनारम्भका इति चेत् । रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद् रूपवत्कार्यं नारम्भन्ते इति किं न कल्पयेत् ? किं वा न कल्पितम्—एकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्त इति ? कार्यैकसमधिगम्याः परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावा-दिति चेत् । एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्तः कल्पनीयाः, तादृशाश्च कथं तमोद्रव्यमारमेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाऽव्यभिचारोपलभ्यात् । कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्ययो-युज्यत इति चेत् । न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नीलिम्-मात्रप्रतीतिश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमः” [न्यायकन्दली पृ० २२] इति ।

નૈયાયિક-(૫) ‘અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તકો કરેલા છે—“અધિકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શવાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્ય-દ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદ્વૈતરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અધિકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી.

સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદ્વૈતનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ શકે? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદ્વૈતના બંધે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અધિકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે.

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્યો થઈ શકે નહીં.

સમાધાન-જો એમ હોય તો-અધિકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અનધિકારરૂપ કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. કારણ કે-જે સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્ય-સિચારી નિયમ છે. અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અધિકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક નહીં બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા-દોષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન-અમે કંઈ અધિકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી.”

(૫૦) અદ્વૈતવ્યાપારાભાવાદિતિ અદ્વૈતે હિ સર્વોત્પત્તિમતાં નિમિત્તમ્ । ચતુર્ધા કાર્યાર્ણીતિ પાર્થિવાદીનિ । પરવાક્યં કાર્યૈકૈત્યાદિ ।

(ટિ.)-તથા ચ શ્રીધરઃ કન્દલીકારઃ । તદ્ગ્રહિતાં ઇતિ સ્પર્શવિયુક્તાઃ । તત્કાર્યૈતિ પરમાણુદ્રવ્યકાર્યસ્ય । રૂપવન્ત ઇતિ વાયુપરમાણવો મૂર્તા અપિ કર્મભવશાત્કાર્ય નારમેરજ્જિતિ કલ્પ્યતામ્ । તે સ્વભાવેન કાર્યમનારમમાણાસ્તિષ્ઠન્તિ । પક્કજાતીયાદિતિ રસાણો રૂપાણોર્વા । ચતુર્ધૈતિ પૃથ્વ્યપ્તે-જોવાયુરૂપતયા । કાર્યૈકૈતિ કાર્યેણ ઘડાદિના એકેન રૂપાણવો રસાણવો વા સમધિગમ્યન્તે । તે રસે હિ રસાણવ એવ, તેજસિ તેજોણવ એવ । તદ્વિલક્ષણા ઇતિ રસે રસાણોર્વિલક્ષણાસ્તેજોણવો નેહ્યન્તે । પવમિત્યાદિ । તાદૃશઃ પરસ્પરમસમ્બદ્ધાઃ । અસ્પર્શવત્ત્વસ્યેતિ અસંયોગવતઃ ।

नैतदुपपत्तिपदवीं प्रतिपद्यते, यतः स्पर्शवन्त एव तामसाः परमाणवः प्रोच्यन्ते । यत्पुनस्तत्रोपादेशि-स्पर्शवतस्तत्कार्यद्रव्यस्य त्वचिदप्यनुपलभादिति । तदमत्यम्, शीत-स्पर्शवतस्तमोद्रव्यस्यैव तत्कार्यस्य दर्शनात् ।

तत्र स्पर्शसद्भावे किं प्रमाणम् ?— इति चेत् । तदभावे किं प्रमाणम् ?— इति वाच्यम् । न हि तत्प्रतिपेधकप्रमाणमन्तरेणाऽस्पर्शवत्त्वात् कार्यद्रव्यानारम्भस्त्वथा प्रसाधयितुं शक्यते । अस्माकं तु तत्सद्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावद् न काचित् क्षतिः । न च नास्त्येव तत्, प्रत्यक्षस्यैव सद्भावात् । तथाहि—दिवा दिवाकरकरालातपप्रपातोपतसवपुषः पथिकास्तमित्तासंतमसशैत्यसंपर्कात् प्रमोदन्ते । न च तापाभावमात्रसूत्रित एव तेषां प्रमोदः, प्रतीतिवाधात् । तन्मात्रनिमित्तो हि 'घटोऽत्र नास्ति' इतिवत्, 'तापः संप्रति नास्ति' इति प्रतिपेधमुख एव प्रत्ययः प्रादुःभ्यात्, न तु 'संप्रति शीतलीभूतं मे शरीरम्' इति विधिमुखः । तथात्वे हि 'तमोऽभावमात्रसूत्रित एवायमालोकप्रत्ययः' इत्यपि वावदूकस्य वदतो वदन् न वक्त्रीभवेत् । अथान्धकारनिबन्धनत्वे शैत्यस्पर्शप्रत्ययस्य निबिडतरघटितकपाटसंपुटे गवलकुवलयकलकण्ठीकण्ठकाण्डकृष्णान्धकारैर्कार्णवीभूते कारागारे क्षितस्य पुंसः सुतरां तत्प्रत्ययो भवेत्—इति चेत् । तापाभावनिमित्ततायामपि सुतरां स किं तत्र न स्यात्, तत्रात्यन्तं तापाभावसंभवात् ? तस्माद् मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय एव जलस्पर्शस्येव तत्स्पर्शस्याऽप्यभिव्यक्तौ हेतुः । न चासौ तत्रास्तीति न तत्र तत्प्रतीतिः प्रादुर्भवति ।

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમો અધિકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ. તમે જે એમ કહ્યું કે 'સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી' તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું જે અધિકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શંકા-અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે?

સમાધાન-અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે-અન્ધકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે? એ તમે જ કહો. અન્ધકારમાં સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના 'અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અના-રંભક છે' એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં. જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધ-કારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઈ વતતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે-અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ૧૮. ત

આ પ્રમાણે-દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમાં તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા-દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતૃપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતલસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જે સત્ર શીતના અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ 'અહીં ઘસો નથી' એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ 'અત્યારે તાપ નથી' એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે' આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે-પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોહું કાંઈ વાંકું થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થયું છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો- 'આ આલોક છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો-તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા-અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો-સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જંગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોયલના કંઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈ એ.

સમાધાન-ભાઈ ! તમે જ કહોને કે-તાપના અભાવને કારણે જ જે શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવો સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(૮૦) શીતસ્પર્શોત્યાદિ । તત્કાર્યસ્યેતિ તમઃકાર્યસ્ય ।

તત્રેતિ તમસિ । તદ્ભાવે इति સ્પર્શાભાવે । તત્પ્રતિષેધકેતિ સ્પર્શનિષેધકં વિના ॥ તત્સજ્ઞાવે इति શીતસ્પર્શસદ્ભાવે । તદિતિ પ્રમાણમ્ । તેપામિતિ પથિકાનામ્ । તન્માત્રેત્યભાવમાત્ર-હેતુઃ । તથાત્વે इति અભાવસ્ય વિધિમુક્તપ્રત્યયસદ્ભાવે ।

કારાગાર इति તત્રાત્યન્તં ધર્મસમ્ભવાત્ । તત્પ્રત્યય इति શૈત્યપ્રત્યયઃ, અન્ધકાર-નિવચ્ચનાચ્છીતત્વસ્ય । સ इति તાપાભાવઃ । તત્રેતિ કારાગારે । તત્સ્પર્શસ્યેતિ તમઃસ્પર્શસ્યાપિ । અભિવ્યક્તાવિતિ પ્રકટ્ટને । અસાવિતિ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચયઃ । તત્રેતિ કારાગારે । તત્પ્ર-તાતિરિતિ શીતસ્પર્શપ્રતીતિઃ ।

અનુમાનતોડપિ તત્ર સ્પર્શપ્રતીતિઃ । તથાહિ—તમઃ સ્પર્શવદ્, રૂપવત્ત્વાત્, પૃથ્વી-
વત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, ‘અન્ધકારઃ કૃષ્ણોડયમ્’ इति कृष्णाकारप्रतिभासात् ।
નતુ યદિ તિમિરં શ્યામરૂપપરિકલિતકલેવરં સ્યાત્ તદાવશ્યં સ્વપ્રતિભાસે આલોક-
મપેક્ષેત, કુવલયકોકિલતમાલાદિકૃષ્ણવસ્તુનામાલોકાપેક્ષવીક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદ્
નાડકલઙ્કમ્, ઉદ્ધકાર્દનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસાત્ । અથાસ્મદાદિપ્રતિભાસમ-
પેક્ષ્યૈતદુચ્યતે । તદપિ ન પેશલમ્, યતો યદ્યપિ કુવલયાદિકમાલોકમન્તરેણાલોકયિતું
ન શક્યતેડસ્મદાદિભિઃ, તથાપિ તિમિરમાન્લોકયિષ્યતે, વિચિત્રત્વાદ્ ભાવાનામ્ । ઇતરથા
પીતાવદાતાદયોડપિ તપનીયમુક્તાફલપ્રમુખા નાલોકનિરપેક્ષવીક્ષણા इति प्रदीपचन्द्राद-
योऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

તથા, તમો રૂપવત્, કાર્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, કુવલયવત્— ઇત્યતોડપિ
તત્ર રૂપવત્ત્વસિદ્ધિઃ । ન સ્વત્ત્વરૂપં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાઘાકારેણ કદાચિત્ પ્રતીય-
માનમાલોકિતમ્—इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवत्त्वम् । તથા ચ તામસપરમા-
ણૂનાં કાર્યદ્રવ્યારમ્ભપ્રતિપેધોપન્યસ્તમસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, પરસ્ય તામસપરમાણૂ-
નામપ્રસિદ્ધેરાશ્રયાસિદ્ધં ચેતિ સ્થિતમ્ ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે.
તે આ પ્રમાણે—અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ
અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—‘આ અન્ધકાર કાળો છે.’ આ જ્ઞાનમાં
તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા—અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં
આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કોયલ તથા તમાલ
વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના આક્ષુપજ્ઞાનમાં આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ધ્રુવડ વિગેરે ને આલોક
વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોતું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા—પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા આક્ષુપજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે,
નહીં કે ધ્રુવડ વિગેરેના આક્ષુપજ્ઞાનની અપેક્ષા એ.

સમાધાન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા
પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો
જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર
છે. અન્યથા પીળું સોનું અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો
પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે હીવો—અન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની
સહાય વિના દેખાશે નહીં. આ રીતે ‘અન્ધકાર રૂપવાળો છે’ એ સિદ્ધ થયું.

વળી, ‘અન્ધકારમાં રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)
ની જેમ’—આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરહિત

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રાતિભાસાત્ ॥

પ્રતિષેધોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિષેધાયોગન્યસ્તમ્ । અસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શવત્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાત્ । યદ્યત્ર ન ભવતિ તત્તત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડનિત્યઃ શબ્દઃ, વાક્યત્વાદિતિ । एवं परमाणुस्पर्शवत्त्वम् । परस्येति भवतः । आश्रयासिद्धमिति अस्पर्शवत्त्वं साधनम्

(ટિ૦) ઉલ્લૂકાદીનામિત્યાદિ । તત્પ્રતિભેતિ તમઃપ્રતિભાનાત્ । દૂતરથેતિ યદિ ભાવવૈવિધ્યં નાભિમતમ્ ॥ પરસ્યેતિ શૈવસ્ય । તામસેતિ સ્પર્શવત્ત્વં ક્વ વર્તતાં વરાકં આશ્રયસ્યાડસિદ્ધેઃ ।

द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वमपि न हेतुः, द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वस्य तस्मिन्-सिद्धत्वेनैकदेशासिद्धतापत्तेः । तत्प्रसिद्धिर्हि तस्याभावरूपतया, अन्यतो वा कुतोऽप्यभिधीयते ? नाद्यः पक्षः, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्—अभावरूपतासिद्धौ हि तस्य द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वसिद्धिः, ततोऽपि सेति । अन्यहेतुतस्तत्सिद्धौ तु स एवास्तु । किमनेन सिद्धोपस्थायिना कृतकभक्तिभूत्येनेव कर्तव्यम् ? ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીયઃ । ન હિ યો યદ્વિરોધી સ તદભાવસ્વભાવ એવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધસ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેતઃ, ન વધ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવાભાવયોરેવ સંભવી, ન પુનર્દયોરપિ ભાવયોઃ । તદિહાલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જમ્ભમાણસ્યાન્ધકારસ્યાઽભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વધ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભરેણ તિમિરનિકુરમ્વાડમ્બરવિડમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક-(૬) 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી લિપ્તનું' કાર્ય હોવાથી, અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-એ હેતુ પણ અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે-એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે-દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અન્ધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધકારને અભાવ માનીને કહે છે કે બીજા કેઈ કારણથી? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશે નહીં. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો 'દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં ‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નતા કાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (ળનાવટી) ભક્તિ-વાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ-‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી’ હેતુથી સર્થું.

નૈયાયિક-(૭) ‘આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે ‘સહાનવસ્થાન’ રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ બે ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટા-ભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઢ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડ-અના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્ય-ઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે, માટે ‘આલોકનો વિરોધી હોવાથી’ એ હેતુ અન્ધકારને અભાવસ્વરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૫૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિઃ । તત્તિસદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ પ્વાસ્તિત્વિતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(ટિ.) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્મમાતિ-રિક્તકાર્યસિદ્ધિઃ । તસ્યેતિ તમસઃ । તત્તિસદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ પ્વેતિ અન્ય એવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્મમાતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સદ્ધેત્યાદિ । સ ચેતિ વધ્યઘાતકભાવઃ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ધાવાત્ । તંત્રાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ઘનતરનિકરલહરિપ્રમુખશબ્દૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । તંત્રાહિ—

રહઃસંકેતસ્થો ઘનતરતમઃપુઞ્જપિહિતે

વૃથોન્મેપં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।

સ્વદત્કારાદલ્પાદપિ નિશ્ચુતસંપ્રાપ્તરમણી-

ભ્રમદ્ભ્રામ્યદ્વાહુર્દમદમિકયોત્તામ્યતિ યુવા ॥૧॥

પર્યસ્તો દિવસસ્તટીમયમટ્યસ્તાચલસ્યાંશુમાન્

સંપ્રત્યદ્કુરિતાઽન્ધકારનિકરૈર્લમ્બાઽલકા ધૌરભૂત ।

પ્લહ્નન્તર્વિશ વેશ્મનઃ પ્રિયસચિ ! દ્વારસ્થલીતોરણ-

સ્તમ્બાલમ્બિતવાહુવહ્નિ ! રુદતી કિં ત્વં પથઃ પश्यસિ ? ॥૨॥

તિમિરલહરીગુર્વામુર્વીં કરોતુ વિકસ્વરાં

હરતુ નિતરાં નિદ્રામુદ્રાં ક્ષણાદ્ ગુણિનાં ગગાત્ ।

તદપિ તરણે ! તેજઃપુજ્જઃ પ્રિયો ન મમૈષ તે

કિમપિ તિરયન્ જ્યોતિશ્ચક્રં સ્વજાતિવિરાજિતમ્ ॥૩॥

ઔપચારિક એવાયં તત્ર તદ્વચપદેશ इति चेत् । નૈવમ્, एतदभावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थबाधाविरहेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपतैव प्रसिद्धयति । न खलु कुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारगोचरचारितामास्तिष्नुते, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ।

નૈયાયિક-(૮) 'ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણ નહિ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-અન્ધકારમાં અભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર 'અનુમાન પ્રમાણ' છે તે આ પ્રમાણે-અન્ધકાર ભાવરૂપ છે, ઘનતર, નિકર, લહરી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. અમારા આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન ઘનતર-અતિ ગાઢ અન્ધકારના પુંજથી ઢંકાએલ માર્ગમાં આમ તેમ વારંવાર ફાટી આંખે વ્યર્થ જુએ છે અને થોડા પણ સળવળાટથી હવે તે રમણી આવી લાગી છે એવા ભ્રમથી આમ તેમ ઉત્સુકતાથી બાથોડિયા ભરતો તે માત્ર પીડાને જ પામે છે. ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે, આ સૂર્ય અસ્તાચલને છેડે જઈ રહ્યો છે, અને તત્કાળ ઊઠી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી લાંબાવાળવાળી થઈ રહેલ છે. હે પ્રિય સખિ ! આવ, ઘરની-અંદર પ્રવેશ કર, બારણામાં તોરણના થાંભલે હાથ ટેકવીને ઊભી રહેલી-રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે. ૨.

અન્ધકારની લહરીથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીને વિકસ્વર કરનાર તથા શુણી પુરુષોની નિદ્રાને ફર કરનાર હે સૂર્યદેવ ! તમારો આ તેજનો પુંજ સ્વબલિના જ્યોતિશ્ચક્રને આગ્રહાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩.

સંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી, કારણ કે—અન્ધકારમાં અભાવ સ્વરૂપતા સિદ્ધ કર્યા વિના ભાવરૂપ મુખ્ય અર્થ બાધિત ન હોવાથી પૂર્વોક્ત ઘનતરાદિ વ્યવહારને ઔપચારિક કહી શકાય નહીં. અથવા અન્ધકારમાં ઘનતરાદિનો વ્યવહાર ઔપચારિક માનો તો પણ અન્ધકાર ભાવરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ભાવનો ભાવમાં ઉપચાર થાય છે પરંતુ અભાવમાં થતો નથી. જેમ કે—છોકરો અગ્નિ છે આ સ્થળે અગ્નિરૂપ ભાવનો છોકરારૂપ ભાવમાં ઉપચાર—આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અભાવમાં ઉપચારના કારણભૂત સાદૃશ્યાદિનો અભાવ છે. માટે કુલાદિના અભાવમાં કોઈ વળત તથા પ્રકારને ઉપચાર થતો નથી અર્થાત્ કુલાભાવને કોઈ ઘનતરાદિ રૂપે કહેતું નથી.

(પ૦) વૃથોન્મેષમિતિ વૃથોન્મેષો યત્ર તત્તથા । દમ્ભમિકયેતિ ઑત્સુક્યેન ।

તત્રેતિ અભાવરૂપે તમસિ । તથાત્વે इति ઔપચારિકત્વે । તથાપ્રકારોપચારેતિ તથે ઘનતરાદયસ્તથાપ્રકારા ઉપચારા જ્ઞેશઃ । તત્રેતિ કુમ્ભાદિભાવે ।

(ટિ૦) તત્પ્રસાધકેતિ તમસો ભાવપ્રસાધકસ્ય અનુમાનસ્ય સમ્ભવાત્ ।

નૈવમેતદિત્યાદિ, પટદ્ભાવેતિ તિમિરાભાવરૂપતા । ન હિ તમસો વ્યમભાવરૂપતાં પ્રતિ-
પદામહે । તસ્યેતિ તદ્વ્યવદેશસ્ય ઘનતરાદિરૂપસ્ય । તથાત્વેડપીતિ વ્યવદેશોપચારયોગેડપિ । ન
ખલુ કુમ્ભાદીતિ । ભાવસ્ય ભાવ ઉપચારો ભવતિ, ન ત્વભાવે, યથાગ્નિર્માણવકઃ । તથાપ્રકાર-
ેતિ ઘનતરાદિવ્યવદેશપ્રકારઃ । તત્રેતિ અભાવે ।

તથા નાભાવરૂપં તમઃ, પ્રાગભાવાદ્યસ્વભાવત્વાદ્, વ્યોમવત્ । ન ચાયમપિ હેતુ-
રસિદ્ધઃ । તથાહિ—આલોકસ્ય પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ, હૃતેરેતરાભાવઃ, અત્યન્તાભાવો
વા તમો ભવેત્ ? આદ્યે એકસ્ય, અનેકસ્ય વાડયં તત્ સ્યાત્ ? ન તાવદેકસ્યાલોકસ્ય
પ્રાગભાવસ્તમઃ, પ્રદીપાલોકેનેવ પ્રમાકરારાલોકેનાપિ તસ્ય નિવર્ત્યમાનત્વાત્ । યસ્ય હિ યઃ
પ્રાગભાવઃ સ તેનૈવ નિવર્ત્યેતે, યથા પટપ્રાગભાવઃ પટેનૈવ । નાપ્યનેકસ્ય, એકેન નિવ-
ર્ત્યમાનત્વાત્, પટપ્રાગભાવવદેવ । ન ચ વાચ્યમ્— ‘પ્રત્યાલોકં સ્વસ્વનિવર્તનીયસ્ય તમસો
મેદાત્ પ્રદીપાદિના નિવર્તિતેડપિ તમોવિશેષે પૂષાદિનિવર્તનીયં તમોડન્તરં તદા તદ-
ભાવાદ ન નિવર્તેતે—इत्येकेन निवर्त्यमानत्वादिति हेतुरसिद्धः’— इति, પ્રદીપાદિનિવર્તિત-
તમસિ પ્રદેશે દિનકરાદિનિવર્તનીયસ્ય તમોડન્તરસ્યોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાડનુપલબ્ધેઃ, સંપ્રતિ-
પન્નવત્ । યદિ ચેદં પ્રાગભાવસ્વભાવં સ્યાત્, તદા પ્રદીપપ્રમાપ્રવન્ધપ્રધ્વંસેડસ્યોત્પત્તિન
સ્યાત્, અનાદિત્વાત્ પ્રાગભાવસ્ય ।

નાપ્યાલોકસ્ય પ્રધ્વંસાભાવસ્તમઃ, નિવર્ત્યમાનત્વાત્, તસ્યૈવ પ્રાગભાવવત્ ।

નાર્પીતરંતરાભાવઃ, તસ્ય પ્રસૃતેડપિ પ્રચ્છંડે માર્તિળીયે તેજસિ સદ્ભાવેન તમિ-
વાયામિવ વાસરેડપિ તમઃપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

નાપ્યાલોકસ્યાડત્યન્તાભાવસ્તમઃ, તસ્ય સ્વકારણકલાપોપનિપાતકલે સમુત્પ-
માનત્વાત્ । इति पक्षाडष्टकेनाडध्यवटमानत्वाद् नानुमानिक्यपि तमसोऽभावरूपतास्वीकृतिः॥

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અંધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અંધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે હીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે. પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે-કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે, અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દષ્ટાન્ત સમજી લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર બુદ્ધા બુદ્ધા છે, પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી બુદ્ધો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુક્ષ્માત અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અંધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ ફેલાવા છતાં અંધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યોન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે. એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો યોગતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારનો અભાવરૂપે સ્વીકાર આડેય નિઃકર્મથી ઘટના ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી.

(૫૦) પ્રાગભાવ इति । यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभावः । घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभाव-
लक्षणो मृत्पिण्डो निवर्तते । एवं आलोके उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षणं तमो निवर्तते । निवर्त्य-
मानत्वादिति । आलोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा
प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वंसाभावो न भवति, निवर्त्यमानः 'पटादिनेति' हेयम् ।

तस्येति आलोकस्य ॥

(દિ૦) ન તાવદિત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ । નાપ્યનેકસ્યેતિ અનેકઆલોકસ્ય પ્રાગભાવ-
સ્તમ इति पाश्चात्येन सम्बन्धः । तदा तदभावादिति रात्रौ सूर्याभावात् ।

यदि चेदमित्यादि । इदमिति तमः । प्रागभावेति “क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः
स उच्यते” [मी०लो० अभा० २] अस्येति तमसः । प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्च । नाप्यालोकस्येति
“नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।” [मी०लो० अभा० ३] निवर्त्यमानत्वादिति आलोके-
नेति शेषः । ययालोकस्य प्रध्वंसाभाव एव तमः तदाऽऽलोकनिवर्त्य न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात् ।
अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात् । तस्येति आलोकस्य । “गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥”
[मी०लो० अभा० ३] । नाप्यालोकस्येति तमसः ।

“શિરસોઽવયવા નિમ્ના વૃદ્ધિકાઠિન્યવજિતાઃ ।

શશશ્ચજ્ઞાદિરૂપેણ સોઽન્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥૧૧॥” [મી०લો० અભા० ૪]

નિવર્તિતતમ इवाऽनिवर्तिततमपि तमो न दृश्येत । [दृश्यमानस्येत्यर्थः (दृश्यमानो न स्यादित्यर्थः) ।
तमसः प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्च आलोकेनेति शेषः । आलोकस्य यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात्-
प्रध्वंसाभावो न स्यात् (?) । योऽन्यन्ताभावो भवति स कदाचिन्न निवर्तते ।]

§૫ એતત્ સકલમપિ પ્રાયેણ છાયાયામપિ સમાનમિતિ યથાસંભવં યોજ્યમ્ ।
વિશેષતઃચૈતદ્વ્યતાપ્રસિદ્ધિઃ પરિપાટિપ્રાસસ્યાદ્વાદરત્નાકરાદવધારણીયા ।

यत्पुनरवाचि—‘तमसि सञ्चरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्यात् इत्यादि, तदखिल-
मालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमतिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ?
इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

§૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત અર્થા પ્રાયઃ કરીને છાયામાં પણ
સમાન જ છે. તો યથાસંભવ બુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી. વળી, વિશેષતઃ
છાયામાં દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી સમજી લેવી
લેઈએ.

વળી, ‘અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમાં સંચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય’-
વિગેરે જે કહ્યું તે સઘળુંયે પ્રકાશમાં પણ સમાન જ છે, માટે તેનું નિરાકરણ
વાહી પોતે જ કરી લેશે. તેને માટે અમારે નિર્થક મહેનત કરવાની જરૂર નથી.
આ પ્રકારે અન્ધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયાં. ૨૧

૧ પટાદિજ્ઞેયઃ— મુ । અત્રાલોકઃ પટાદિના નિવર્ત્યમાનઃ—ઈતિ સંવન્ધઃ । ૨ દ્ર્યતે મુ ।

૩ કોષ્ઠકાન્તર્ગતઃ પાઠો મુદ્રિતે એવ ।

મનઃપર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

સંયમત્રિશુદ્ધિનિવન્ધનાદ્ વિશિષ્ટાવરણવિચ્છેદાજ્ઞાતં

મનોદ્રવ્યપર્યાયાલમ્બનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

§૧ વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોડસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમસ્તસ્માદુદ્ભૂતં માનુષક્ષેત્રવર્તિસંજ્ઞિજીવગૃહીતમનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ યજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાયજ્ઞાન-મિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું લક્ષણ—

સંયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મને ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તેથી અઢીદ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞીભૂવોએ ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં

નિઃશિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

§૧ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાન્તરજ્ઞા । વહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુષ્ય-ભવાદિલક્ષણા । તતઃ સામગ્રીવિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ સકલઘાતિસંઘાતવિઘાતસ્તદપેક્ષં સકલવસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§ ૧ કેવલજ્ઞાન—સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી બે પ્રકારે છે—૧ અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે. અને જિનેશ્વરની વિઘ્નમાનતામાં મળેલ મનુષ્યભવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે. આ બન્ને પ્રકારના સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે—સામગ્રી બ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય એટલે ચારેય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થાય છે. અને આ ઘાતિકર્મના નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન બાણવું.

§૨ યસ્તુ નૈતદમસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીષા । તથાહિ—વાધકમાવાત્, સાધકમાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ સ્થાપ્યેત ? અઘપક્ષે પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં વા વાધકમભિદધ્યાઃ ? પ્રત્યક્ષં ચેત્—પારમાર્થિકમ્, સાંવ્યવહારિકં વા ? પારમાર્થિકમપિ વિકલમ્,

સકલં વા ? વિકલમપ્યવધિલક્ષણમ્, મનઃપર્યાયરૂપં વા ? નૈતત્પ્રત્યક્ષદ્વયમપિ ક્ષેમાય, દ્વયસ્યા-
સ્ય ક્રમેણ રૂપિદ્રવ્યમનોર્વર્ણણાગોચરત્વેન તદ્વાધનવિધાવધીરત્વાત્ । સકલં ચેત, અહો !
શુચિવિચારચાતુરી, યત્કેવલમેવ કેવલપ્રત્યક્ષસ્યાઽસ્યાઽભાવં વિભાવયતીતિ વક્ષિ । વન્ધ્યાઽપિ
પ્રસૂયતામિદાનીં સ્તનન્ધયાન્ । વાન્ધ્યેયોઽપિ ચ વિધત્તામુત્તંસાન્ ।

સાંખ્યવહારિકમપ્યનિન્દ્રિયોદ્ભવમ્, ઇન્દ્રિયોદ્ભવં વા ? ન તાવત્ પ્રથમમ્, અસ્ય
પ્રાતિભાતિરિક્તસ્ય સ્વાત્માવિષ્વમ્ભૂતસુखादिमात्रगोचरत्वात् । પ્રાતિભં તુ તદ્વાધકં
નાનુભૂયત એવ । એન્દ્રિયં તુ સ્વકીયમ્, પરકીયં વા ? સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્
વાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિષ્ટં પિનષ્ટિ ભવાન્ । તથા તદભાવસ્યાઽ-
સ્માભિરપ્યમીષ્ટેઃ । દ્વિતિયે તુ, સર્વદેશકાલાનાકલય્યેદં તદભાવમુદ્ભાવયેત્, ઇતરથા
વા ? આકલ્ય્ય ચેત્ । આકાલં નન્દતાદ્ ભવાન્ । ભવત્યેવ સકલકાલકલાકલાપા-
શેષદેશવિશેષવેદિનિ વેદનસ્ય તાદૃશઃ પ્રસિદ્ધેઃ । અનાકલ્ય્ય ચેત્ । કથં સકલદેશ-
કાલાઽનાકલને સર્વત્ર સર્વદા વેદનં તાદૃગ્ નાસ્તીતિ પ્રતિતિરુક્ષેત્ ? પરકીયમપીદા-
નીમત્ર તદ્વાવં વાધેત, સર્વત્ર સર્વદા વૈત્યાદિવિકલ્પજાલજર્જરીભૂતં ન તદ્વાધનધુરાં
ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । કથં વા પરગૃહરહસ્યાભિજ્ઞો ભવાનેવમભૂત ? ‘તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષ-
પ્રતિક્ષેપદક્ષં પ્રત્યક્ષં પ્રાવર્તિષ્ટ મમ’ ઇતિ તેન કથનાચ્ચેત્ । યદિ કથિતે પ્રત્યયઃ, તર્હિ
‘તાદૃક્ષાધ્યક્ષપ્રતિક્ષેપિ પ્રત્યક્ષં નાસ્ત્યેવ’ ઇત્યુત્તમ્ભિતહસ્તા વયં વ્યાકુર્મહ ઇતિ કિં ન
તથાઽનુમન્યસે ? અથ ન યૌષ્માક્રીણઃ પ્રમાણપ્રવીણઃ સમુહ્લાપઃ । પરકીયઃ કથમિતિ
વાચ્યમ્ ? ન સ્વત્વયં સ્વપ્રત્યક્ષં ત્વપ્રત્યક્ષં કર્તું શક્નોતિ, વચસા તુ યથાઽસૌ
કથયતિ, તથા વયમપિ ।

અથ તદુપદર્શિતેઽર્થે સંવાદાત્ તદ્વચઃ પ્રમાણમ્ । નન્વેવં પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં
વા સંવાદકં સ્યાત્ ? ઇત્યાદિપૂર્વોક્તાવર્તનેનાઽનવસ્થાવલ્લિરુલ્લસન્તી કથં કર્તેનીયા ?
કિન્ચ, સંવિદામિન્દ્રિયાગોચરત્વાદૈન્દ્રિયમધ્યક્ષં સકલપ્રત્યક્ષસ્ય વિધૌ પ્રતિપેધે વા
મૂકમેવ વરાકમ્ । ન ચ ત્વન્મતેનાભાવઃ પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યતે, તથાત્વે હિ કિમિદાની-
મપહૃતસર્વસ્વેન તપસ્વિનાઽભાવપ્રમાણેન કર્તવ્યમ્ ? । તન્ન પ્રત્યક્ષં તદ્વાધવિધાનસંવિ-
ધાનોદ્ધુરમ્ ।

§ ૨ કેવલજ્ઞાનને નહીં માનનાર મીમાંસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાંસા
કરવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે—સકલ પ્રત્યક્ષ—કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરે છે, તે
તે શું બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી માટે ? બાધક
માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમાં પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ? આ બંને પક્ષોમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં. કારણ એ બંને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ણણાને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની ચતુરાઈ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વંધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ—(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો—પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ-દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રતિભાજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેષણ (પીસેલાને પીસવાનું) કરે છે કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને બાળીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને બાળ્યા વિના ? સર્વદેશ કાળને બાળીને કહો તો—સર્વદા આનંદ કરે. કારણ કે સર્વેક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને બાળનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને બાળ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરે તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—સર્વદેશ અને કાળને બાળ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?—વિગેરે વિકલ્પ બાળથી બપોડી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાંસક ! બીજાના ઘરની ગુમ વાત તે કઈ રીતે બાળી ? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવળજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે બાળ્યું ?

મીમાંસક : 'કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે, એવું તેણે મને કીધું છે તેથી બાળ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ ઊંચા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે—'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાંસક : તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી.

જૈન : તો એ કહો કે—બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસકઃ તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે. જૈનઃ તે સંવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ આવૃત્તિ કરવાથી ઊડતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશે ? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદ્દન મૂક છે. અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મતમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ હુંટાર્થ જવાથી તે બિચારું શું કરશે ? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે । સર્વદેતિ સર્વસ્મિન્ કાલે । इदमिति स्वकीयं प्रत्यक्षम् । भवत्येवेति त्वय्येव । तादृशः इति तादृशस्य । कथं वा परगृह्ययादि गद्ये कथमेतत् त्वया ज्ञातं यदुतैतत् प्रत्यक्षं सर्वत्र सर्वदा तद्वाधे । परचेतोवृत्तीनां भवादृशां दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यर्थः । तेनेति परेण । न खल्वयमिति अयं परकीयः समुल्लापः । नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यादिति तद्वचसः प्रत्यક્ષં संवादकमप्रत्यક્ષं चेति योगः ।

(૬૦) નૈતત્પશ્યદ્વયમિત્યાદિ । રૂપિદ્રવ્યેતિ અવધિઃ । મનોવર્ગણેતિ મનઃપર્યાયઃ । તદ્વાધને इति सकलप्रत्यक्षवाधने । न तावत् प्रथममस्येति अनिन्द्रियोद्भवस्य । प्रातिभं त्विति केवलं नास्तीति । अद्य मे महाप्रसादो भवितेत्यादि । एतत् प्रातिभमदृढं मानसप्रत्यक्षं दृढतरम् । अत्र तदिति प्रत्यक्षं कर्म । तदभावस्येति तस्य सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र । इदमिति स्वकीयं ज्ञानम् । तदभावमिति केवलाभावम् । भवतीति त्वयि । तादृक्षेत्यादि । तेनेति जૈમિનિના । परकीय इति जैमिनिसम्बन्धो ।

अथ तदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते । तद्वच इति तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्यम् । तथात्वे इति अभावस्य प्रत्यक्षप्रेक्षत्वे परचेतोवृत्तीनां भवादृशां दुर्लक्ष्यत्वाद् इत्यर्थः ।

અપ્રત્યક્ષમપિ પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમ્, અપરપ્રમાણરૂપં વા પ્રણિગદ્યેત ? આદ્યં ચેત્, તર્હિ નિદ્રાણદશાયામમ્બસ્તમ્બકુમ્ભામ્બોરુહામ્બોધરાદિગોચરપ્રત્યક્ષાભાવાત્ તેષામભાવો ભવેત્ । દ્વિતીયં ચેત્, ભાવસ્વભાવમ્, અભાવસ્વભાવં વા ? ભાવસ્વભાવમપ્યનુમાનં, શાવ્દમ્, અર્થાપત્તિઃ, ઉપમાનં વા ? ।

અનુમાનં ચેત્. કરતત્ર ધર્મી—સકલપ્રત્યક્ષમ્, પુરુષો વા કશ્ચિત્ ? સકલ-પ્રત્યક્ષં ચેત્, તત્રોપાદીયમાનઃ સમસ્તો હેતુરાશ્રયાસિદ્ધતામાશ્રયેત્, ભવતસ્તસ્યાઽપ્રસિદ્ધેઃ । પુરુષોઽપિ સર્વજ્ઞઃ, તદન્યો વા ધર્મી વર્ણયેત ? સર્વજ્ઞચેત્, કિં સર્વજ્ઞત્વેન નિર્ણાતઃ, પરામ્યુપગતો વા ? નિર્ણાતચેત્, કથં તત્ર તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ પ્રેક્ષાકારિણઃ કર્તુમુચિતઃ, તન્નિર્ણાયકપ્રમાણેતૈવ તદ્વાધનાત્ ?

અથ સર્વજ્ઞત્વેન પરૈરમ્યુપગતઃ પુમાન્ વર્ધમાનાદિધર્મી, તર્હિ કિં તત્ર સાધ્યમ્ નાસ્તિત્વમ્, અસર્વવિત્ત્વં વા ? ન તાવદ્ નાસ્તિત્વમ્, તથાવિધપુરુષમાત્રસત્તાયામુખ્યો-રવિવાદાત્, તથાવ્યવહારપારમાર્થિકાપારમાર્થિકત્વ એવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

असर्ववित्त्वं चेत् । कस्तत्र हेतुः—उपलब्धिः, अनुपलब्धिर्वा ? उपलब्धिश्चेत्, अविरुद्धो-
पलब्धिः विरुद्धोपलब्धिर्वा ? । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणि, नित्यवनिषेधामिधीय-
मानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्ध-
कार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या, सर्वज्ञत्वेन
साक्षाद् विरुद्धस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्रेतनविकल्पचतुष्टयमपि
घटामटादयते । प्रतिषेध्यस्य हि सर्ववित्त्वस्य विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य च व्याप्यं
कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वम्, कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम्, कारणमावरणक्षयोपशमः,
सहचरादि रागद्वेषादिकम् । न च विवादापेदाने पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं
किञ्चित् प्रमाणं तवाऽस्ति, यत्तस्तदुपलब्धीनां सिद्धिः स्यात् ।

वक्तृत्वरूपविरुद्धकार्योपलब्धिरस्त्येव तन्निषेधे साधनं साधिष्ठमिति चेत् । ननु
कीदृग् वक्तृत्वमत्र विवक्षाञ्चक्रे, यत्सर्ववित्त्वविरुद्धस्य कार्यं स्यात्—प्रमाणविरुद्धार्थ-
वक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यभिदायाम्, असिद्धं साधनम्,
वर्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयमिदं तु, नेयं विरुद्धकार्योपलब्धिः,
किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी, धूमध्वजसिद्धिनिबन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् ।
तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनेकान्तः, वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्त्वकार्यत्वस्या-
विरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः, अविरुद्धानुपलब्धिर्वा ? विरुद्धानुपलब्धिस्तावद्
विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधाति, अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलब्धेः, इत्यादि-
त् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणा-
नुपलब्धिः, सहचराद्यनुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत ? स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-
क्षणप्राप्तत्वविशेषणा वा व्याक्रियेत ? पौरस्त्या तावत्, निशाचरादिना व्यभि-
चारिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्ववित्त्वस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धि-
भूतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः, यतः सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्,
तर्ज्यमतीन्द्रियवस्तूपदेशः, कारणमखिलावरणविलयः, सहचरादि क्षाधिकचारित्रादिकम् ।

च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किञ्चित् तेऽस्ति, इत्यसिद्धा एवाऽमूः ।

अथ सर्वज्ञान्यः कश्चिद् धर्मी, तर्हि तस्याऽसर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता ।
न नानुमानं तद्व्याधकम् ॥

अप्रत्यक्षेने सकल प्रत्यक्षानुं आधक इडे। तो अप्रत्यक्ष ओटले प्रत्यक्षाभावा-
न छे के अन्य प्रमाणरूप अर्थात् प्रत्यक्षथी लिन्त प्रमाणरूप छे ?

१ किं साक्षाद् विरु० मु ।

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુમ્ભ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશે તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે.

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી લિન્ન અન્ય પ્રમાણ-એ ધીજ્ઞે પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી શું છે-કેવળજ્ઞાન છે કે કોઈ પુરુષ ? અનુમાનનો ધર્મી કેવળજ્ઞાન હોય તો-તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાગ્રિહ થશે. કારણ કે તમારા સતમાં હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે બીજાને સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાનું માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મીનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ આધિત થાય છે. બીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે-નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-તેવા પુરુષની સત્તામાં તો વાહિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે-સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક-આમાં વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય-માં જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી-પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાભ્યુપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ ? ઉપલબ્ધિ હોય તો-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યસિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યસિચારી છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો-તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે ? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિતજ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મીમાં એ કિંચિજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકલ્પો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિધ્યમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિજ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિજ્ઞત્વનું વ્યાપ્ય છે-કતિપય અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આવરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વસ્તુ તમે માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વસ્તુ છે, પ્રમાણથી આ અર્થનું વસ્તુ છે કે માત્ર વસ્તુ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ માનાદિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વસ્તુ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિ વસ્તુ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે વસ્તુ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિજ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં. સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધૂમોપલબ્ધિ રૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તે તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર ‘વસ્તુ’રૂપ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કશો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્તની સિદ્ધિમાં અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્દ્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્દ્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે. જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદ્યનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે. કારણ કે—જગતમાં અદશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજો હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે—સર્વવિત્ત એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી દશ્ય કહેવાય નહીં. એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદશ્યાનુપલબ્ધિ છે. વ્યપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે. કારણ કે—સર્વવિત્તનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્દ્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

અનુપલબ્ધિને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ તમારી પાસે નથી માટે, આ ચારે અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓ અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અસિદ્ધ હેતુભાસો છે.

અને જો અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે સર્વજ્ઞથી અન્ય પુરુષને માનશો અને તેમાં જો અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરશો તો તે સિદ્ધિનું જ સાધન થશે. આ રીતે અનુમાન સકલપ્રત્યક્ષ-કેવળજ્ઞાનનું બાધક નથી.

(૧૦) પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમિતિ સરપિ દ્વન્નાર્તે ન દૃશ્યતે એવાવતૈવ નાસ્તીતિ ગર્ભઃ ।

તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ ગચ્છે સર્વજ્ઞત્વસ્ય યત્ પારમાર્થિકત્વમપારમાર્થિકત્વં ચ તત્રૈવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિસ્તાવદ્યભિચારિણીતિ સર્વજ્ઞત્વેન સહ ચદવિરુદ્ધં તસ્યોપલબ્ધિઃ । સા વ્યભિચારિણી કાર્યપ્રસાધિકા ન ભવતીત્યર્થઃ । યતો નાસ્ત્યત્ર શીતં વહ્ન્યુપલમ્ભાદિતિ ^૧તદ્વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્નિષેધં ગમ્યતિ, ન પુનરવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ યાવત્ । સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ ^૨નિષેધ્યેન સર્વવિત્ત્વેન સહ સ્વભાવવિરુદ્ધં કિંચિજ્ઞત્વં તસ્યોપલબ્ધિઃ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરિતિ નિષેધ્યેન સહ વિરુદ્ધં કિંચિજ્ઞત્વં તેન વ્યાપ્તં કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વં તસ્યોપલબ્ધિઃ । ^૩આયેતિ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ । તત્રેતિ વર્દમાનાદૌ ।

વક્તૃત્વરૂપેત્યાદિગચ્છે વક્તૃત્વરૂપાઽવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિસ્તન્નિષેધે સર્વવિત્ત્વ-નિષેધે સાધિષ્ઠં સાધનમસ્યેવેતિ યોગઃ । સર્વવિત્ત્વવિરુદ્ધસ્યેતિ કિંચિજ્ઞત્વસ્ય ॥ દ્વિતીય-મિદીતિ પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વપક્ષે । કિન્તુ કાર્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધં કિંચિજ્ઞત્વમ્ । તસ્ય પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વં ન કાર્યં યદુપલબ્ધેત, અપિ તુ સાધ્યસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય કાર્યમિદં પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થ-વક્તૃત્વમ્, તસ્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધો હેતુરિતિ વિપરીતસાધનાત્ । વક્તૃત્વમાત્રેતિ ^૪વક્તૃત્વમાત્રં સર્વવિત્ત્વસ્ય કાર્યં ભવત્ત્વ વિરુદ્ધયતે ।

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિરિત્યાદિ । અસ્યત્ર શીતં વહ્ન્યુપલબ્ધેસ્તવ ચ નિષેધોઽભીષ્ટઃ । અસિદ્ધા પવાસૂરિતિ સ્વમાવાનુપલબ્ધ્યાદયઃ ।

(દિ૦) તેપામિતિ સ્તમ્ભકુમ્ભામ્મોરુહાદીનામ્ । અનુમાનં ચેદિત્યાદિ । તત્રેતિ અનુમાને । તત્રેતિ સકલપ્રત્યક્ષે । તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદન્યં ઇતિ તત્માત્સર્વજ્ઞાદન્યો વ્યતિરિત્તો મૂર્ચ્ચઃ કન્થિત્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તાદૃક્ષેતિ સકલપ્રત્યક્ષનિરાસઃ । તન્નિર્ણયકેતિ સર્વજ્ઞનિષ્ચાયકેન । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ વ્યવહારસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય પારમાર્થિકેનેતિ વયં શ્રૂમઃ । પરમાર્થેન સર્વ-જ્ઞોઽસ્તિ, ત્વં ભળસિ નાસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇત્યર્થેવ વિવાદાત્ । વ્યભિચારિણીતિ વક્તૃત્વપુરુષત્વા-દિમિઃ । વિરુદ્ધસહચરાદીતિ । આદિશબ્દાદ્ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરો-પલબ્ધિશ્ચ । નાદેત્યાદિ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તસ્ય ચેતિ કિંચિજ્ઞત્વસ્ય । વિવાદાપે-દાને ઇતિ વિવાદપદાધિરુદ્ધે સર્વજ્ઞે । તેપામિતિ કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાદીનાં રાગાદીનાં ચ । અન્યતમસ્યેતિ દ્વિત્યાપિ । ચત ઇતિ સાધકપ્રમાણાત્ । તદુપલબ્ધીનામિતિ તસ્ય વિરુદ્ધસ્ય

૧ 'તિ ચ વિ' લ । 'તિ વિરુ' મુ । ૨ 'રિતિ । અત્ર પ્રાયઃ સર્વાદર્શોપ સાક્ષાદવિરુદ્ધો-પલબ્ધિરિતિ હેતુનામાસ્તિ । તદ્વાચ્યા ચાગ્રેતનૈવેતિ । નિષે'—મુપજ્ઞિકા । ૩ નાયેતિ મુ ક ।

૪ માત્રેણેતિ લ ।

કિંચિવજ્ઞત્વસ્ય વ્યાપ્યાયુપલબ્ધીનામ્ । તન્નિપેધે इति सर्वज्ञत्वनिवारणे । आद्यभिदायामि-
ત્યાદિ । तथाभूतेति प्रमाणविरुद्धार्थस्य वक्तृत्वाऽसम्भवात् । साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमा-
णविरुद्धवक्तृत्वं तस्योपलब्धिः । इयमिति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वलक्षणा । तद्विधीति सर्वज्ञविधि-
साधनी । सामान्येनेति नास्ति सर्वज्ञोऽनुगच्छेः । यतः सर्ववित्त्वस्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे ।
सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न स्यादित्यर्थः, यतो नास्त्यत्र
शोतं बहून्पलम्भादितिवत् विरुद्धोपलब्धिर्निषेधं गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धिः । तदनुपलब्धी-
नामिति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम् ।

अथ सर्वज्ञादित्यादि । तस्येति जडस्वभावस्य अस्माभिरप्यङ्गीक्रियत एवेतत् । तद्वाधक-
मिति सकलप्रत्यक्षवाधनवद्वक्ષम् ।

नापि शाब्दम्, यतस्तदપૌરુષેયમ્, પૌરુષેયં વા સ્યાત્ ? ન તાવદપૌરુ-
પેયમ્, અપૌરુષેયત્વસ્ય વચસ્મુ સંભવાભાવાત્ । પૌરુષેયમપિ કેવલાલોકાકલિતપુરુષ-
પ્રણીતમ્, તદિતરપુરુષપ્રણીતં વા ? આથં કથં વાધકમ્, વિરોધાત્ ? દ્વિતીયે ત્વસૌ
પુરુષઃ કેવલાલોકવિકલાઃ સકલાઃ પુરુષપર્પદઃ પ્રેક્ષતે, ન વા ? । પ્રાચ્યપક્ષે, કથં
તત્પ્રતિષેધઃ, તસ્યૈવ તદાકલિતત્વાત્ ? દ્વિતીયેઽપિ કથન્તરામ્, તત્પ્રણીતશબ્દસ્ય
પાંશુલપાદકોપદિદૃશશબ્દસ્યેવ પ્રમાણત્વાસંભવાત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્વાધિકા, તદભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય પ્રમાણષટ્કનિષ્ઠકલિત-
સ્યાર્થસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ।

નાપ્યુપમાનમ્, તસ્ય સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાત્ । તન્ન ભાવરૂપં પ્રમાણં તદ્વાધ-
વદ્વક્ષમ્ ।

અને શાબ્દ-આગમ પણ સકલપ્રત્યક્ષનું બાધક નથી કારણ કે તે બે
બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક
તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે અપૌરુષેય વચન-શબ્દનો સંલવ જ નથી.
પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા
થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ
કેવલજ્ઞાનનું બાધક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે.
કેવલજ્ઞાનરહિત અસર્વજ્ઞ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સકલપ્રત્યક્ષમાં બાધક હોય
તો અમે પૂછીએ છીએ કે-આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવલજ્ઞાન
વિનાના જ છે એમ બાણ્યું છે કે નથી બાણ્યું ? બે બાણ્યું હોય તો તે કેવલ-
જ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં. કારણ કે-તે સ્વયં કેવલજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને
બાણી જ કેવી રીતે શકે ? અર્થાત્ બે બાણ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય.
અને બે સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય તો-કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા
પુરુષો કેવલજ્ઞાન વિનાના જ છે, એવું બાણ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

ચયના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસને આલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં.

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(પ૦) કથંતરામિત્યત્ર કથંતરાં તત્પ્રતિષેધ ઇતિ યોગઃ ।

સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાદિતિ અસતા ચ સાદૃશ્યં નોપપચતે ।

(ટિ૦) યતસ્તદિતિ શાબ્દમ્ । તત્પ્રતિષેધ ઇતિ સકલપ્રત્યક્ષનિષેધઃ । તસ્યૈવેતિ પુરુષસ્યૈવ । તદાકલિતેતિ કેવલવિકલસકલપુરુષપર્પદજ્ઞાનાત્ । કથંતરામિતિ તત્પ્રતિષેધ ઇતિ સમ્બન્ધઃ । તત્પ્રણીતેતિ તેન કેવલાલોકવિકલસકલપુરુષપર્પદલોકકેનોપદિષ્ઠ્વનેઃ । પાંશુલેતિ પથિકઃ । પાન્થ-વાક્યમપ્રમાણમ્, તસ્યાપ્તત્વનિશ્ચયાભાવાત્ શૂતકારાદિવાક્યવત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિરિત્યાદિ । તદ્ભાવમિતિ કેવલાભાવં વિના ।

તસ્યૈત્યુપમાનસ્ય । તદ્વાધેતિ સકલપ્રત્યક્ષવાધને પ્રવુભૂપતિ ।

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્શિપ્રમાણપચ્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, 'વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્'—ઇતિ તદ્ગ્રાહ-કાનુમાનસ્ય પ્રવૃત્તેઃ । તન્ન વાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાઽભાવઃ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિસ્તૈલસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સંવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેવં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે-સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે બાધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

આ પ્રકારે હથેળીમાં રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને બાણુનાર 'કેવળ' એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું. માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે. ૨૩.

(૫૦) વિવાદાસ્પદમિતિ સચરાચરં વિશ્વમ્ ।

નિસ્તલેતિ 'નિસ્તલશબ્દેન વર્તુલસ્યાસ્યા ।

(ટિ.) તસ્યેતિ અભાવસ્ય પ્રમાણપચ્ચક્રાભાવે પ્રવૃત્તેઃ ।

'પ્રમાણપચ્ચક્રં યત્ર વસ્તુરુપે ન જાયતે ।

વસ્તુસત્તાવબોધાર્થં તત્રાભાવપ્રમાણતા' ॥ [મીશ્લો અમા૦ ૨] इति वचनात् । न चासाविति प्रमाणपच्यकाप्रवृत्तिः । विवादास्पदमिति देशकालस्वभावविप्रकृष्टादिवस्तु । कस्यचिदिति बर्द्ध-मानादेः । तद्ग्राहकेति प्रत्यक्षग्राहकम् । तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

કિન્તુ કતરં પુરુષમેતદાસ્પદીકરોતીત્યત્રાહુઃ—

તદ્વાનર્હન્ નિર્દોષત્વાત્ ॥૨૪॥

§ ૧ તત્ કેવલં નિત્યમસ્યાસ્તીતિ નિત્યયોગે મતુપ્ । નિષ્ક્રાન્તો દોષેષ્યો રાગદ્વેષાઽજ્ઞાનલક્ષણેભ્યો નિર્દોષસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ ।

પ્રયોગઃ—અર્હન્ સર્વજ્ઞઃ, નિર્દોષત્વાત્, યસ્તુ નૈવં સ નૈવં યથા રથ્યાપુરુષઃ, તથા ચાર્હન્, તસ્માત્ સર્વજ્ઞ ઇતિ ॥૨૪॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન કયા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેતું કથન-

તદ્વાન અર્હન્ છે કારણ કે તે નિર્દોષ છે, ૨૪.

§ ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમાં હોય તે તદ્વાન એટલે કેવલજ્ઞાનવાળા, અહીં નિત્યયોગમાં મતુપ્ પ્રત્યય થયો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે મુક્ત છે, તે નિર્દોષ કહેવાય છે, અને નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ સર્વજ્ઞ છે.

અનુમાન પ્રયોગ-અર્હન્ કેવળજ્ઞાનવાળા-સર્વજ્ઞ છે, નિર્દોષ હોવાથી, જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય, જેમ કે-રથ્યાપુરુષ-શેરીનો માણસ, અર્હન્ નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે. ૨૪.

નિર્દોષત્વમસ્ય પ્રસાધયન્તિ—

નિર્દોષોઽસૌ પ્રમાણાઽવિરોધિવાક્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§ ૧ પ્રયોગઃ—અર્હન્ નિર્દોષઃ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વાત્, યસ્તુ ન નિર્દોષઃ, સ ન તથા, યથા રથ્યાપુરુષઃ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ ચાર્હન્, તત્તો નિર્દોષ ઇતિ ॥૨૫॥

અર્હન્માં નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ—

અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી. ૨૫

§ ૧ અનુમાન પ્રયોગ—અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી, જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર નથી. અર્થાત્—પ્રમાણથી

૧ નિસ્તુલં મુ ।

વિરુદ્ધ ઘોષનાર છે. જેમકે - રચ્યાપુરુષ (શેરીનો માણસ). અહીંન પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા છે માટે નિર્દોષ છે. ૨૫.

પ્રમાણાવિરોધિવાક્યમેવાર્હતઃ પ્રસાધયન્તિ—

તદિષ્ટસ્ય પ્રમાણેનાઽવાધ્યમાનત્વાત્ તદ્વાચસ્તેનાવિરોધસિદ્ધિઃ ॥૨૬॥

§ ૧ તસ્યાર્હત ઇષ્ટસ્ય પ્રતિપાદ્યતયા સંમતસ્યાઽનેકાન્તતત્ત્વસ્ય, તદ્વાચ ઇત્યર્હ-
દ્વાચઃ । અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્, તત્ર પ્રમાણાવાધ્યમાનાભિમતતત્ત્વત્વાત્ । યસ્યા-
ઽભિમતં તત્ત્વં યત્ર પ્રમાણેન ન વાધ્યતે, સ તત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્ । યથા રોગાદૌ
ભિષગ્વરઃ । ન વાધ્યતે ચ પ્રમાણેનાર્હતોઽભિમતમનેકાન્તાદિતત્ત્વમ્ । તસ્માત્ તત્રાઽસૌ
પ્રમાણાવિરોધિવાક્ । ઇતિ સિદ્ધમર્હન્નેવ સર્વજ્ઞ ઇતિ ॥

અરિહંતના પ્રમાણથી અવિરોધી વચનની સિદ્ધિ -

તેમનાં ઇષ્ટ તત્ત્વો (સ્વાદ્વાદાદિ) પ્રમાણથી અબાધિત છે, માટે તેમની
વાણીમાં પ્રમાણથી અવિરોધની સિદ્ધિ થાય છે. ૩૬

§ ૧ તેમને એટલે અરિહંતને, ઇષ્ટ તત્ત્વ એટલે પ્રતિપાદન કરવાને સંમત
અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ. તેમની વાણી એટલે અહીંની વાણી.

અનુમાન પ્રયોગ - અહીંન સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વાણીવાળા છે,
સર્વત્ર પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તેવા અભિમત (ઇષ્ટ) તત્ત્વવાળા હોવાથી.
જેનું અભિમતતત્ત્વ જ્યાં પ્રમાણથી બાધિત ન થાય ત્યાં તે પુરુષ પ્રમાણથી
અવિરોધી વાણીવાળો હોય છે. જેમકે રોગાદિ વિષે ઉત્તમ વૈદ્ય પ્રમાણથી અવિ-
રોધી વચનવાળો હોય છે. અહીંનને માન્ય અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી
બાધિત થતું નથી. માટે તે-અનેકાન્તવાદાદિ તત્ત્વને વિષે અહીંન પ્રમાણથી
અવિરોધી વાણીવાળા છે. આ રીતે અહીંન જ સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અર્હન્નિતિ ગચે તત્રેતિ સર્વત્ર ।

§ ૨ નચિન્નં ત્રિભુવનભવનાન્તર્વર્તમાનાઽન્તરિતાનન્તરિતપદાર્થપ્રથાત્વત્તીર્થનાથવૃત્તિર્ન
ભવતિ, યતો મૂમૂધરપ્રમૃતિપદાર્થપ્રવન્ધવિધાનદ્વારા પ્રમથપતેરંચેયમુપપદ્યતે, યદેતદનુમા-
નમત્ર પ્રસૂચ્યતે ન્યાયતાત્પર્યાવગ્રોધપ્રધાનમનોવૃત્તિવિદ્વદ્વન્દેન-ચિવાદપદમૂતં મૂમૂધરાદિ
બુદ્ધિમદ્વિધેયમ્, યતો નિમિત્તાધીનાત્મલાભમ્ । યદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભં તદ્ બુદ્ધિમ-
દ્વિધેયમ્, યથા મન્દિરમ્ । તથા પુનરેતત્ । તેન તથા ।

ન તાવદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભવં વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽપ્રતીતમ્, યતો
મૂમૂધરાદેરાત્મીયાત્મીયનિમિત્તત્રાતનિર્વર્તનીયતા ભુવનમાવિભવમૃતપ્રતીતૈવ । નાઽપિ દોલા-
યમાનેવેદનનિમિત્તમ્, મતિમન્નિર્વર્તનીયેતરામ્બરાદિપદાર્થનોઽયન્તર્યાવૃત્તત્ત્વેન । નાપિ વિરુ-

(શિવ)

પ્રાપ્ત

દ્વતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્બરાદિતોડત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાડપિ તુરીયવ્યાપ્યામતાપ્રતિવદ્મ, ઇન્દ્રિયવેદનેન, અનુમાનનામ્ના, રાદ્ધાન્તાડમિધાનેન વા માનેનાડવાધિતાડમિપ્રેતધર્મધર્મ-
નન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિવન્ધનમ્, એત્તપરિપન્થિધર્મોપપાદન-
પ્રત્યલાનુમાનામાથેન ।

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલમ્, યથા-મૂતાડધિમ્
મૂમ્ધરાદિવિધાતા ન સ્વતિ, વપુર્વન્ધ્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોડવ
ત્રિનેત્રરૂપો ધર્મા ધીધનેન પ્રતિપન્નઃ, અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદપ્રતિપન્નઃ,
યદેવમાધારદ્વારાડપ્રતીત-ચોપદ્ધવો વપુર્વન્ધ્યનાવ્યાપ્યોપનિપાતીભવન્ ન નિરોદ્ધં તીર્થતે ।
યદિ પુનઃ પ્રતિપન્નોડયં ધર્મા, તદા યેન માનેન પ્રતિપત્તિર્મન્મથપ્રત્યથિનોડમિધીયતે,
તેન તૈન્વાદિવિધાનવ્યુત્પન્નમતેરેવેયમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ધ્યતા વાધિતવર્મૈવ-
ઈતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલામ્તાવ્યાપ્યમત્યન્તપૂતરૂપં
પર્વતાદેર્ધમિદ્વેતુતાપ્રતિપાદનાડવદાતમેવેતિ ॥

§ ૨ નૈયાયિક-હે જૈનો ! ત્રણે લોકરૂપ ભવનમાં રહેલ અન્તરિત-વ્યવહિત
સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત-અવ્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું
જ્ઞાન તમને સંભત તીર્થંકર-અહુન્માં ઘટી શકતું નથી. કારણ કે-પૃથ્વી-પર્વત
આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ-ઈશ્વર-શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે
છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને જાણવાની મુખ્ય
મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે-વિવાહારપદ
ભૂભૂધરાદિ-પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન
પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે. જેની
ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે,
જેમકે - મંદિર. આ ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષના
કાર્યરૂપ છે.

‘નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ’ એ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ
નથી. કારણ કે-ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણ)ના સમૂહથી
ઉત્પન્ન થાય છે-આ વાત ત્રણે લોકના ગ્રાણીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન
પુરુષે ખનાવેલ પદાર્થોથી ભિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-
વ્યાવૃત્ત હોવાથી અર્થાત્ આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યભિ-
ચારી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા-કોઈપણ પ્રકારે રહેતો ન
હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી
અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી એવા
હેતુલાસ-કાલાત્યાપાદિદ્વને કારણે બાધિત પણ નથી. પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ
ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

“અથ સ્વલુ તસ્યાં વેલાયાં મગવતો ભૂવિવરાન્તરાદૂર્ણાકોશાદેકારશ્મિ નિશ્ચરિતા સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અઘ્રાદશબુદ્ધક્ષેત્રસહસ્રાણિ પ્રસૃતા । તાનિ ચ સર્વાણિ બુદ્ધક્ષેત્રાણિ તસ્યા રસ્મેઃ પ્રમયા સુપરિસ્ફુટાનિ સંદશ્યન્તે સ્મ યાવદવીચિર્મહાનિરયો યાવન્ચ મવાગ્રમ્ ।” ઇત્યાદિ પૃ ૩.

તે જ અન્યમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકરૂપશ્ચ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૬. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર બૌદ્ધ અન્યોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ કંમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન, બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ત હાઈપ્રિઝ સંસ્કૃત ડિક્શનરીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૬. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની લાધાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ તુલના-એતેનાપરગુરુગણધરાદિઃ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ, તસ્યૈકદેશવિદ્યાસ્પદત્વેન દેશતો ધાતિસંઘાતનત્વસિદ્ધેઃ સામર્થ્યાદપરગુરુત્વોપપત્તેઃ” તત્ત્વો ૦ પૃ ૧

૯. ૨૬ ‘મદ્વો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે લટ્ટને ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને પ્રભાકરને ‘સકર્મમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ ‘તેનાન્યા’ - આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને ૧૩૪ ૭૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી આવું ૬૬ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિષ્ઠા છે—

“સમ્યગ્વોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞાનિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન । તસ્ય ગુરુપદે-શાયત્ત્વાત્” ઇત્યાદી તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧.

૧૩. ૧ ‘નનુ યદિહ’—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિંદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—જુઓ ધર્મો ૦ પૃ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં ૦ પૃ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષા ન્યાયાવતારની સિદ્ધર્ષિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં લેવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. ‘હદં ચ વાયમ્’ દર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત વચ્ચાં કરી છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કર્યું છે તે જોવું—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૨૯.

“મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેતારં કર્મભૂતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં વન્દે તદ્ગુણલબ્ધયે ॥” સર્વાર્થસિદ્ધિ

૭. ૧૫ ‘તાર્યસ્ય’-તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં આચાર્ય
ક્ષમાશ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

તિજ્જઙ્ગ જં તેણ તર્હિ તઓ વ તિત્થં તયં ચ દવ્વમ્મિ ।

સરિયાઈણં ભાગો નિરવાયો તમ્મિ ય પ્રસિદ્ધે ॥૧૦૨૬॥

તરિયા તરણં તરિયવ્વં ચ સિદ્ધાણિ તારઓ પુરિસો ।

વાહોહુવાઈ તરણં તરણિજ્જં નિન્નયાઈયં ॥ ૧૦૨૭ ॥

દેહાઈતારયં જં વજ્જમલાવળયણાઈમત્તં ચ ।

ળેગંતાણચ્ચંતિયફલં ચ તો દવ્વતિત્થં તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

ઐહ તારણાઈફલયં તિ ણ્હાણપાણાવગાહણાઈર્હિં ।

ભવતારયં તિ કેઈ તં નો જીવોવધાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

સૂણંગં પિ વ તમુદ્દહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં ણ્હાણં ।

ન ય જજ્જોગં તં મંડળં વ કામંગભાવાઓ ॥ ૧૦૩૦ ॥

દેહોવગારી વા તેણ તિત્થમિહ દાહનાસણાઈર્હિં ।

મહુમજ્જવેસ્સાદઓ વિ તો તિત્થમાવન્નં ॥ ૧૦૩૧ ॥

ભાવે તિત્થં સંધો સુયવિહિયં તારઓ તર્હિ સાહ્ ।

નાણાઈતિયં તરણં તરિયવ્વં ભવસમુદ્ધોડયં ॥ ૧૦૩૨ ॥

જં નાણ-દંસણચરિત્તભાવઓ તવ્વિવક્ખભાવાઓ ।

ભવભાવઓ ય તારેઈ તેણ તં ભાવઓ તિત્થં ॥ ૧૦૩૩ ॥

તહ કોહલોહકમ્મમયદાહતણ્ણામલાવળયણાઈં ।

ણ્ણંતેણચ્ચંતં ચ કુણ્ણયં સુદ્ધિં ભવોધાઓ ॥ ૧૦૩૪ ॥

ધૃત્યાદિ.

‘અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિ’—દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે—

“અશોકેવૃક્ષઃ સુરપુષ્પૈવૃષ્ટિર્દિવ્યૌ ધ્વનિશ્ચાર્મૈરમાસૈનં ચ ।

ભાષ્મંડલં દુન્દુભિરાતપત્રં સપ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્”

—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ. ૪ માં

શ્લોક ઉદ્ધૃત છે.

સદ્ધર્મપુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

“અથ સહ તસ્યાં વેલાયાં મગવતો મુવિવરાન્તરાદુર્ણાંકોચાદેતા મદિમ નિખરિતા
સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અદ્યદશવુદ્ધસેવસદ્વાણિ પ્રસૂતા । તાનિ ચ સર્વાણિ મુદ્ધસેજાણિ
તસ્યા રસેઃ પ્રમયા સુપરિસ્ફુટાનિ સંદસ્યન્તે સ્મ યાવદ્વૌર્ચિર્ગદ્ધાનિરયો યાવન્ન મવાપ્રમ્ ।”
ધૃત્યાદિ પૃ ૩.

તે જ અન્યમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા ત્રિહેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર
લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં
પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર
બૌદ્ધ અન્યોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—
આવા ત્રણ લેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન,
બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી
દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ત
હાઈબ્રિડ સંસ્કૃત ડિક્શનરીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૯. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના
શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની લાખાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં
આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ તુલના-એતેનાપરમુરુગણધરાદિઃ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ,
તસ્યૈકદેશવિદ્યાસ્પદત્વેન દેશતો ધાતિસંઘાતનત્વસિદ્ધેઃ સામર્થ્યાદપરમુરુત્વોપપત્તેઃ”
તત્ત્વો ૦ પૃ ૧

૯. ૨૬ ‘મદ્દો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે લટ્ટને ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને
પ્રભાકરને ‘સકર્મમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી
એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ
હુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ ‘તેનાન્યા’ - આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને
૧૩૩૬ ૩૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી
આવું દૃઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્વાનદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિષ્ઠાપ છે—

“સમ્યગ્બોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞસિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન । તસ્ય ગુરૂપદે-
શાયત્તત્વાત્” ધૃત્યાદી તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧.

૧૩. ૧ ‘નનુ યદિહ’—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે
આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયજિનુંની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—
જુઓ ધર્મો ૦ પૃ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં ૦ પૃ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર
પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં જોવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. ‘ઈદં ચ વાક્યમ્’ દર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી
છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કર્યું છે તે જોવું—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૨૯

૧૬. ૪ 'શબ્દાર્થયોઃ' શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૭ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિનિ ૧.૧.૫; અને વૈયાકરણ લત્વૃહરિનો પણ એવો જ મત છે— 'નિત્યાઃ શબ્દાર્થસંવન્ધાઃ' વાક્ય ૦ ૧. ૨૩, જ્યારે જૌદ્ધોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. જુઓ પ્રવાસ્વો ૦ કા ૦ ૪૨-૧૮૭ ; તત્ત્વ ૦ કા ૦ ૮૬૭-૧૨૧૨ ।

૨૦. ૩૬. 'દ્વિષ્ઠસંવન્ધ'—આ કારિકાધર્મ પ્રમાણવાતિકલાખ્યતું છે. ૨.૧.૩. તેનું ઉત્તરાર્ધ છે—“દ્વયસ્વરૂપગ્રહણે સતિ સંવન્ધવેદનમ્ ।”

૨૪. ૧૪. 'વિકલ્પયોનયઃ' આ કારિકા દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની છે. જુઓ અનેકા ૦ પૃ ૩૩૪

૨૬. ૭. 'અર્થસંદેહોત્પાદનં'—આ મત ધર્મોત્તરનો છે. “અશ્રુતે પ્રકરણે કથિતા ન્યપિ ન નિશ્ચીયન્તે । ઉક્તેષુ ત્વપ્રમાણકેવ્વપ્યભિધેયાદિષુ સંશય ઉત્પદ્યતે । સંશયાન્ન પ્રવર્તન્તે । અર્થસંશયોપિ હિ પ્રવૃત્ત્યક્કં પ્રેક્ષાવતામ્ । અનર્થસંશયોપિ નિવૃત્ત્યક્કમ્ । અતઃ એવ શાસ્ત્રકારેણૈવ પૂર્વ સંવન્ધાદીનિ યુજ્યન્તે વક્તુમ્ ।” ધર્મો ૦ પૃ ૧૩-૧ હેતુ ૦ પૃ ૨૪૦ । આના ખંડન માટે જુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, તત્ત્વો ૦ પૃ ૪ ।

૨૭. ૧૭ 'અર્ચટ'— હેતુખિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે જુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, ૨૭ । તેના ખંડન માટે—તત્ત્વો ૦ પૃ ૪ જોવું; આ મતનું ખંડન જૌદ્ધ કમલશીલે પણ કર્યું છે—તત્ત્વ ૦ પૃ ૬ ।

૨૮. ૧૬ 'રામટ' આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ 'શક્તિસ્વભાવ' ઇત્યાદિતું સમર્થન આગળ આવે છે જુઓ પરિચ્છેદ ૪ નું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ 'અદગ્ધદહનન્યાય'—આ જ ન્યાય માટે જુઓ સ્યાર ૦ પૃ. ૨૦.

૩૧. ૨૩ 'દર્શનસ્ય' જૈન મતમાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્ર આહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઇલાને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા જોઈએ એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. વિશેષાંગા ૦ ૫૩૬ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે જુઓ પ્રમાભા ૦ પૃ ૧૨૫ ।

૩૧. ૨૩ 'સન્નિકર્ષ' સન્નિકર્ષ વિષે દાર્શનિકોના જે વિવિધ મતવ્યો છે તે બાબતમાં જુઓ—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૪૦-૧૪૧ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે— પૃ ૧૩૭.

૩૧. ૨૪ 'નિર્વિકલ્પક' જૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયખિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાતિકમાં કરી છે. તે પહેલા પણ દિગ્નાગ કરી હતી પણ તેમાં સંશયમાં છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામાં જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અન્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક લેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ—પ્રમીમાન્ પૃ. ૧૨૫.

૩૧. ૨૫ ‘સંશય’ સંશયાદિનું લક્ષણ આ જ પરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૬-૧૫

૩૧. ૨૬. ‘જ્ઞાનાદૈત’—થી પ્રસ્તુતમાં પ્રહ્લવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણકારે કહ્યું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘જ્ઞાનાદન્યોર્યઃ પરઃ’ (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામાં પ્રહ્લવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનથી લિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ પ્રહ્લવાદી ને માન્ય નથી. અને પ્રહ્લ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘વિજ્ઞાનાદૈતવાદિનાં મિથ્યાભિનિવેશશ્ચુદાસાર્ય પરપદપ્રણયનમ્’ આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદૈત શૂન્યવાદ અને પ્રહ્લવાદ પણ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનું નિરાકરણ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામાં આવ્યું જ છે. પણ યોગાચાર બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાનાદૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણકારે જ્ઞાનાદૈતનો શબ્દાર્થ પ્રહ્લવાદ કર્યો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ માં પ્રથમ વિજ્ઞાપિતમાત્રવાદ (પૃ. ૧૪૮) જે બૌદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણ કર્યું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદૈત નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછી ચિત્રાદૈત (પૃ. ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ. ૧૭૬) અને છેવટે પ્રહ્લવાદનું ખંડન કર્યું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમાં રત્નાકરમાં આ રીતે મુકી છે.

“જ્ઞાનાદૈતં નિરસ્તં તદનુવિદલિતશ્ચિત્રવિજ્ઞાનવાદઃ ।

શૂન્યં નિઘ્નમસ્યાપ્યુપરિ પરિહતાનન્તરં વ્રહ્મવાર્તા ॥”

ઇત્યાદિ—પૃ. ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદનાં ખંડનમાં જે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણ છે. આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણ ‘જ્ઞાનાદૈતાદિમત’ એ કહી આદિ પદથી બીજા પણ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમણે નથી કર્યું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ—એમ સૂચવ્યું છે.

૩૧. ૨૬. ‘નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનામ્’ મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦.

૩૧. ૨૭ ‘વક્રાત્મસમ’—ઈત્યાદિ યોગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદન અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'અચેતન' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'—એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર ભાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, સ્યાર૦ પૃ. ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪૦

૩૨. ૨૪ 'અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે—૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઈન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા૦ પૃ. ૩૮

૩૨. ૨૯ 'લબ્ધિલક્ષણ' આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણ સંમત છે અને લબ્ધિ એટલે તો અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

“તતોડર્થગ્રહણાકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મનઃ ।

કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥” તપ્પલો ૧. ૧. ૨૨.

એ જાળતમાં વાદી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્યાર૦ પૃ૦ ૫૩

૩૨. ૩૨. 'ઐતિકમેવ' ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને જૌદ્ધને પણ માન્ય છે. પ્રમીમા પૃ ૪૦

૩૪. ૧૪. 'મનસ'—મનને આજી માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ. ૪૨.

૩૫. ૨૦ 'અનધિગતાર્થ' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ. ૫.

૩૬. ૧૬. 'ધારાવાહિ'—જેમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત ભાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. ૩૧. 'પક્ષપ્રતિક્ષેપ'—પક્ષાભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'હૈતોઃ' હેત્વાભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ. ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮. ૧૩. 'આશ્રયાસિદ્ધિ-વ્યધિકરણાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સૂ. ૫૧.

૫૧. ૧૪ 'સુનિશ્ચતા' સર્વજ્ઞનું જાધક પ્રમાણ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ યુક્ત ઠરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ મુત્ર ૨૩.

૩૮. ૧૪ 'ઉદ્દેશ્યતિ'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદ્દાહરણ છે—પરીક્ષા ૦ ૩. ૬૮

૩૮. ૧૮. 'સ્વાપાત્' આ હેતુ પદ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે જુઓ ન્યાય-
ખિન્દુ ટીકા ૨. ૫.

૩૮. ૧૯ 'પ્રતિજ્ઞાયૈકદેશાસિદ્ધતા'—ના લક્ષણ માટે જુઓ ન્યાયખિન્દુ ટીકા
૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'વિરુદ્ધતા' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬.
સૂ. ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'વ્યભિચાર' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણ
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૪—૫૭

૪૧. ૧૨. 'તદ્દોષ' દષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૮—૭૬. પ્રસ્તુતમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માટેના
સૂ. ૬૬—૭૬ છે.

૪૩. ૧૨ 'સન્નિકર્ષ'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ
માન્યું છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની લાખ્ય-વાર્તિક-તાત્પ-
ર્થટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં
આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ
ખૌદ્દોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી ખીલ્લોએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. જુઓ
પ્રમાણસમુચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૯ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ
વાર્તિક પરિ. ૧. કા. ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ.

૪૪. ૧ 'અસિદ્ધિ'—આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૪૮—૫૧.

૪૪. ૩૦ 'કારકસાકલ્ય' આ મત જ્યંત લક્ષ્મીનો છે તે માટે ન્યાય-
મંજરી (પ્રમાણ) પૃ. ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર જાંડન માટે ન્યાયકુસુમદંડ
પૃ. ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવાં.

૪૪. ૩૧. 'અર્થોપલબ્ધ્યૌ'—અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત
ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે—જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ. ૫-૬

૪૫. ૨૩. 'સહકારિણઃ'—રૂપને આશ્રય જ્ઞાનમાં સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યું
છે—જુઓ પ્રશસ્તપાદલાખ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ. ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'નિર્ગુણત્વાત્'—ગુણમાં ગુણ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે
જુઓ તૈગે ૧

૪૫. ૨૫. 'યાવદ્વ્ય'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંઠલી
૫૦ ૨૫૯

૫૦. ૨૭. 'સંહતસકલ'—આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ
વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦. ૩૦. 'પ્રત્યક્ષેણ'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર લેહો જે પ્રસ્તુતમાં
જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭. ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તર
પ્રદીપ ૧. ૧. ૫૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાઘ્યાતિવાદી'—આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે. તેના મત
માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા. વિ. વિ.) ૫૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે
જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-
મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજવૃત્તિ સહિત
વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧. ૫૦ ૧૩૩
થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ
વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪. ૧૦ 'વિષ્ણો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિશિષ્ટિમાત્રતા-
સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦. 'અવયવી' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવી છે જ નહિ આ
મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન
માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે
સંટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યક્ષતાત્'
હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનતાત્' એ રૂપમાં
બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત
જૌદ્વૈતીએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી
લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયખિન્દુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા
પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં
આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨. ૪૨૮) નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

“વહિર્મુલ્કં ચ તદ્વિજ્ઞાનં માતૃયથ્રપ્રતિભાસવત્ ।

બુદ્ધેશ્ચ ગ્રાહિકા વિત્તિર્નિત્યમન્તર્મુલાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણુવાતિકામાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૬ થી, ૨. ૪૨૩ થી, ૨. ૪૫૬ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાય-કુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૬. ૧૨ ‘પ્રામાણ્યમ્’—પ્રમાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ સ્વતઃ છે કે પરતઃ—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ. ૧૬૫ થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘દ્વિમેદમ્’—પ્રમાણ્યનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે. જૌદ્વોએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનરૂપે, જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે. જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ. ૬૭ થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫ થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘પ્રાપ્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્યકારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. ‘અવગ્રહ’—અવગ્રહ, ઈહા, અગ્રાચ અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬. ૨૨ ‘અવધિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરચ્છાયયોઃ’—અધિકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્યગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૮૯. ૨૫ 'મૂમૂઘરાદિ'—આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે, આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુ ૫૦ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોના છે.

૨૦૧. ૩૧. 'જૈવઃ'—ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે. તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'ક્ષેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે'—દિગંબર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન આહિ કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૮૫૨ થી.

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

वि० १ अतिशयेन शुद्धाः [“गुणाङ्गाद वेप्रेयसू” ७-३-९ हैम । “स्थूल-दूर-यु-
वहूस्वक्षिप्र-शुद्धस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः” ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदी-
यांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव
अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि=अक्षूणानि लक्ष्यमाणा-
क्षोदीयोऽर्थैः अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणा-
क्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव
लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्-तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा,
स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि--
अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि
च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामु-
द्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तद्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गाः, दृश्यमान-
स्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गुत्तुङ्गतरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रिता-
निद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान.....तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=
दृश्यमानः.....तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान....
....सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गभ-
ङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः,
तेन भ्राजिष्णवश्च [“भ्राजिअलङ्कृग्निराकृग्.....इण्युः” ५-२-२८ हैम]भूयिष्ठा-
श्च ते [“वहोर्णीष्टे भूय” ७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभू-
यिष्ठागमाः, तैः अभिरामाः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छाः
अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयि-
ष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छ-
परिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलवृणसमूहयुक्तः प्रदेशः अस्मिन् स सन्दोह-
शाद्वलः । काननस्य निकुञ्जाः=कानननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च कानननिकुञ्जाः=

शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः, अतुलफल.....परिच्छेदसन्दोह एव शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः (॥ इव) यस्मिन् वा सः—अतुलफलभरत्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जः, तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा यस्याः सा, उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपात्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापारः, निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः, पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषाः—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा.....परायणपुरुषैः प्राप्यमाणाः अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् सः=निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषः तस्मिन् ।

(२) निरुपमनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचनाः, न अवधानि=अनवधानि, वचनरचनया अनवधानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्पराः=वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा एव प्रवालजालानि (॥ इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिलः वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (॥ इव)—श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोकानि अस्तोकानि, अतिशयेन कुमारानि सुकुमारानि अत एव कान्तानि च आलोकनीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकानि, तेषां प्रकाराः—सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकाराः, तैः क्रम्वितः=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरम्वितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति—गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्मः, न एकः—अनेकः, अनेके अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ताः, अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः, अनेकान्तश्चासौ वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अल्पाः) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनलो(ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽन-
ल्पविकल्पाः एव कल्लोलाः, (॥ इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः,
उद्दामानि च तानि दूषणानि च उद्दामदूषणानि एव अद्वयः, (॥ इव) उद्दामदूषणाद्वयः,
अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उद्दामदूषणाद्वयश्च अने-
कान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्वयः, तीर्थानि(=शाखाणि
दर्शनानि वा) सन्ति एषां-तीर्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात् ७-२-६ हैम, इकः] न
एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नकाः (॥ इव) अनेकतीर्थिक-
नकाः, तेषां चक्राणि-अनेकतीर्थिकनक्रचक्राणि एव चक्रवालाः (॥ इव) अनेकतीर्थि-
कनक्रचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणा-
द्विमिः विद्राव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्त-
वादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्विविद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनक्रच-
क्रचक्रवालः, तस्मिन् ।

चि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च
अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा)
तस्य अभिधानम्-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन
उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपाः पाठीनाश्च-अपगताशेषदोषानुमानाभि-
धानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमाना-
भिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते
शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छल-
दतुच्छशीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छ-
च्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, तेन संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छम-
त्काराः यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटा-
ऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां-अशेषाः-समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च-अशेष-
दोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमा-
नस्य (अन्येन) अभिधानम्-अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समासाः-असमानाः,
पठन्तीति पाठिनः-अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=स्वामिनः=पाठीनाः,
अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सम्येन ग्रन्थ-
कारेण दोषोद्भावेन वा) उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च-अशेषदोषानुमाना-
भिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटाः-पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष....पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्—मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च—प्रचण्डच्छमत्काराः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषेण संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटास्सच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, अपगताः अशेषदोषानु....प्रचण्डछमत्काराः यस्मात्—अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटास्सच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना, तथा उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः, प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमानाः, ज्वलन्तश्च ते मणयो येषां ते—ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः), फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते—फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः, ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च—ज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रान् भीषयते [“नन्वादिभ्योऽनः” ५-१-५२ हैम०] इति—तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन—मनसा) सहिता वर्तमानाः—सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा—तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वैयाकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वेन्द्वे) सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवयः, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्वान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनः, तेषु तेषां च चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकना-
 र्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते मुविहिताः, मुगृहीतं
 च तत् नामधेयं च मुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते मुगृहीतनामधेयाः,
 अस्माकं गुरुवः अस्मद्गुरुवः, श्रिया युक्ताः देवमूर्यः श्रीदेवमूर्यः सहृदय-
 सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च मुविहिताश्च मुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-
 गुरुवश्च ते श्रीदेवमूर्यः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिमुविहितमु-
 गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवमूर्यः, तैः ।

(१) स्याद्वाद एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः,
 तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्यादवाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

